

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

1'2009

Мәшһүр галимебез Ләйлә Мәхмүтова

Тел, әдәбият, тарих

Милли мәгариф

Безнең юбилярлар

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Жыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Ләйлә Мәхмүтова
1925-2002

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№1(40) # 2009

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фәт Гәрифиллин
Гали Даутов
Мирфәтйх Зәкиев
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакция адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202 «б»,
Редакция журнала «ФӘН һәм ТЕМ»,
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм
кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырыл-
ганда «ФӘН һәм ТЕМ» журналына
сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО «Новое Знание» типография-
сенда басылды.

Басарга 10.03.09 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60x84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 03/07. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский
тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналны бастыруга «Татмедиа» ААҖ
ярдәм итә

© «ФӘН һәм ТЕМ» журналы
редакциясе, 2008

БУ САНДА:

МӘШҮР ГАЛИМНӘРЭБЕЗ

ДӨРИЯ РАМАЗАНОВА. Фәнгә багышланган гомер	3
ТӘНЗИЛӘ ХӘЙРЕТДИНОВА. Остазым турында	7
ЛӘЙЛӘ МӘХМҮТОВА. Татар теленең Codex Cumanicus исемле борынгы язма истәлеккә мөнәсәбәте (лексика материаллары буенча кыскача анализ)	9

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

ФУАТ ГАНИЕВ. Тезмә фигыйльләр – лексикабызның зур байлыгы	13
ФЛЁРА БАЯЗИТОВА. Жирле сөйләшләрдә һәм халык традицияләрендә чәй этикеты лексикасы	18
РАВИЯ ЗАРИПОВА. Илең турында уйлассаң, гомерең озын була	21
РАВИЛ ГАБИДУЛЛИН. Ибраһим Салаховның «Колыма хикәяләре» фәжигә- хроникасында явызлыкның «иректә»ге тормышта да дәвам итүе	27
ЗӨФӘР РӘМИЕВ. Бертөрлелектән арыну	32

МИЛЛИ МӘГАРИФ

РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Югары белем бирү – туган телне үстерүнең бүгенге чарасы	41
РОЗА АГМАЛЕТДИНОВА. Татар телендә сыйфатларның сүзформалары структурасы	43
ЭЛМИР ЯРУЛЛИН. Татар телендә тулы һәм ким жөмлөләр	45

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТҖАНОВКА 70 яшь (Р. Бәдретдинов)	48
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Яңа мәгълүм булган иске татар дәрбәләре	49
ФЛҮН МОСЛАХ улы МУСИНГА 70 яшь (Р. Зарипова)	52
ФЛҮН МУСИН. Гаяз Исхакий – милли идеолог һәм лидер	53
КИМ МӨГАЛЛИМ улы МИҢНУЛЛИНГА 50 яшь (Х. Мәхмүтов)	58
КИМ МИҢНУЛЛИН. Жырларда һәм әкиятләрдә эндәшү һәм мөрәҗғәт итү сузләре	59

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

АБРИК КАМАЛОВ, АЛСУ ХӘМИДУЛЛИНА. Түшәмә һәм ныгыткыч аркалардан торган цилиндрик кабырчык рәвешендәге корылманы хисаплау	65
ИРЕК ГЫЙРФАНОВ, ВИКТОР ЮМАНОВ. Йөкләм тәэсире функцияләре һәм аларны куллану	68

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ТӨЛГӘТ ГАЛИУЛЛИН. Әдәби калейдоскоп	70
---	----

КИТАП КИШТӘСЕ

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Мирас истәлекләре	51
РОЗА АБЗАЛОВА-СӘЛМАНОВА. Иманлы төбәк жәүһәрләре	74

ЖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЪ ИНСТИТУТЫНДА	75
БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНДА	76

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал

№1(40)#2009

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве информации и печати Республики Татарстан (свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТЕМ" журналына кешелек дәнәясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- РАМАЗАНОВА Д.Б. Жизнь, посвященная науке 3
 ХАЙРУТДИНОВА Т.Х. О моей наставнице 7
 МАХМУТОВА Л.Т. Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику Codex Cumanicus (краткий анализ по данным лексики) 9

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

- ГАНИЕВ Ф.А. Составные глаголы – богатство нашей лексики 13
 БАЯЗИТОВА Ф.С. Лексика чайного этикета в местных говорах и народных традициях 18
 ЗАРИПОВА Р.С. Жизнь, посвященная родине, будет длинной 21
 ГАБИДУЛЛИН Р.Р. О продолжении насилия и в жизни "на свободе" в хронике-трагедии Ибрагима Салахова "Колымские рассказы" 27
 РАМИЕВ З.З. Освобождаясь от однообразия 32

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Высшее образование как современное средство развития родного языка 41
 АГМАЛЕТДИНОВА Р.Н. Структура словоформ прилагательных в татарском языке 43
 ЯРУЛЛИН Э.И. Полные и неполные предложения в татарском языке 45

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

- МАРСЕЛЮ ИБРАГИМОВИЧУ АХМЕТЗЯНОВУ 70 лет (Р. Бадретдинов) 48
 АХМЕТЗЯНОВ М.И. Новые материалы о старых татарских склепах 49
 ФЛЮНУ МУСЛАХОВИЧУ МУСИНУ 70 лет (Р. Зарипова) 52
 МУСИН Ф.М. Гаяз Исхаки – национальный идеолог и лидер 53
 КИМУ МУГАЛЛИМОВИЧУ МИННУЛЛИНУ 50 лет (Х.М. Махмутов) 58
 МИННУЛЛИН К.М. Слова-обращения в песнях и сказках 59

НАУКА И ПРАКТИКА

- КАМАЛОВ А.З., ХАМИДУЛЛИНА А.А. Расчет цилиндрических перекрытий с подкрепляющими арками 65
 ГИРФАНОВ И.С., ЮМАНОВ В.А. Функции влияния нагрузок и их применение 68

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- ГАЛИУЛЛИН Т.Н. Литературный калейдоскоп 70

КНИЖНАЯ ПОЛКА

- АХМЕТЗЯНОВ М.И. Памятники литературного наследия 51
 АБЗАЛОВА-САЛМАНОВА Р.Т. Жемчужины правоверного края 74

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- В ИНСТИТУТЕ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА 75
 ВО ВСЕМИРНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР 76

ЛӘЙЛӘ МӘХМҮТОВА

ЛӘЙЛӘ ТАҺИР кызы МӘХМҮТОВА (1925-2002) — тел галиме, филология фәннәре кандидаты (1951). 1952-86 елларда СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында, 1961 елдан татар теле секторы мөдире.

Фәнни хезмәтләре татар диалектологиясе, лексикографиясе, лексикологиясенә һәм тел тарихына багышланган.

ЛЯЙЛЯ ТАГИРОВА МАХМУТОВА (1925-2002) — языковед, кандидат филологических наук (1951). В 1952-86 годах в Институте языка, литературы и истории Казанского филиала Академии Наук СССР, с 1961 года заведовала сектором татарского языкознания.

Научные труды посвящены татарской диалектологии, лексикографии, лексикологии и истории языка.

© Рамазанова Д.Б., 2009

ФӘНГӘ БАГЫШЛАНГАН ГОМЕР

Дөрия Рамазанова

ДӨРИЯ БӘЙРӨМ кызы РАМАЗАНОВА — күренекле тел галиме, филология фәннәре докторы, ТР ФАнең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында баш фәнни хезмәткәр булып эшли. Хезмәтләре татар диалектологиясе һәм лексикологиясенә карый.

Рамазанова Д.Б. Жизнь, посвященная науке.

Освещаются основные этапы жизни и творчества известного ученого в области татарского языкознания Л.Т. Махмутовой.

Татар тел белеме һәм гомумтюркология өлкәсендә озак еллар буена зур эшчәнлек күрсәткән күренекле галимә Ләйлә Таһир кызы Мәхмүтова Ульяновск өлкәсе Иске Кулаткы районы Мосеевка авылында укытучылар гаиләсендә туа. Әби-бабалары ук зыялы һәм абруйлы кешеләр булган. Белем нурына коенып, яктылыкка омтылып яшәгән алар. Менә шушы, буыннан-буынга тапшырылып килә торган рухи зыялылык Таһир аганың балаларына да күчә: кызларыннан берсе табибә, берсе инженер-химик, берсе филолог булып чыгалар. Таһир ага әле яшь чагында ук заманының алдынгы фикерләре яшьләре белән аралашкан. Ләйлә апа авыр сугыш елларында, белем эзләп, хәзерге Петербург шәһәренә килә һәм 1948нче елда Ленинград дәүләт университетының Көнчыгыш факультетын уңышлы тәмамлый, төрек, гарәп-фарсы,

немец телләрен яхшы белә торган тел белгече булуга ирешә. Н.К. Дмитриев, С.Е. Малов, А.Н. Кононов, И.У. Крачковский, В.М. Жирмунский, А.Ю. Якубовский кебек атаклы тюркологлар, мәшһүр академиклардан белем ала. Шушы ук университетта аспирантура (1948-52) үтә, вакытыннан алда “Татар теле касыйм сөйләшенен үзенчәлекләре” дигән темага диссертация яклый.

Ләйлә Таһир кызы Мәхмүтованың фидарь хезмәттән торган тормыш һәм иҗат юлы фәнгә чын мәгънәсендә хезмәт итү үрнәге булып тора. Ул зыялы, абруйлы гаиләдә тәрбияләнә, үз халкыңны сөю, аңа тугрылык белән сугарылган гаиләдәге рухи мохит аның максатлары формалашуга да тәэсир иткән. 1952 елда ул Казанга Тел, әдәбият һәм тарих Институтына эшкә килә. 1961 елдан алып лаеклы ялга чыкканчы

(1986) татар теле секторы житәкчесе була. Төрле Гыйльми советларда әгъза булып катнаша, 1961-63 елларда Совет районы, 1963-65 елларда – Казан шәһәре советлары депутаты. “Хезмәттәге батырлык өчен” медале (1967), ТАССРның Югары Советы Мактау грамотасы (1973), ВДНХның бронза медале белән бүләкләнгән.

Фәнни эшчәнлегенң башлангыч чорында ук Л.Т. Мәхмүтова үзен югары дәрәжәдә эзерлекле, белемле галимә итеп таныта. Шул ук вакытта татар тел белеменең өйрәнеләп бетмәгән, һаман да актуаль булып кала килгән тармакларын билгели. Латыйф Жәләй кул астында тернәкләнеп килә торган татар диалектологиясе фәне өлкәсендә эшли башлый. Татар теле диалектологик сүзлегенң 3нче чыгарылышын, татар фразеологик сүзлекләрен төзүдә катнаша.

Л.Т. Мәхмүтованың фәнни-ижади эшчәнлегендә төп юнәлеш – татар диалектологиясе. Бу тармакның тел белеме, тел һәм халык тарихын өйрәнү өчен аеруча әһәмиятле икәннән яхшы белә ул. Тарихчылар, этнологлар, археологлар да татар сөйләшләрендә диалекталь күренешләргә өйрәнүне, аларны фәнни жирлектә аңлатуны бик кирәксенә. Яшь галимә бу катлаулы бурычны хәл итүдә кадрларның, тиешле эзерлекле белгечләрнең ролен яхшы күзаллый. 50нче елларда Л.Ж. Жәләй, Л.Т. Мәхмүтова, Н.Б. Борһанова, Г.К. Якуповалардан торган диалектологлар төркемен оештыра. Эзерлекле тюрколог буларак, Л.Т. Мәхмүтова фәндә алдынгы алымнарны куллану, фәнни тикшеренүләрне үстерү-тирәнәйтүгә омтыла. Нәтижәдә, 50нче еллар азагында, төрки халыклар арасында беренчеләрдән булып, Татар сөйләшләре атласын төзү эшләрен башлап жиберә. Моның өчен татарлар яшәгән барлык төбәкләргә экспедицияләр оештырып, Атласка материал җыярга кирәк була; ул материал тиешле эзерлекле диалектологлар житәкчелегендә тупланса гына эшкә яраклы һәм ышанычлы булчак. Бер төркем яшьләр эшкә (З.Р. Садыкова, Ф.Ю. Юсупов, Т.Х. Хәйретдинова) яки аспирантурага (Л.Ш. Арсланов, Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова) алына.

Бу гаять зур эшләр барышында Ләйлә Таһиров кызының принципаль, таләпчән, саф намуслы, талантлы оештыручы кебек сыйфатлары аеруча ачык белемдә. Безнең һәрберебез өчен дә ул алыштыргысыз фәнни житәкче булды. Әйе, ул әле хәзер дә, беренче очрашуга 30-40 ел үткәч тә, безнең фәнни

остазыбыз, ярдәмчебез, якин кинәшчебез, рухи тәрбиячебез. Берьяктан, ул үзенң гадилеге, тыйнаклығы, эчкерсезлегә белән үзенә тарта иде. Икенче яктан исә, Ләйлә апа гажәп принципаль һәм искиткеч таләпчәнлек белән безне эшкә, фидакарьләргә эшләргә җәлеп итә белә иде. Кыр шартларында, ягъни авылларда экспедициядә булганда, сөйләш үзенчәлекләрен дөрес һәм югары сыйфатлы итеп туплауга бик җитди карауны, нык җаваплык тоеп, тырышып эшләүне таләп итә иде. “Фәндә иң әһәмиятлесе – фактик материалга таянып кына эш итү, мөмкин кадәр объектив нәтижеләр генә ясау”, – дип өйрәтеп килде ул. Без Л.Т. Мәхмүтонадан фәнни этика – үз элгәрләренң хезмәтләрен һәрдаим истә тоту, дөрес файдалану, шул ук вакытта аларга тәнкыйди карап фикер йөртү нигезләрен үзләштердек. Менә бу принципларның барысын да без аның хезмәтләрендә һәрвакыт күреп торабыз. Тирән фәннилек, бай фактик материалга нигезләнү, логик эзлеклек һәм һәрьяктан дәлилләнгән нәтижеләр. Ә бит аның тарафыннан 260 басма табак фәнни хезмәт язылып, дөньяга чыгарылган.

Диалектология тарих белән аеруча тыгыз бәйләнгән тармак. Шуңа күрә бу проблема аның һәр хезмәтендә үзәк мәсьәләләрнең берсе. Без барыбыз да сөйләшләрне, фольклор, этнография материалларын, тарихи факторларны истә тотып, комплекслы анализларга өйрәндек. Атлас өчен тупланган материалларны фәнни эшкәртеп һәм тикшереп, күпсанлы мәкаләләр, җыентыклар, диалектологик сүзлекләр бастырып чыгарылды. 1989 елда “Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы” 2 томда басылды һәм аңа комментарийлар да дөнья күрде. Боларның барысының да фәнни житәкчесе, фәнни редакторы Л.Т. Мәхмүтова иде. Татар теле диалектологик сүзлекләрен (1969; 1993) төзү өчен Л.Т. Мәхмүтова оригиналь принциплар эшләде һәм алар тюркологиядә югары бәя алдылар. Бүген шул принциплар нигезендә төзелгән 120 басма табаклы зур диалектологик сүзлек нәшриятка тапшырылды.

Л.Т. Мәхмүтова тарафыннан диалектология фәнненң күп кенә назари мәсьәләләре эшкәртелде, тирәнәйтелде, аларның чишелеше ачыкланды: сөйләшләрне аерып чыгару һәм төркемләү, аларны өйрәнү һәм тасвирлап чыгу, диалекталь күренешләргә фәнни аңлату

нигезләре, комплекслы, янәшә куеп анализлау алымнары һ.б. Бу өйрәтмәләр аның укучылары-дәвамчыларының хезмәтләрендә төп эш методы булып тордылар. Л.Т. Мәхмүтова диалектлар һәм тел тарихы, диалектлар һәм әдәби тел, диалектлар һәм язма чыганаclar проблемаларын тикшерде. Диалектларны өйрәнүнең бик күп фәннәр өчен гаять әһәмиятле икәннен раслап килде. Татар язма чыганаclarы безнең чорга бик аз килеп житкән булу сәбәпле, татар теле тарихын, аның язма төрен өйрәнүдә диалектларның аеруча әһәмиятле чыганаc икәннен кабат-кабат ассызыклап күрсәтә иде.

Ләйлә Таһир кызы татар диалектологиясе фәннен, аның казанышларын популярлаштыру юнәлешендә дә зур эш башкарды. Аның житәкчелегендә, катнашында һәм редакциясендә “Татар диалектологиясе буенча материаллар” (барлығы 10 чыгарылыш: 1955-90), “Татар теленең тарихи диалектологиясе буенча тикшеренүләр” (3 чыгарылыш: 1979, 1982, 1985) һәм башка күп кенә жыентыклар дөнья күрде. Шулай итеп, Л.Т. Мәхмүтова житәкләгән чорда татар диалектологиясе фәне сыйфат ягыннан югары дәрәжәгә күтәрелде, татар тел белеменең мөстәкыйль тармагы булып

формалашты, телне урын-ара яссылыкта өйрәнү (лингвогеография, ареалогия) мөмкинлекләре барлыкка килде.

Ләйлә апаның ижади эшчәнлегенә тагын бер сокландыргыч ягы – аның күпкырлы булуы: язма әдәби тел тарихы, фонетика, әдәби тел һәм диалектларның үзара мөнәсәбәте, тел тарихы, фразеология һ.б. Биредә лексикография өлкәсендәгә эшчәнлеген аеруча билгеләп үтми булмый. Аның катнашында төзелгән сүзлекләрнең кайберләрен генә атап китү дә күп нәрсәләр турында сөйли: Русча-татарча фразеологик сүзлек (1959), Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемләр (1957), Татарча-русча сүзлек (М., 1966), Диалектологик сүзлек (1958), Татар теленең диалектологик сүзлегә (1969), Русско-татарский словарь (1956, 1958, 1971, 1975, 1991, 1997), Татар теленең аңлатмалы сүзлегә (3 томда: 1977, 1979, 1981) һ.б. Әлегә сүзлекләрдә Л.Т. Мәхмүтова төзүче буларак та, фәнни житәкче буларак та, редактор буларак та катнашты. Нинди генә тел берәмлегә турында сүз чыкмасын, ул аларның мәгънә төсмерләрен, килеп чыгышын, куллану үзенчәлекләрен бөтен нечкәлегә белән аңлатып бирә иде. Редакцияләү барышында Ләйлә апа һәр сүзгә, хәтгә һәр ты-

СССР Фәннәр академиясенең 250 еллыгына багышланган тантанада, 1974 ел (алгы рәттә, уңнан дүртенче)

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеген» төзүче ижади төркем белән, 1976 ел (уңнан икенче)

ныш билгесенә дә зур җаваплык белән карый иде. Шулай ук, ул күп кенә монографиялар, фәнни җыентыкларны да җитди итеп редакцияләүгә күп көч куйды. Аның кулы белән 800гә якын басма табак хезмәт редакцияләнгән.

Ләйлә Таһир кызы эшчәнлеген тагын бер әһәмиятле өлкәсенә махсус тукталасы килә. Бу – аның фәнне оештыручы, җитәкче булуы. Ул 25 ел буе Институтта Тел бүлеген җитәкләде. Анда татар тел белеме фәнненең күп кенә тармаклары буенча тикшеренүләр алып барылды. Бу бүлек хәзер үзе мөстәкыйль 3 бүлектә бүленгән. Менә бу юнәлештә аның тагын да күркәм сыйфатлары калкып чыга. Тел бүлеген эшчәнлек юнәлешен, үсеш перспективаларын билгеләгәндә ул бүгенге көн ихтыяжларын истә тотып, шул ук вакытта татар теле фәнненең гомумдәүләти һәм халыкара аренага алып чыга алырлык монументаль юнәлешләрен дә сайлап эш итә иде. Алга таба шушы максат-планнарны югары фәнни дәрәжәдә хәл итү, моны хәл итә алырлык коллектив төзү һәм аны җитәкләп, тиешле юнәлештә эшләтә алу һәрвакыт беренче бурыч итеп куела иде. Ичшиксез, Л.Т. Мәхмүтова шушы олы максатларга тулысынча ирешеп килде. Биредә кайбер фактларны һәм гыйбрәтле саннарны күрсәтү бик тә урынлы булыр. Тел бүлегенә Ләйлә Таһир кызы мөдирлек иткән чакта, аның фәнни җитәкчелегендә түбәндәге монументаль хезмәтләр язылган һәм күпчелегә дөнья күргән: Татар теленең аңлатмалы (1978-81), Диалектологик (1969, 1993) сүзлекләре, Диалектологик атлас (1989), «Современный татарский литературный язык» хезмәте (2 кисәктә, 1969),

Татарча-русча сүзлек (3 томда, ул ике томда дөнья күрдә), Кабер ташлары язмалары корпусы, Әрмән язучы кыпчак телле документлар корпусы, 100гә якын монографиялар, җыентыклар һ.б. Бүлек сан ягыннан (25-27 кеше) гына түгел, сыйфат ягыннан да зур үсеш кичерде. 29 кеше аспирантура аша үтте, бүлектә диссертация яклаучыларның саны 30дан артып китте (милли кысынкылык шартлары өчен бу саннар бик зур). Бүлектә диалектология, тел тарихы, лексикография, икетеллек, стилистика төркемнәре оештырылды. Болар барысы да бүлекнең фәнни эшчәнлегенә төптән уйлап планлаштырылуы, анда тел белеменең аеруча әһәмиятле төп проблемаларын хәл итү кебек җитди максатлар куелган булуы турында сөйли.

Л.Т. Мәхмүтова чын мәгънәсендә галимә, бөтен гомерен фән дип атала торган олы дөньяга багышлаган фидакарь шәхес иде. Иң әһәмиятлесе – ул үз мәктәбен булдырган галимә. Аның фәнни дәрәжә алган укучылары булуы гына да моны күрсәтеп тора. Фән докторлары профессор Л.Ш. Арсланов, Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова, фән кандидатлары – Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре Т.Х. Хәйретдинова, Р.К. Рәхимова – болар барысы да Ләйлә Таһир кызы мәктәбе укучылары.

Бүлегебездә үсеп, фән дөньясына кергән һәр яшь телче Ләйлә апаның шушы бай да, тирән дә, күпкырлы да, мул агышлы да булган иҗат чышмәсенең суын эчеп, зирәк акыллы һәм алдан күрә белә торган кешенең җитәкчелегендә фән дөньясында урын алды.

Л.Т. Мәхмүтова тел тарихы, фонетика, татар-рус, татар-башкорт, татар-мордва телләрененң үзара тәэсир итешүләре мәсьәләләре кебек катлаулы һәм ул чагында әле аз эшләнган өлкәләр буенча да әһәмиятле хезмәтләр язды; ул Мәскәүдә нәшер ителгән “Современный татарский литературный язык” (1969, 1971) дигән, фән дөньясында зур абруй казанган хезмәтнең дә автордашы булып тора.

Ләйлә Таһир кызы татар тел белеме фәннен оештыруга да көчен жәлләмәде. Ул житекләгәндә тел секторы яңа баскыч-

ка күтәрелде, тел белеме буенча әһәмиятле фәнни үзәкләрнең берсенә әверелде. Тел секторында язылган һәм дөнья күргән хезмәтләр Татарстанда гына түгел, башка тюркологик үзәкләрдә дә дан казандылар, Институтның илебез күләмендә абруен күтәрделәр. Л.Т. Мәхмүтова фәнни-тикшеренү ысулларында кыю яңалыкчы булды. Ул Г.Ф. Благова, А.А. Юлдашев, Л.А. Покровская, Л.С. Левитская, К.М. Мусаев, Ә.Р. Тенишев, М.З. Зәкиев, Д.Г. Тумашева кебек мәшһүр тюрколог-галимнәр йолдызлыгына керә.

© Хәйретдинова Т.Х., 2009

ОСТАЗЫМ ТУРЫНДА

Тәнзилә Хәйретдинова

ТӘНЗИЛӘ ХӘСӘН кызы ХӘЙРЕТДИНОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тел белеме бүлегедә өлкән фәнни хезмәткәр. 35 елдан артык татар теленен диалектларын өйрәнә, татар теленен лексик-семантик төркемнәрен тикшерә; берничә монография, күпсанлы мәкаләләр авторы. Татар теленен диалектологик сүзлеген төзүдә катнаша.

Хайрутдинова Т.Х. О моей наставнице.

Автор делится своими воспоминаниями о Л.Т. Махмутовой.

Студент елларында ук мин Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать (элек Тел, әдәбият һәм тарих) институты хезмәткәрләре (З.Р. Садыкова, Д.Б. Рамазанова) белән диалектологик экспедицияләргә чыккаладым. Шуңа күрә бирегә еш кереп йөрергә туры килде. Шул вакытта мин тел бүлегененң житәкчесе Ләйлә апа Мәхмүтова белән таныштым. Мин аны күрү белән телсез калдым. Шундый чибәр, нәфис буйлы, ачык чырайлы бу сылу апа белән ничек сөйләшергә белми торганда, ул үзе сүз башлады. Кайда укуым, хәл-әхвәлләрем белән кызыксынды. Зур галимә булуга карамастан, ул бик гади кеше икән ләбаса. Минем күңелемә Ләйлә апа игътибарлы, тыйнак, ярдәмчел, кайгыртучан кеше булып кереп калган иде. Соңыннан мине бу бүлеккә эшкә чакырдылар. Шулай итеп, миңа Ләйлә апа Мәхмүтова житәкчелек иткән тел бүлегендә эшләү насып булды. Мин бәхетле идем. Әле яшә чакта, юллар чатында торганда шушындый олы йөрәкле, намуслы остазга тап булу – чыннан да зур бәхет. Мин аның житәкчелегендә диссертация яклап фән кандидаты булдым, өлкән фәнни хезмәткәр исе-

мен алдым, китапларым басылып чыкты. Мин генә түгел, бүлеккә килгән һәр яшь кеше, Ләйлә Таһир кызы Мәхмүтованың хәер-фатихасын алып, фән дөньясына кереп китте. Зирәк акыллы, сәләтле, алдан күрә белә торган, күпкырлы зур галимәннән житәкчелеге астында эшләп, күпләр фән дөньясында лаеклы урын алдылар. Аның аналарча кайгыртучанлыгы, гаять игътибарлыгы, изге теләкләре бик күпләргә чын мәгънәсендә кеше булырга ярдәм итте.

Тел бүлеге Институтта иң зур бүлекләрнен берсе иде. Бүлектә 25тән артык кеше эшли. Фәндә инде үз сүзләрен әйткән зур галимнәр, корифейлар да бар. Бүлекнең эшчәнлеге берничә юнәлештә алып барыла: тел тарихы, лексикология, лексикография, стилистика, диалектология, морфология һ.б. Ләйлә апа язма истәлекләренә өйрәнүгә аеруча әһәмият бирә иде. Тел белеменен төрле тармакларын өйрәнә торган шундый зур бүлек житәкчесенен киң эрудицияле белгеч, зур галим, оста оештыручы булуы сорала. Ләйлә апа Мәхмүтова нәкъ менә шул таләпләргә җавап бирә торган зур шәхес иде.

25 ел буге шундый катлаулы бүлекне

Төрки телләрнең диалектологик атласын төзүгә багышланган семинарда, 1977 ел (беренче рәттә, уңдан беренче)

житәкләү бик жиңел булмагандыр аңа. Һәр хезмәткәр белән уртаҡ тел табып, киңәшләшеп эшләгәндә генә югары нәтижәләргә ирешергә мөмкинлеген яхшы аңлый иде ул. Бер генә мисал китерәм. Еллык эш планын төзөгәндә Ләйлә апа һәр хезмәткәр белән аерым-аерым утырып сөйләшә, һәркемнен теге яки бу тема өстендә эшләргә теләген, мөмкинлеген, фикерен белә, киңәшләшә. Шуннан соң гына мәсьәлә бүлек утырышында карала. Шуңа күрә бүлектә фикер каршылыҡлары, аңлашылмаучылыҡлар килеп чыкмый, четерекле мәсьәләләр дә уңай хәл ителә иде. Бүлектә үз эшенә мәкиббән китеп, яратып башкара торған фидакар җалимнәр эшли. Шуның белән бергә, Ләйлә апа фәннен аерым юнәлешләре буенча яңа фәнни көчләренә дә җәлеп итә. Кадрлар мәсьәләсенә дә җитди карый ул, аларны сайлай да белә. Эшләргә теләгән, сәләте булган кешегә мөмкин кадәр ярдәм итергә тырыша, киңәшләрен бирә, дәрәҗә юнәлеш күрсәтә. Ләйлә апа кешеләрдә бик сирәк ялгыша иде. Ғалимнәрне ул, кем булуына карамастан, фән өлкәсенә керткән хезмәтләре өчен хөрмәт итте.

Ләйлә апа үзенең шәкертләренә фән дөньясында армый-талмый эшләгәндә генә уңышларга ирешергә мөмкинлеген һәрдаим искәртеп торды. Алардан фәндә объектив бу-

луны таләп итте. Иң беренче чиратта ул үзенә таләпчән иде. Ул фәнгә хилафлыҡ кылмады. Аның һәр чыгышы, һәр доклады кызыклы, яңа проблемага багышлана иде. Һәркем аны кызыксынып тыңлай, залда чебен тавышы гына ишетелә. Ләйлә Таһировна үзенең чыгышларына җаваплы карый, аны җентекләп, һәр ягын уйлап әзерли, һәрвакыт яңа фикер әйтә, яңа проблема күтәрә торган иде.

Ләйлә апа җитәкчелек иткән чорда бүлектә 30дан артык кандидатлыҡ, докторлыҡ диссертацияләре якланды.

Ленинград, Мәскәү җалимнәре арасында да Ләйлә апаның абруе искиткеч зур иде. Аның фикере белән һәрвакыт исәпләшәләр, аңа колак салалар, конференцияләр ваҡытында Ләйлә апага олы җалимә буларак мөрәҗғәгать итәләр. Төрки дөньяда да Ләйлә апаны олуг һәм таләпчән җалимә буларак хөрмәт иттеләр. Мәсәлән, Төрки телләр атласын төзүгә багышланган бер семинарда төрки республикалардан да күренекле җалимнәр килгән иде. Шунда академик А.Н. Кононов семинарны ачып җибәрде һәм семинар эшенә уңышлар теләп, үзенең башка шәһәргә китеп баруын хәбәр итте. Шул ваҡыт семинарны оештыручы профессор М.А. Бородин: “Андрей Николаевич, сездән башка мин нишлим инде”, —

дип каушап калды. Андрей Николаевич: “Сез бернәрсәдән дә курыкмагыз, чөнки биредә Ләйлә Таһировна Мәхмүтова бар. Аның белән эш итәрсез”, – дип, бу галимәне юатып китеп барды. Бу остазың шәкертенә биргән олуг бәясе иде. Һәм, дөрестән дә, нинди генә сорау килеп тумасын, Ләйлә апа һәр кешегә төрле юнәлештә булган сорауларга җавап биреп, семинарны ахырына кадәр алып барды. Л.Т. Мәхмүтова, киң белемле галимә буларак, беркайчан да югалып калмый, һәртөрле мәсьәләне уңай хәл итә ала торган югары квалификацияле белгеч-тюрколог иде.

Төрки республикалардан килгән галимнәрнең күбесе безгә, аның житәкчелегендә эшләгән кешеләргә, кызыгып карауларын белдерәләр иде.

Шәхси яктан да Ләйлә апа намуслы, сабыр, тыйнак кеше иде. Ул бервакытта да, беркайчан да үзенең хезмәт урыныннан файдалана белмәде. Бу яктан да ул үрнәк булып кала алды, бик гадел, принципиаль шәхес иде.

Хөрмәтле остазыбыз Ләйлә Мәхмүтова безнең күңелләрдә якты эз калдырды. Без аның өйрәтмәләрен һәрвакыт истә тотарга тырышабыз.

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ CODEX CUMANICUS ИСЕМЛЕ БОРЫНГЫ ЯЗМА ИСТӘЛЕККӘ МӨНӘСӘБӘТЕ

(лексика материаллары буенча кыскача анализ)*

Ләйлә Мәхмүтова

Тюркологиядә Codex Cumanicus исеме белән билгеле булган һәм 1303 елда төзелгән дип исәпләнә торган язма истәлек элек тә, хәзер дә тюркологларның игътибар үзәгендә тора.

Галимнәр аны төрки телләрнең төньяк-көнбатыш төркеменә турыдан-туры мөнәсәбәте бар, дигән бердәм фикердә торалар. Төрки телләрне яхшы белүче иң зур галимнәр (В.В. Радлов, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов) әлеге язма истәлекне хаклы рәвештә комык, карачай-балкар, караим һәм бигрәк тә татар сөйләшләренә, ә үле телләрдән – коман теленә якын тора, дип караганнар. Әлеге телләр А.Н. Самойлович тарафыннан монгол чорына хәтлеге төрки телләр дип бер төркемгә берләштерелгәннәр. Шунның белән бергә, бу истәлекнең мишәр сөйләшләренә бигрәк тә якын торуы аеруча ассызыкланган. Соңгы елларда кайбер тюркологлар әлеге төркемгә татар телен һәм аның сөйләшләрен кертми башладылар. Шуң ук вакытта өр-яңа диалекталь мәгълүматларны Codex Cumanicus белән чагыштырып өйрәнү тюркологиядә татар теленең бу язма истәлеккә мөнәсәбәте турындагы элегерәк урнашкан фикерләргә тагын бер кат раслый.

Бу мәкаләнең максаты – татар лексикасына караган чагыштырма материалны мөмкин кадәр тулы күзаллау һәм аңа анализ бирү. Безнең тарафтан ясалган объектив нәтиҗәләр татар теленең тарихи лексикологиясен өйрәнү өчен әһәмиятле чыганаclarның берсе булчак; фонетика һәм морфологиягә караган чагыштырма материаллар иң зур тюрколог-галимнәрнең татар теле һәм Codex Cumanicus теленең нык охшашлыгы турында элегрәк әйтелгән фикерләренә дөреслеген раслый торган тагын бер ышанычлы дәлил булып хезмәт итәчәк.

Мәкаләдә татар теленең лексикасы В.В.Радловның команча-немецчә сүзлегә материаллары белән чагыштырыла. Ул сүзлекне төзегәндә автордан, һичшиксез, гаять зур белем, эрудиция, күп көч һәм энергия таләп ителгән. В.В.Радлов сүзлегә тагын шуның белән дә кыйммәтле: анда автор үзе бик яхшы белгән төрки телләрдән чагыштырма материалны киң файдаланган. Гомумән алганда, әлеге хезмәт бүгенгә көндә дә төрки телләр тарихын, гаять әһәмиятле булган Codex Cumanicus'ны тагын да тирәнтен өйрәнүдә кыйммәтле чыганаk булып тора. Анда киткән кайбер төгәлсезлекләр, житешсезлекләр һәм хаталар, ниһаять, мондый катлаулы тексттагы котылгысыз басма хаталары, күрәсәң, күп

Мәкалә "Исследования по исторической диалектике татарского языка" (вып. 2. – Казань, 1982. – С. 68-153) эшчәнлегеннән кыскартып тәرجемә итеп бирелә.

очракта төрки телләре өйрәнүнең торышы, типография һәм нәшрият мөмкинлекләренә дәрәжәсе, ягъни субъектив булудан бигрәк, объектив сәбәпләр белән аңлатыла булса кирәк.

Татар теле һәм аның диалектлары материаллары белән чагыштырганда табылган кимчелекләргә тагын әйләнеп кайтмас өчен, түбәндәгеләрне китерик:

1) сүзнә транскрипцияләгәндә киткән кайбер төгәлсезлекләр, мәсәлән, түбәндәге сүзләрдә:

haxsıx, sagsis [сақсыз] *көчсез, авырулы*. 61., чагышт.: татар телендә *саусыз* (< сағсыз).

vepna [бәрмә]. 71., әмма чагышт.: татар телендә *бирнә*.

assow [ашау]. 7., ләкин чагышт.: татар телендә *асу*.

sihan [сыбан]. 66., чагышт.: мишәр сөйләшкәндә *сыган*.

unamas [үтмәс] казан татарлары телендә *үтмәс*. 20., ләкин чагышт.: татар сөйләшкәндә *өнәмәс* һ.б.

2) Казан татарлары теленнән (алга таба – кт.) китерелгән ялгыш яки төгәл булмаган кайбер параллельләр, мәсәлән: аилы *йөкле, көмәңле*. I.; күгис *күкрәк*. 32.; аја *уч төбе*. 3.; өс *оста*,

oglan [оҗлан] *малай, яшьүсмер*. 13.

čirlak [цырлак] *акчарлак*. 59.

suluc [шүлүк] *сөлөк*. 68.

varmak [бармак] *бармак*. 70.

verchit [бәркит] *беркет*. 77.

toua, tove [тәә] *дөя*. 53.

tiz [tiz] *тез*. 55.

teprat= [täprät=] *тибрәтү, селкетү*. 51.

jalen [jalyн] *ялкын, ут*. 39.

tebbuga [tälbügä] *дилбегә*. 51.

4) фигыльнәң нигезен билгеләгәндә киткән төгәлсезлекләр:

cimdirmê. 60. Радлов cimdî= дип аера. Шулу вакытта i сузык авазы заман күрсәткеч күрсәтә. Чагышт.: татар телендә *чемет* → *чеметермен*, кызу темп белән әйткәндә e сузыгы төшеп кала: *чемтермен*.

čokınggis. 59. Радлов фигыль нигезен cöku= [цокү=] дип саный. Шулу вакытта монда кайтым формасы cöku= → cöking=. Чагышт.: татар телендә *чуқын*=/чугын=.

činärmen. 60. Автор нигез итеп činä= [ціна=]

елгыр. 19.; увал= *ваклау, ваклап бетерү*. 20.; *jän әйләнеп кайту*. 38. һәм кайбер башка сүзләр татар телендә билгеле түгел.

Тагын мисалларга мөрәҗғәгать итик:

bile= [bilä=]. 77. сүзенә казан татарлары теленнән bila= сүзә параллель итеп китерелә, ә татар телендә *беләүлә*.

oinčil [oinçыл]. 12. сүзенә казан татарлары телендә уинчы сүзә китерелгән, әмма татар телендә *уйынчыл* формасы да сакланган.

ixdä [izdä]. 18. сүзенә казан татарлары телендә ista= сүзә китерелгән, әмма татар телендә *эстә*= *теләү*, ә *эзлә*= *эзләү*.

yaoh [jauк] *якын*. 37. Казан татарларында *жақын*, ә *касыйм сөйләшкәндә жығы/жывы* сүзә дә бар.

uiu=, uju= ... [уйу=] *йоклау*. 18. Казан татарлары телендә *јокла*=, ләкин чагышт.: татар телендә *ойо*= *йокымсырау*.

uiuhi, uiuhu [ујуку] *йокы*. 18. Казан татарлары телендә *ојко*, ә татар телендә *йоқо/йоко* (сүз башында сузык аваз төшкән) һәм *иске язма әдәби телдә уйку* һ.б.

3) кайбер төгәлсезлекләр татар телендә параллельләрнең аваз составын биргәндә күзәтелә:

Радловта булырга тиеш

улан	оҗлан (иск.)/олан, ылан
чырлак	чарлак
шөлөк	сөлөк
пармак	бармак/бармак
бікіт=	беркет=
түә	тәwә/дөйә
тізә	тез
тәбрәт=	тибрәт= тибрәтү, селкетү
јалын	йалқын/йалқын
тілігіә	дилбегә/делбига һ.б.

не ала, чагышт.: татар телендә *чик* → *чигәрмен* һ.б.

5) кайбер мисалларда төгәл тәрҗемә бирелмәгән (араларында очраклы булганнары да бар):

cheli [käli]. 31. *килесан*; чагышт.: татар телендә *киле*.

touguč [toуғуц]. 52. *киле*; чагышт.: татар телендә *төйгеч/түгеч килесан, тукмак*.

susû [сусуз]. 67. *сусыз*, текстта: *сусау*; чагышт. татар телендә *сусын сусау, эчәсе килү*.

uiuhisira= [ујукусыра=]. 19. *йоклау* (?); чагышт.: татар телендә *йокымсыра*=/йокымсыра=.

yul= [jul=, јулу=] йолку, йолкып чыгару, өзен чыгару, йолкып алу. 44.; чагышт.: татар телендә йол= йолу, йолып алып калу, ярдәм итү, йолып алу, эмма јuluв [july]. 44. сүзенә тәржемәсә дәрәс бирелгән: *коткару, йолып алып калу*.

sicric [säkrici] *йөгерешиче*. 63.; чагышт.: татар телендә *сикерүче*. Сүз уңаенда: sechir [säkir]= сикер=. 63. тәржемәсә дәрәс бирелгән.

uturgu [утурғу] *өтерге*; чагышт.: татар телендә өтөргө/төргө *өтерге*.

jur= јuur= [jür=]. 44. һәм yugur, iugrup [jügür=] *изү, басу*. 45. (knetten), ләкин татар телендә чагышт.: йогор=/йөгөр= **h.б.**

Язма истәлекнең текстлары чагыштырмача аз күләмле һәм тематикасы үзенчәлекле булуга карамастан, аларның сүзлек составы шактый төрле һәм бай.

Булган материалны игътибар белән анализлаганда, Codex Cumanicus теле белән татар теле арасында зур охшашлык булуын күрү кыен түгел.

В.В.Радловның команча-немецчә сүзлегенә кергән барлык сүзләрнең (2223) татар телендә 1781е (~80%) бар. Аларның зур күпчелегә төп төрки сүзләр (төрки-монгол параллельләре безнең тарафтан исәпкә алынмады). Әлеге истәлектә гарәп, фарсы сүзләре, шулай ук славян һәм грек телләреннән кергән берничә сүз бар.

Татар теленең диалекталь лексикасын туплауны дәвам итү, мөгаен, татар һәм коман телләре өчен уртак булган сүзләрнең күләмен арттырыр.

Төрки катлам. Codex Cumanicus'та теркәлгән төп төрки сүзләрнең шактый өлеше татар әдәби теленә дә, татар сөйләшләрәнгә дә хас. Мәсәлән, авыз, авыр, авыру, ағач/агач, ағым, адаш һәм башка күп сүзләр.

Сүзләрнең шактый өлеше хәзергә бары иң төп сөйләшләрдә генә (ләкин иң әһәмиятле сөйләшләрдә, ягъни мишәр, казан арты, тау ягы, шулай ук касыйм, типтәр, эчкен, гәйнә-пермь татарлары һәм башка кайберләрендә) табыла, ә әдәби телдә алар я бөтенләй юк, яисә искергән сүзләр рәтендә каралалар. Мәсәлән, абра=, абышка, ару, белге, бетег, бирнә, ичке, иңсә (жилкә мәгънәсендә), иңсәлә=, йаз I (дала, кыр мәгънәсендә), йал, йарамсақ, йары, йау I һәм II, йеген=/йөген=, йе=/йи=, йылкы, қарыл=, кап (уртада), куна/куна (тактасы), қәтифә, көзгө, күрек I, көң, көпө, ола=, саркыт, суқта, ту, төмән, тү, түшәк, ур, чаман, черкен, чирү, чүрә I һәм II, элпәк, эпчи, өкө, өнәмәс, үтмәк, жаулы, жылтын

h.б. Югарыда китерелгән сүзләрнең барысы да диярлек төрки лексиканың борынғы катламына каравы игътибарны жәлеп итә.

Кайбер сүзләр үзләренә мәгънәләрен югалтканнар һәм хәзергә татар телендә мөстәкыйль кулланылмыйлар:

әпрәк-чүпрәк – *чүпрәк-чапрак, чүпрәк*; чагышт.: Codex Cumanicus'та *опрак* [опрак] – киём өлеше;

күз йавы/жавы – *күз алмасы төбәндәге май катламы*; балавыз жавы, баллы жау – *өйдә хәзерләнгән май*.

сакси, сакуси [цакыцы] *әләкче*. 58. сүзе кызыклы, татар сөйләм телендә (чагучы – *әләкче*; чагу – *әләкләү*) кулланыла, ләкин анда ул стилистик төсмер ала – түбәнсетү мөнәсәбәтен белдерә.

Алынмалар. Билгеле булганча, Codex Cumanicus'та гарәп һәм фарсы алынмалары да шактый күп. Аларның күпчелеген татар телендә дә табабыз. Мәсәлән: *аваз, адәм/эдәм, азат, азиз/ғәзиз, айып/ғәйеп, ақыл/акыл, амәнәт, ант, арыслан, атна, ашик/ғашыйқ, бәрәкәт, бәхет/бахыт, вақыт, вәдә/вәғдә, ғәнбәр/ғәмбәр, гөл, гүр, дәүләт, дөһйә, заман(а), зарлы (< зар + -лы), зиндан, зынжыр, зыйан, зәғфран/загафран, зәңгәр, инжир, ич, йыпар/жофар, қазна/қазна, қыйар/кийар, қәғаз/кағыз, қәләм/калам, қәләмфер/қәнәфер, лайык/лайык, мақсут, мақсат/мақсат, милек, морат, мордар, мохтаж, мәғнә/мәне, мәгәр, мәлхам, ногот, нәқыш, нәүмәт/ниғмәт, нәфес, нөгәр/нөгәр, пийала/пыйала, пошаман, пәйғәмбәр/пигәмбәр/пигамбәр, сарай, сахтийан, сәбәп, сәлам/сәләм, сәләмәтлек/сәләмәтлек, сәфәр, сөмбөл/сөнбел, сүрәт, тауис, таз/тас, тамаша, тозақ, тәмам, таж, фил, фирүзә/фирәзә, фәлән/фәлан, фәрештә/фирештә, хабар/хәбәр, хаким, хата/хата, холоқ/холок, кылык, хур/хур, хуш/хуш, хужа/хужа, хәләл/хал'ал, хәрәм/харам, хәтфә/қәтифә, чөгөндер, шайтан/шәйтан, шәкәр/шикәр, шәрийәт/шәриғәт, шәәр/шәр/шәһәр, шөкөр, әләм/ғәләм, әләмәт/ғәләмәт, өмөт/өмид, жумарт/йумарт, һауа, һич/ич, һуш/уш, һәйбәт/әйбәт, һәм/әм, һәр/әр h.б., шулай ук, атнадагы көн исемнәре.*

Татар язма әдәби телендә элек кулланылган кайбер гарәп һәм фарсы алынмалары хәзергә вакытта искергән китап сүзләре катламын тәшкил итәләр. Шундыйлардан, мәсәлән, *армуд, бағ, баһа, баһалы, бәллүр/биллүр, ғаттар, диуар, дуқан, қәмәр, ләңгәр, малик, маша, мих,*

мәхмүдә, мөрәүэт, нишан, разийанә, рәнк/рәнк, софра, сәйар, таразы, тәмиғ, тәрк ит=, тәфсыйлат, хаммал, хөжрә, шафталу, ыспанақ, жәмиғ, һәфтә һәм башкалар.

Codex Cumanicus'ta теркәлгән кайбер славян алынмаларын татар телендә дә табабыз. Алар, нигездә, сөйләшләрдә кулланылалар. Бу аларның сөйләм теле аша кергәнлеген күрсәтә. Алар түбәндәгеләр:

Cod. Cum. vuran [бүрән] ~ гомумтатар *бүрәнә* – рус. бревно.

Cod. Cum. peş [пәц] ~ тат. эд., урт. д. *мич*, миш. *пич* – рус. печь.

Cod. Cum. samala ~ тат. эд., урт. д. *сумала*, миш. *сымала* – рус. смола.

Cod. Cum. uxba [ызба] ~ миш. *ызба* – рус. изба.

Cod. Cum. kikel [күкәл] ~ миш. *кукал/кукал'* – рус. куколь (сорная трава).

Cod. Cum. ugs [ырыс] ~ миш. *ырыйс'* – рус. рысь.

Cod. Cum. sara [сара] ~ миш. *зара/зәрә* – рус. зря.

Шуны билгеләп үтәргә кирәк, чын төрки сүзләрнең һәм алынмаларның мәгънәләре, кагыйдә буларак, тәңгәл киләләр. Ләкин, сирәк булса да, аермалыклар да бар (berna [бәрмә]. 71. *бирнә* һ.б.). Бу очракта, алынма сүзләрнең мәгънәләрендә аерма булу, өлешчә, татар телендә һәм Codex Cumanicus'ta бер үк сүзләрнең төрле мәгънәләрдә ныгып калганлыгы белән аңлатыла. Мәсәлән, нәфес, харыч/харыж, хаким һ.б.

Безнең фикеребезчә, тарихи лексикология өлкәсендә эшләүчеләр өчен тагын бер момент зур кызыксыну уята.

Хәзерге татар телендә сүзләрнең чыганақ формалары яшәп килү очраклары аз түгел, әмма аларның Codex Cumanicus'ta теркәлгән дериватлары табылмый (аларның кулланылыштан төшкән булуы ихтимал). Мәсәлән, татар телендә, Codex Cumanicus'taгы кебек: бот, буғаз/бугаз, буша=, йаман, йеген= /йөген=, қоллоқ/коллоқ һ.б. Әмма бу сүзләр нигезендә ясалган һәм Codex Cumanicus'ta теркәлгән дериватлар татар телендә күзәтелми: vutuluc [бутлук] *аякка куела торган шина*, кабык һ.б.; voguzgur [боғузғур] *туймас тамақ*, күп *ашаучан*; vazak [бошақ] *азат итү, коткару, гөнаһлардан арындыру*, yamanli [јаманлы] – *чиргә дучар булу*; jugunč [јүгүнц] *иелү, баш ию*, хөрмәт итү, chullucsi [куллукцы] – *хезмәтче, лакей* һ.б.

Һәм, киресенчә, татар телендә чыганақ формаларның юкка чыгуына, ә алардан ясалган дериватларның саклануына да күп кенә мисаллар китерергә мөмкин. Мәсәлән, татар телендәге ачыргалан-/ачыргалан-, бағышла-/багышла-, бетег-, бөти, қамаш-/камыш- һ.б. сүзләрнең чыганақ формалары Codex Cumanicus'ta теркәлгән.

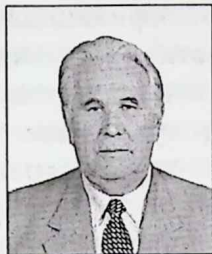
Шулай итеп, татар теле белән Codex Cumanicus теленә охшашлыгын лексика буенча ачыклаганда, сүзләрнең чыганақ формаларын чагыштыру белән генә чикләнәргә һич тә ярамый.

ФАЙДАЛАНЫЛГАН ЧЫГАНАКЛАР

- Das Türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. Von W.Radloff. – St-Pet. 1887.
 Радлов В.В. О языке куманов. По поводу издания куманского словаря. «Зап. Имп. Академии наук», 1884, т. XVIII, № 4, приложение.
 Radloff W. Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türkischen Sprachen. Erstes Teil. Phonetik der Nördlichen Türkischen Sprachen. – Leipzig, 1882.
 Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Пг., 1922.
 Вәлиди Ж. Татар теленә тулы сүзлегә. – Казан, I – 1927, II – 1929.
 Насыри К. Ләһжаи-татари. – Казан, I – 1895, II – 1896.
 /Коллектив/. Татар теленә аңлатмалы сүзлегә. – Казан, I – 1977, II – 1979, III – 1981.
 /Коллектив/. Татар теленә диалектология сүзлегә. – Казан, 1969.
 /Коллектив/. Tatarca-urşa sızlek. – Qazan, 1931.
 /Коллектив/. Татарча-русча сүзлек. – Казан, 1950.
 Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
 Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М., 1958.
 Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – М., 1941.

ТЕЗМӘ ФИГЫЛЬЛӘР – ЛЕКСИКАБЫЗНЫҢ ЗУР БАЙЛЫГЫ

Фуат Ганиев

ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВ – филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, ТР Дәүләт бүләге лауреаты, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты.

Ганиев. Ф.А. Составные глаголы – богатство нашей лексики.

Утверждается, что число составных глаголов татарского языка, приведенных в разных источниках, достигает ста тысяч.

Татар телендә, башка төрки телләрдәгә кебек, кушма фигыльләрнең ике төре бар: саф кушма фигыльләр һәм тезмә фигыльләр.

Саф кушма фигыльләр

Саф кушма фигыльләр *фигыль булмаган сүз + ярдәмче фигыль* яки *ярдәмче фигыль мәгънәсендә килгән фигыль* тибында ясалалар: *ярдәм итү, карар чыгару, харап булу, гашийк булу, кулга алу, юкка чыгу, бүләк итү, киңәш итү, елт итү, уф итү, туры килү, хәл кылу, маневр ясау, хәбәр бирү, хәл алу* һ.б. Бу фигыльләрдә нигез булып исем (*тәэсир итү*), ияртем (*жәсм-жәсм итү, чымыр-чымыр килү*), сыйфат (*ап-пак булу*), хәбәрлек сүзләр (*юк булу, бар булу*) һ.б. килергә мөмкин.

Әлбәттә, бу төр саф кушма фигыльләр, кайбер галимнәр уйлаганча, рус теленен «совершенный вид» һәм «несовершенный вид» мәгънәләрен белдермиләр (мәсәлән, *ярдәм итү* фигыле рус теленен «помочь» һәм «помогать» фигыльләренең мәгънәсенә, *гашийк булу* «влюбиться» һәм «влюбляться» фигыльләренең мәгънәсенә туры килә. Контекстта бу төр кушма фигыльләр, бернинди дә кушымча алмыйча, ике төрнең дә («вид»ның да) мәгънәсен бирергә мөмкиннәр.

Бу төр кушма фигыльләр, система күзәтелмәсә дә, сүзлекләрдә тегеләйме-болаймы биреләләр. Алар, һичшиксез, татар теленен мөстәкыйль сүзләрен, лексик берәмлекләрен тәшкил итәләр һәм алар сүзлекләрдә урын алырга тиеш.

Фигыль булмаган сүзләрдән кушма фигыльләр ясалу турында беренче мәгълүматны без А.Казембек грамматикасында очратабыз [1, 161-162]. «Алтай теле грамматикасында» мондый кушма фигыльләр турында кыскача кына мәгълүмат та биреп үтелә [2, 46].

Бу төр кушма фигыльләрне үзләренен грамматикаларында М.Терентьев [3, 196] һәм А.Архангельский [4, 63] күрсәтеп узалар.

Алар турында В.А. Гордлевский [5, 101], А.Н. Кононов [6, 117-118; 7, 259], Н.П. Дыренкова [8, 193], Х. Байлиев [9, 55], А.А. Юлдашев [10, 104], Ә.Н. Наҗип [11, 909], А.Г. Алекперов [12, 55], К.М. Мусаев [13, 241], А.И. Исаков [14, 88], В.А. Исенгалиева [15], М.М. Текуев [16, 7] һ.б.ның хезмәтләрендә шактый киң мәгълүмат китерелә.

Татар тел белеменең беренче грамматикаларында саф кушма фигыльләр турында мәгълүмат бик кыска һәм бик саран бирелгән.

И. Гиганов [17, 50] һәм А. Троянский [18, 60] үзләренен грамматикаларында бу төр кушма фигыльләргә мисаллар гына китерәләр. К. Насыри [19, 78] исә бу төр кушма фигыльләргә кинрәк туктала. Ж. Вәлиди [20, 50], Г. Алпаров [21, 178-180], Ш. Рамазанов, В.Н. Хангилдин [22, 159], Д.Г. Тумашева [23, 233] хезмәтләрендә шактый тулырак мәгълүмат урын алган.

Күренгәнчә, татар тел белемдә һәм тюркологиядә саф кушма фигыльләр лексик берәмлек буларак танылганнар.

Мәгълүм булганча, шул нигездә аларның бер өлеше татар теле сүзлекләрендә дә, төрки телләр сүзлекләрендә дә бирелеп киләләр.

Тезмә фиғыльләр

Тезмә фиғыльләр татар телендә *-ып/-еп, -п* яисә *-а, -ә, -й, -и* кушымчаларына тәмамланган хәл фиғыльләргә модификацияләүче фиғыльләр кушылып ясалалар. Кушма фиғыльләрнең бер төрә булган тезмә фиғыльләр татар теленә үзенчәлекле бер күренешен тәшкит ителәр. Кушма фиғыльләрнең мондый тибы, мәсәлән, япон һәм һинд телләрендә очрый.

Тюркологларның күпчелеге хәл фиғыльгә модификацияләүче фиғыль кушылып ясалган кушма фиғыльләрне тезмә фиғыль дип атыйлар.

Грамматикаларның, фәнни хезмәтләрнең күпчелегендә алар мөстәкыйль сүз, лексик берәмлек дип таныла.

Беренче мәртәбә алар И. Гиганов [17, 171], А. Казембек [24, 161], М. Иванов [25, 89], А. Троянскийның [26, 39] грамматикаларында искә алына. Тезмә фиғыль («составной глагол») дигән терминны беренче башлап А.Казембек куллана.

Тюркологлардан А.Н. Кононов [7, 263-264], В.М. Насилов [27], Н.А. Баскаков [28, 352] үзләренең хезмәтләрендә тезмә фиғыльләрнең үзенчәлеген билгеләп, аларны нигездә мөстәкыйль фиғыльләргә кертәп карыйлар.

Азәрбайжан теле белгече А.Г. Алекперов [12, 55], алтай теле белгече А.Т. Тыбыкова [29], казах теле белгече Н.О. Оралбаева [30], карачай-балкар теле белгече М.М. Текуев [16] тезмә фиғыльләрне лексик берәмлек дип һәм төр («вид») категориясен белдерми дип санылар.

Октябрь революциясенә кадәр үк татар галимнәре Ә. Максуди [31], Г. Нугайбәк [32], Г. Сәгъди [33] һ.б. үзләренең грамматикаларында тезмә фиғыльләр турында мәгълүмат бирәләр.

Октябрь революциясеннән соң тезмә фиғыльләргә ныграк игътибар ителә башлый. Г. Ибраһимов [34], М. Корбангалиев һәм Х. Бәдигый [35], Ж. Вәлиди, Г. Алпаров хезмәтләрендә тезмә фиғыльләргә кыскача анализ ясала, Г. Алпаров [21], Р. Газизов [36], В.Н. Хангилдин [22] ярдәмче фиғыльләр төп фиғыльгә өстәмә мәгънә бирәләр, тезмә фиғыльләр мөстәкыйль фиғыль булып тора, дип санылар.

Тезмә фиғыльләр дөнья телләре өчен бөтенләй ят нәрсә түгелләр. Алда әйтеп узганыбызча, алар һинд һәм япон телләрендә бар.

Индолог А.П. Баранников күрсәткәнчә, кушма фиғыльләрнең бу тибы һинд телендә оригиналь күренеш булып тора. Алар һинд фиғыльләренең яртысыннан ким түгел. Ясалыш-

лары нигез фиғыльнең күп булмаган ярдәмче фиғыльләр кушылуыннан гыйбарәт, икенче фиғыль төп фиғыльнең мәгънәсен модификацияли, дип яза А.П. Баранников [37, 106].

Япон теле белгече А.А. Пашковский «Япон телендәге кушма сүзләрне классификацияләү» дигән мәкаләсендә күрсәткәнчә, япон телендә фиғыльнең ике нигезен кушып кушма фиғыльләр ясау бик киң кулланыла. Бу фиғыльләр япон теленә сүзлекләрендә бирелә, дип яза ул. *Каку* «язу» дигән гади фиғыль янында сүзлекләрдә *какидасу* «яза башлау», *какиреру* «күчереп алу» дигән кушма фиғыльләр китерелүен күрсәтә [38, 36].

Кайбер белгечләр әйткәнчә (Н.З.Бакеева, Ә.И.Харисов һ.б.), тезмә фиғыльләр төгәлләнгән һәм төгәлләнмәгән төр («вид») категориясен белдермиләр. Бу турыда соңгы вакытта ике төрле фикер юк. Модификацияләүче фиғыльләр (аларны бик төгәл булмаган термин белән «ярдәмче фиғыльләр» дип атыйлар) һәрвакыт тезмә фиғыльгә өстәмә лексик төсмер бирәләр.

Барлык тезмә фиғыльләр хәзерге заман формасында куллана алалар, тәмамланганлык-тәмамланмаганлык ягыннан икегә бүленмиләр. Бу үзенчәлекләр тезмә фиғыльләрнең грамматик категориялеген китереп чыгармыйлар.

Төрки телләрдәге тезмә фиғыльләр, нәкъ япон һәм һинд телендәге кебек, мөстәкыйль фиғыль, лексик берәмлек булып торалар.

Тюркологиядә соңгы вакытка кадәр ди-ярлек тезмә фиғыльләргә тиешле игътибар бирелмәде, аларны лексик берәмлек буларак танып сүзлекләргә кертү мәсьәләсе көн тәртибенә куелмады.

Югарыда әйтелгәнчә, тезмә фиғыльләр «*n*»га яки «*a, ә, й, и*» гә тәмамланган хәл фиғыль белән модификацияләүче фиғыльдән гыйбарәтләр.

Телдә шундый ук синтаксик конструкцияләрдә очрый. Шуңа күрә мондый тезмәләрнең синтаксик конструкцияме, әллә тезмә фиғыльме икәннән билгеләү кайвакыт җиңел булмый.

Мондый конструкцияләр түбәндәге очракларда синтаксик конструкция тәшкит ителәр:

1) хәл фиғыль хәлне, ә аның артыннан кулланылган фиғыль төп эш-хәрәкәтне белдерсә;

2) хәл фиғыль һәм аның артыннан килгән фиғыль параллель яки эзлекле эш-хәрәкәтне белдерсә.

Беренче очракта хәл фиғыль рәвеш, сәбәп һ.б. хәлләрне белдерә, хәл фиғыльгә затланыш-

лы формада кушылып килгән фигыль, нинди дә булса башка жөмлә кисәге, гадәттә, хәбәр булып килә: *Бу хатны ничек башларга белмичә бик озак аптырап утырдык* (Г.Бәширов).

Югарыда китерелгән жөмләдә *аптырап утырдык* комбинациясе арасына жөмләнең мәгънәсенә һәм бөтенлегенә зыян китермичә, өченче сүз кертергә мөмкин: *Бу хатны ничек башларга белмичә бик озак аптырап, уйланып утырдык*. Күренгәнчә, жөмләгә бер сүз китереп кертүдән жөмләнең бөтенлегә жуелмады. Шуңа уқ комбинациядә хәл фигыль бөтенләй төшөп тә калырга мөмкин: *Бу хатны ничек башларга белмичә бик озак ... утырдык*. Хәл фигыльне төшереп калдырудан жөмләнең бөтенлегә бозылмый.

Димәк, фигыльләрдән гыйбарәт ирекле сүзтезмәләре (бу очракта хәлнең хәбәр белән бергә килүе), тышкы структурасы ягыннан тезмә фигыльләргә охшасалар да, аларны тезмә фигыльләрдән аера торган берничә үзенчәлегә бар: ул конструкциягә кергән сүзләрнең өченче сүз белән аерыла алу мөмкинлегә; хәл фигыльне төшереп калдырганда жөмләнең бөтенлегә жуелмавы; ике фигыльнең семантикаларының мөстәкыйльлегә, синтаксис күзлегеннән караганда икесенең дә ике жөмлә кисәге булып килүе; ике фигыльнең дә мөстәкыйль басымга ия булуы. Тезмә фигыльләрдә бу билгеләр хас түгел.

Икенче очракта хәл фигыль һәм аның артыннан килә торган фигыль параллель яки эзлекле эш-хәрәкәтне белдерәләр: *Ул эңилтерәп кенә чыгып, сыерын ябып, юынып керде* (Г.Бәширов). *Бала тудыру йортына кереп чыкты*. (Г.Әпсәләмов). Югарыда китерелгән мисалларда хәл фигыль+затланышылы формадагы фигыль үзләренең тышкы структурасы ягыннан тезмә фигыльләргә хәтерлэтәләр, әмма эчтәлекләре ягыннан тезмә фигыльләрдән тамырыннан аерылалар, чөнки алар бердәм мәгънә хасыйл итмиләр, икесе ике төрле мәгънә, эзлекле башкарылган эш-хәрәкәтне белдерәләр. Өстәвенә, ул комбинациягә кергән сүзләр арасына өченче сүзгә кертергә мөмкин: *Бала тудыру йортына кереп, табибны күрәп чыкты*. Ул конструкцияләргә кергән сүзләр арасында үзара семантик бәйләнгәнлек, мәгънә керешүе күзәтелми. Алар бу яктан автоном, мөстәкыйль сүз булып торалар.

Шуны да искәртеп китү артык булмас.

Тезмә фигыльләр фигыльләргә кушма грамматик формаларыннан да аерылалар, чөнки алар телдә яңа сүз тәшкил итмиләр. Мәсәлән, *бара иде, барган иде, бара торган иде* кебек заман формаларында соңгы элементлары яңа лексик мәгънә алып килмиләр, ә саф грамматик мәгънә генә белдерәләр. Кушма модаль формалар да тезмә фигыль булып тормыйлар, чөнки *яза алу, укый алу, эшли белү* кебек модаль формаларда икенче компонент лексик мәгънәгә ия түгел, бары грамматик функция генә, модаль мәгънә генә белдерә.

Күренгәнчә, кушма заман формалары да, кушма модаль формалар да кушма сүз булып тормыйлар, теләсә нинди кушма форма кушма сүз дигән сүз түгел.

Кушма формалар рус телендә дә очрый: *самый хороший, буду писать* һ.б. Әмма бу кушма формаларны кушма сүзләр дип санап булмый, чөнки аларның компонентларының берсе реаль мәгънәгә ия түгел, бары грамматик функциядә генә килә.

Тезмә фигыльләр кушма сүз статусына ия булып торалар. Алар түбәндәге үзенчәлекләр белән сыйфатланалар.

Беренчедән, бер мәгънә белдерәләр. Мәсәлән, *Мин бу китанны укып чыктым* жөмләсендә *укып чыктым* дигән тезмә фигыль яңа бер мәгънә белдерә. Билгеле булганча, рус, немец телләрендә бу мәгънә приставкалы фигыльләр белән белдерелә: *прочитать, überlesen*. Ә тезмә фигыльләргә охшаган ирекле сүзтезмәләре икесе ике төрле мәгънә белдерәләр (хәл һәм хәбәр яки эзлекле һәм параллель башкарыла торган ике төрле эш-хәрәкәтне).

Татар телендә кайбер тезмә фигыльләр аларны тәшкил иткән компонентларның мәгънәләре суммасын тәшкил итәргә мөмкиннәр: *укып бетерү, ашап бетерү*. Ләкин күпчелек тезмә фигыльләргә мәгънәләрен турыдан-туры компонентларының мәгънәләреннән китереп чыгарып булмый: *укып чыгу, каушап төшү, карап алу* һ.б.

Икенчедән, тезмә фигыльләр жөмлә составында бары бер генә жөмлә кисәген белдерәләр. Әйттик, *Мин бу китанны укып чыктым* жөмләсендә *мин сүзе* – ия, *бу* – аергыч, *китанны* – тәмамлык, *укып чыктым* – хәбәр. Ә ирекле сүзтезмәләргә караган сүзләр икесе ике жөмлә кисәген тәшкил итәләр.

Өченчедән, тезмә фигыльләргә кергән ком-

понентлар, жөмләне бозмыйча, бер-берсеннен аерыла алмыйлар. Мәсәлән, *Мин чыктым укып бу китанны* дип әйтү татар теле нормасына туры килми.

Татар телендә тезмә фиғыльләргә кәргән компонентлар арасына бары мөстәкыйль булмаган кайбер сүзләр генә кулланырга мөмкин: *-да/-дә(-та/-тә), -гына/-генә (-кына/-кенә): На-таша сәхнәгә менеп тә җитте.* Г.Бәширов.

Дүртенчедән, тезмә фиғыльләргә кәргән компонентлар арасына өченче бер сүзгә куеп булмый: *Мин бу китанны укып кичә чыктым* дисәң, жөмлә татарча булып чыкмый. Ирекле сүзтезмәләрдә исә аларның сүзләре арасында өченче сүзгә (сүзләргә) бик иркен кулланырга мөмкин. Мәсәлән, *Мин шәһәргә барып кайттым* жөмләсендәгә эзлекле эш-хәрәкәтне белдергән *барып кайттым* сүзтезмәсендәгә сүзләр арасына *Мин шәһәргә барып кире кайттым, Мин шәһәргә барып костюм алып кайттым* һ.б. дип, жөмләнең бөтенлеген бозмыйча, сүзтезмәдәгә сүзләр арасына өченче сүзгә кертергә мөмкин.

Бишенчедән, тезмә фиғыльләрдә, ирекле сүзтезмәләрдәгә кебек, үзара синтаксик мөнәсәбәт күзәтелми. *Укып чыктым* тезмә фиғылендә бернинди дә синтаксик мөнәсәбәт табып булмый, ә *аптырап утырдык* ирекле сүзтезмәсендә ап-ачык синтаксик мөнәсәбәт чагыла (хәл белән хәбәр мөнәсәбәте).

Алтынчыдан, тезмә фиғыльләргә компонентлары мәгънәләргә үзара кәрешәләр. Аларның икенче компоненты төп фиғыльнең мәгънәсенә өстәмә мәгънә кертә. Алар, жөмләнең бөтенлеген бозмыйча, берсе икенчесеннән башка яши алмыйлар. Мәсәлән, *Мин бу китанны укып чыктым* жөмләсендә *чыктым* мөстәкыйль кулланыла алмый: *Мин бу китанны чыктым* дип, жөмләне бозмыйча, мәгънәгә зыян китермичә, әйтеп булмый.

Ирекле сүзтезмәләрендә затланышлы фиғыль (конструкциянең икенче компоненты) жөмлә кисәгә булып тора, ул хәл фиғыльгә генә түгел, ә бөтен жөмләгә бәйләнгән. Шуңа күрә ул мөстәкыйль рәвештә кулланыла ала: *Бу хатны ничек башларга белмичә бик озак аптырап утырдык* жөмләсендә хәл фиғыльне төшереп калдырырга мөмкин, әмма жөмләнең бөтенлеген бозылмый.

Җиденчедән, тезмә фиғыльләргә бердәм басымы була, алар бердәм басым нигезендә ны-

гып берләшәләр: *укып чыгу, каушап төшу* һ.б.

Югарыда күрсәтелгән үзенчәлекләр тезмә фиғыльләргә мөстәкыйль сүз, лексик берәмлек булуларын кире каккысыз исбатлый.

Кагыйдә буларак, тезмә фиғыльләргә төп мәгънәсә аның беренче компоненты белән бирелә, икенче компоненты – модификацияләүче фиғыль – өстәмә лексик мәгънә алып килә, беренче компонентның мәгънәсен аныкый төшә, конкретлаштыра.

Шулай ук неологизм тәшкил иткән барлык фиғыльләр дә тезмә фиғыльләр ясый ала: *автоматлаштырып бетерү, абстракцияли төшу* һ.б. [39, 40].

Шулай итеп, татар тел белемендә, беркадәр тюркологиядә дә, тезмә фиғыльләргә лексик берәмлек булуы исбатлануга карамастан, аларга һаман да игътибар җитеп бетми.

Безнең фикеребезчә, моның сәбәбен төрки телләргә, шул исәптән татар телен, агглютинатив (кушымчалы) тел дип санаудан эзләргә кирәк. Югыйсә, төрки телләрдә грамматик чараларның да, сүзясалыш чараларының да яртысын, аерым очракта яртысыннан күбрәген **анализм** тәшкил итә.

Икенче яктан, консерватив караш тиз генә үзенең урынын яңалыкка бирәсе килми.

Шулай да татар тел белемендә аның академик грамматикасында тезмә фиғыльләргә лексик берәмлек буларак тиешле урын бирелде.

Иң куанычлысы шунда: «Татар теленең (бертомлык) аңлатмалы сүзлегендә» (2005 ел) төп сүзләрдән соң еш кулланган актуаль тезмә фиғыльләргә исемлегә бирелде. Бу үрнәк С.И. Ожеговның бертомлык сүзлегеннән алынды.

Анда, нисби сыйфатлар ясалган төп сүздән соң, аңлатма бирелмичә генә аларның исемлегә китерелә.

«Татар теленең (бертомлык) аңлатмалы сүзлегендә» системалы рәвештә тезмә фиғыльләргә исемлегә бирелүе төрки телләр сүзлегендә беренче карлыгач булып тора.

Киләчәккә планлаштырылган татар теленең дүрттомлык аңлатмалы сүзлегендә, тезмә фиғыльләргә исемлегә белән генә канәгатьләнмичә, аларны аңлатмалары белән система буларак бирү каралган.

Татар телендә тезмә фиғыльләр ясауда түбәндәгә модификацияләүче фиғыльләр катнаша: *алу, ату, бару, бетерү, бетү, бирү, йөрү, калу, карау, керү, килү, китү, кую, салу, тору, төшу, үзү, утыру,*

чыгару, чыгу, язу, яту, әсибару, әситкеру, әситу. Аерым кулланганда алар мөстәкыйль фиғыль, лексик берәмлек булып торалар, тезмә фиғыльләр ясауда катнашканда – модификацияләүчегә («ярдәмче фиғыль»гә) әйләнәләр.

Бу мәкаләдә, нигездә, киң жәмәгәтчелекне

татар теле лексикасының зур байлыгын тәшкил иткән тезмә фиғыльләр белән таныштыру бурычы куелды.

Барлык чыганақлардан жыйганда, татар телендә тезмә фиғыльләрнең саны йөз меңгә яқын, дип фаразлана.

ЧЫГАНАҚЛАР

1. Казембек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. – 2-е изд. – Казань, 1846.
2. Грамматика алтайского языка. – Казань, 1869.
3. Терентьев М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. – СПб., 1875-1876.
4. Архангельский А. Грамматика народно-татарского языка. – Оренбург, 1894.
5. Горделевский В.А. Грамматика турецкого языка. – М., 1928.
6. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1941.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960.
8. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. – М.-Л., 1941.
9. Байлиев Х. Сложные глаголы в туркменском языке// Проблемы туркменской филологии: – Т. 1. – Ашхабад, 1944.
10. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. – М., 1958.
11. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. – М., 1960.
12. Алекперов А.Г. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке: АҚД. – Баку, 1961.
13. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. – М., 1962.
14. Исаков А.И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке: АҚД. – Алма-Ата, 1964.
15. Исенғалиева В.А. Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка. – Алма-Ата, 1966.
16. Текуев М.М. Сложные глаголы в карачаево-балкарском языке в сравнительном плане: АҚД. – М., 1973.
17. Гиганов И. Грамматика татарского языка. – СПб., 1801.
18. Троянский А. Татарская грамматика. – Казань, 1814.
19. Насыри К. Әнмүзәж. – Казан, 1898 (гарәп графикасында).
20. Вәлиди Ж. Татар теле грамматикасы. – Казан, 1919 (гарәп графикасында).
21. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр. – Казан, 1945.
22. Хангилдин В. Татар теле грамматикасы. – Казан, 1959.
23. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. – Казан, 1964.
24. Казембек А. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1839.
25. Иванов М. Татарская грамматика. – Казань, 1842.
26. Троянский А. Краткая татарская грамматика. – Казань, 1869.
27. Насилов В.М. К вопросу о грамматической категории вида// Труды Московского института востоковедения. – 1947. – № 4.
28. Баскаков Н.А. Грамматика караколпакского языка: Т. II. – М., 1952.
29. Тыбыкова А.Т. Сложные и составные глаголы в алтайском языке: АҚД. – М., 1963.
30. Оралбаева Н. Қазіргі казак dilingeri etistinten аналитикалык форманттары. – Алма-Ата, 1975.
31. Максуди Ә. Төрки сарыф. – Казан, 1910 (гарәп графикасында).
32. Нугайбәк Г. Төрлек. – Казан, 1911 (гарәп графикасында).
33. Сәғди Г. Яңы һәм еңи тәртіптә телебезнең сарфы. – Казан, 1913 (гарәп графикасында).
34. Ибраһимов Г. Татар сарфы: 5нче басмасы. – Казан, 1918 (гарәп графикасында).
35. Корбан-Гали М., Бәдигый Х. Ана теле сарфы. – Казан, 1918 (гарәп графикасында).
36. Газизов Р.С. Сопоставительная грамматика татарского и русского языков. – Казан, 1959.
37. Баранников А.П. Хиндустани (грамматика). – Л., 1934.
38. Японский лингвистический сборник. – М., 1959.
39. Ганиев Ф.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка. – Казань: Таткнигоиздат. – 1963.
40. Ганиев Ф.А. К вопросу о сложном глаголообразовании в тюркских и монгольских языках// Проблемы общности алтайских языков. – Л.: Наука, 1971.

ЖИРЛЕ СӨЙЛӘШЛӘРДӘ ҺӘМ ХАЛЫК ТРАДИЦИЯЛӘРЕНДӘ ЧӘЙ ЭТИКЕТЫ ЛЕКСИКАСЫ

Флёра Баязитова

ФЛЁРА СӘЕТ кызы БАЯЗИТОВА – филология фәннәре докторы, ТФАНең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре. Хезмәтләре татар диалектологиясенә, татар халкының рухи мәдәниятенә карый.

Баязитова Ф.С. Лексика чайного этикета в местных говорах и народных традициях.

В статье приводится краткий словарь понятий, относящихся к чайному этикету, с примерами из литературного языка и диалектных говоров.

Чәй – татар халкының көндәлек тормышында да, кунак мәжлестәрендә дә яратып, иң күп кулланыла торган эчемлек буларак билгеле [1].

Чәй – көньякта игеп үстәрелә торган мәңге яшел агач яки куак; шул үсемлекнең киптереп махсус эшкәртелгән хуш исле эчемлек хәзерләү өчен кулланыла торган яфраклары. Такта чәй. Бөртекле чәй. Һинд чәе. Цейлон чәе. Грузин чәе.

– Үзегезгә ярты кадак чәй илән бер яулык жибәрдем. *Г.Тукай.*

Чәй сүзе кытай теленнән кәргән. Төньяк Кытайда ул **cha** (яфрак мәгънәсендә) – чәй. Ә Көнъяк Кытайда **te** сүзе шулай ук чәй мәгънәсендә, һәм ул сүз Европа телләрендә дә, нигездә, шундый ук яңгырашта: французча – **the**, итальянча – **te**, инглизчә – **tea**, немецчә – **tee** [2-IV, 311].

Чәй, чай сүзләре төрки телләргә һәм рус теленә монгол телендәге **цай** сүзе аркылы килеп кәргән.

Гарәпләрдә **шай**, Португалиядә **чса**, Индия һәм Пакистанда **чхай**, **джай**, Урта Азия халыкларында **чай**, **чой**.

Чәйнек – чәй пешерү һәм су кайнату өчен кулланыла торган, тоткасы һәм борыны булган савыт. **Калай чәйнек. Фарфор чәйнек.**

– Гарәфи абзый юлда күп чәй эчелә дип, тишек калай чәйнеген тимерчедән кургаш белән яматып алды. *Г.Әпсәләмов.*

Чәйгүн минз. – чәйнек.

– Гөжләп торган самоварның түбәсендә Мин гүяки пар-бу кәргән чәйгүн булам. *Ш.Бабич.*

Чәйханә – чәй эчәргә һәм ашарга мөмкин булган жәмәгать туклану урыны. **Чәйханәче** – чәйханә тотучы, чәйханә хужасы.

Чәйхур – чәй эчәргә яратучы.

– Чәйхурлар турында телдә йөргән, аннан әдәбиятка килеп кәргән мисаллардан берсен әйтк. *И.Рәмиев.*

Жирле сөйләшләрдә **чәй** сүзенң түбәндәге фонетик вариантлары бар. Себер диалектларында: **цай**, **чай**, **чәй**; мишәр диалектының **ц**-лаштыручы сөйләшләрендә: **цәй**; Урта Урал (к.-уф.) сөйләшәндә: **сәй**, **чәй**; казан арты – дөбъяз сөйләшәндә: **сәй**.

Диалектларда, жирле сөйләшләрдә **чәй** сүзе белән ясалган тизмә сүзләр бик күп һәм алар халык йолаларының, горәф-гадәтләренң, кунак сыйлау мәжлестәренң, этикетның төрле якларын чагылдыралар.

Чәй ашы – чәй табыны өчен хәзерләнгән ашамлыклар.

– Бер читкә өстәл куелып, аның өсте чәй ашлары, фруктлар, закускалар белән тулды. *М.Фәйзи.*

Чәегез тәмле булсын! – Чәй эчеп утыручыларга яхшы теләкләр белдерү йөзеннән әйтелә торган сәламләү.

Биби чәйе *кас.*, *баст.*, *т.я.-трх.*, **бәбәй чәйе** *срг.* – бала туу хөрмәтенә оештырылган чәй мәжлесе.

– Биби чәйе эчмә жыйа кайсы кеше берәр айдан сун. Катлама, күмәч, бәләш китерәләр – *баст.*

– Бала туса, күрше хатыннары бөтен бәләш белән илилир биби чәйенә. “Бәләш белин ‘илим, ‘аршы да чы‘майсыз”, – дилир. – *кас.*

– Бәбәй чәйенә китерә адиял, мендәр. Мендәргә кемеш кади пычмагына. – *срг.*

Бәйрәмчәй < бәйрәм + чәй *әстр.* – Бәйрәм

чәе. Бәйрәм табыны.

– Менә мәүлет айында матур итеп бәйрәмчәйгә жыйылдык, идәнгә тәстәрхан жәйеп түфәк-мендәрләргә тезелеп утырып бәйрәмашлардан авыз тидек. Тәстәрханыбызда бәйрәмебезне сыйлап алып килгән, кардәшләрәбез үзләре пешереп алып килгән ашлар тезеп салынган.

Калмыкчәй, калмык чәйе *әстр.* – эре сабаклы яшел чәй.

– Безнең авыл халкы иртә белән калмык чәйен эчә. Су кайнатасың, чәйен саласың, ватып, сөт саласың, тоз саласың, май саласың, куйның койрык майын эретеп саласың. Кара казанда пешерәләр чәйне, сөтен бергә салып.

– Кызга кийәү биттән калмыкчәй, башшикәр бирделәр.

Кара чәй *әстр.* – бөртекле чәй.

– Айакка салып кара парлап биргән.

Килен чәйе *әстр.* – килен төшкәннән соң кияү өендә уздырыла торган чәй мәжлесе. Анда хатын-кызлар гына була.

– Килен чәйе дип чәй эчәләр. Азаматлар бармый, кыскайаклар гына бара. Ак тутам килен чәйенә чакыра килгән мине.

Иртә менән торганнан сун ике жиңгә чакырады килен чәйгә. Килен инде кул алып чыгады. Өлкүн кимперләр жыйылады килен чәйенә. Килен чәйгә эзерләнәп жатырлар. Жиңгәләр әйтәде: “Хуш килдеңез, кодагыйлар, без кызымызның килен чәйен эчерәйек”, – диделәр.

Кызның ике жиңгәсе шул килен чәйен тарады. Азыгын салады өстәлгә.

Киленчәк чәйе бараба. – килен төшкәч үткәрелә торган чәй мәжлесе.

– Киленчәк чәйе дип картларны чакырганнар. Багырсаклар, күмәчләр пешергәннәр. Камырны йәйә, өстенә пышлак (эремчек) сылап, каймакны куйып пәтер иткәннәр.

– Киленчәк чәйенә чакыратылар коталарны, пашлыкларны, бичәләрне. Сый куйалар, ашатып эчерәләр.

Жәш килен чәйе баст. – туйдан соң кияү өендә үткәрелә торган мәжлес.

– Иртә эстен жәш килен чәйе жыйалар. Жәш килен чәй жасый, карт әбиләрне чәй эчерәләр. Бәлешләр, ләвешләр була, өстәл төзиләр. Жәш килен үзе чәй койа.

Сөтле чәй *әстр.* – кунак мәжлесендә табында иң алдан бирелә.

– Пирбуй сөтле чәй бирәделәр, шуннан сун

ашлар бирәләр, кайнари-пәрәмәчә, бурәкләр бирәделәр. Шуллапа пешкән итле бурәк бирәделәр, бишбармаклар бирәделәр.

Такта чәй *әстр.* – зур такта чәй, яшел чәй.

– Бер такта чәй килә йөгет биттән. Ватып-ватып куйабыз.

Тук чәй *әстр.* – яшел чәйне сөт, тоз һәм куймае салып кайнатып эзерләнгән чәй.

– Тук чәй эчсәң көне буйы хәлең бетми. Тоз, сөт, май салып кайнатам тук чәйне.

Түркән чәйе *әстр.* – кияүгә киткән кыз үзенә туып-үскән өенә килгәч оештырыла торган чәй мәжлесе.

– Түркән чәйе дип чакырып алады ана йагы. Кыз белән кийәү киләде, кийет бирәде ана йагы.

Чөчә чәй *кузн.* – баллы чәй.

– Йәш килен чөчә чәй йасап китерә ыстаканнарға. Кунаклар, чәй эчүчеләр манит салалар.

Чәй ашлары *каз. ар., минз.* – камырдан пешерелгән ашамлыклар.

– Туйда чәй ашлары күп була. Кактөш, бәлеш, бувача. – *минз.*

Чәй йөрәтү *кузн., срг., баст.* – яшә килен туй кунакларына чәй ясап эчертә. Кунаклар исә киленне котлап бүләк яки акча куялар.

– Кийәү йагыннан кызлар, кан'сәңелләр күренергә килгәч, йәш килен кийенеп чыга чәй йөрәтергә. Чөчә чәй йасап китерә ыстаканнарға. Шул ыстаканны эчкәч, манит сала инде чәй эчүчеләр. – *кузн.*

– Кийәү белән кыз азбардан (ишек алдынан) кергәч, самавыр кертәләр сөлгә белән, шул сөлгене бәлиләр самавырга. Аннан инде йәш килен чәй йөрәтә кунакларга. – *срг.*

– Чәй йөрәткәндә кунаклар йырлаклилар – *срг.*

– Жәш килен бер сандык аш белән төшә, бәлешләр, ләвешләр. Өстәл төзиләр. Жәш килен чәй йөрәтә, үзе чәй койа.

Чәй поро *нокр.* – чәй чүбе. **Поро** > удм. **пыры** – бөртек.

– Чәй поро кермәй такта чәйне парласа.

Чәй токмачы *каз. ар.* – кош теле формасындагы камыр ашы.

– Чәй токмачын жәймә жәйеп майда пешерәбез, кыйгачлап кисеп.

Сәй *каз. ар.-дөб., злт.* – чәй.

Килен сәйе *к.-уф.* – кияү өенә килен төшкәч уздырыла торган мәжлес.

– Килен күмәс китерә кый, ололарга сәй эсертәләр. Киленнең бүләге булса, бүләк бирә.

Самуварның боронын бәйләп куйалар. Ак-

мый, сикедә утыра.

“Самуварның бороны бикле”, – диләр. Арта килен китереп бүләк йаба самуварның башына. Алияпкыс, йә күлмәкле йаба, теләсә мийәстә бирәләр. Күренеш дип тә бүләк бирәләр.

Кыз сәйе к.-уф. – кыз өендә уздырыла торган мәжлес.

– Кыз сәйен эсергә кәрәк кый. Кыз сәйен эсерә кызның инәсе, кыз күмәсләрен пешерә. Бөтен асыл килә кыз сәйенә. Өстәлгә күмәсләрен утырталар озаткыслар. Кыз сәйе эсәләр туй кунаклары.

Беркем сакырмаса да кыз сәйе эсәм дип керәләр иде.

“Менә туй күмәсе, татып караң”, – тип, берсенә-берсе ашата торганнар ыйы.

– Кыз сәйендә ишектән уздырып, каршы алып бер кеше тора торганын. “Узың, узың”, – дийеп.

Менә мин малай инәйе кызның инәйенә күмәс бирәм. Ул кыз сәйе дип күмәсләр белән сәй эсерә күршеләрен сакырып. Кыз бәләш, агәпәй ашаталар.

Күмәс сәйе к.-кф. – кияү өендә уздырыла торган мәжлес.

– Күмәс сәйенә йока пешереп алып баралар, вак тош кайнаталар. Берсе ирләр, берсе катыннар мәжлесе була. Бөтен асылны сакырлар күмәс сәйенә.

Цай төм. – чәй.

Йарашу цайы төм. – кыз ярәшү хөрмәтенә уздырыла торган чәй мәжлесе.

– Пирбуй йарашуга киләтеләр, йарашу цайы эцәтеләр. Аннан туйны качан булгалы булчайтылар (билгелеләр иде).

Килен цайы төм. – кияү өенә килен төшкәч уздырыла торган мәжлес.

– Цапунка цаптыралар (алъяпкыч яптыралар) алтына киленнең. Йеңкәлек цаптыраты. Килен цайы тип цай койторгалы иткәннәр. Иртәнге цайда килен цайы эцкәннәр. Килен цай койаты.

“Килен, ашка карыш, коймак кой, әлвә (хәлвә) кылып ал”.

Электә шул әдәт булган. Килен башка эшләргә керешеп китә – *төм*.

Сөтле цай төм. – сөтле чәй.

– Кыс төшкән өйгә сөтле цайга киләтләр котлока.

Шырцай < шыр + цай *төм*. – май белән онны кыздырып, аңа су кушып кайнатып ясалган аш-шулпа. Чагышт.: мари телендә *шур* – аш дигән сүз.

– Шырцайны йаңа гына бала тудырган хатынга эчертәләр. Боронгыда шырцай пешерәтләр. Май белән онны куырып алганнан сун, су койоп кайнатып аласың. Сары май да йарай, куй май да йарай, белем май (ак май) да йарай. Онны көйдереп, шулпа койоп эцәргән. Беренче урынга йату ман шырцай эцәртәләр йеңеләйгән катынга.

Цай туй төм. – туйда чәй мәжлесе.

– Цай туйга пәтер аппаратылар корткайа-клар. Нике укыгалы мулла киләте цай туйга.

Цәй төм., миш. д.-срг. – чәй.

Килен цәйе срг. – килен төшкәч, яшь килен хөрмәтенә оештырыла торган мәжлес. Яшь килен кунакларга чәй ясап бирә.

– Халык тезелеп утырган була. Күз текәп торалар. Цәй йасый килен. Йәш килен цәйе дип цәй эцәләр, акца салалар йәш килен цәйенә.

Кусайтын цәйе төм. – кеше ерак юлдан кайткач, күршеләрен, туганнарын чакырып үткәрелә торган чәй мәжлесе.

– Кусайтын цәйенә кәргәнтә күрше күләм аш тотып керәте, папырсақ, кәреш тотып керәте.

Чай бараба. – чәй.

Акчалы чай бараба. – кыз ягындагы туй мәжлесе.

– Кыс йактан үсенә чакырадылар. Буш кул бармайды. “Акчалы чай”, – диде безнең бараба аны. Той башлап кеше чакырып ала, бөтен урамны чакыра.

Килен чайы бараба. – килен чәе.

– Ул килен чайына бөтен асылны чакырады. Алар чай эчәделәр килен килгәч. Киленнең бийанасы кайыр салып чыгады, дува кыладылар. Бапырсақ, тугач, чәкчәгәй пешерәделәр килен чайына.

Тәпсәү чайы бараба. – туй көннәрендә һәр ике якта уздырыла торган мәжлес.

– Тәпсәүдә ике йакныкы кодалар бергә кушылып туйлашалар. Тәпсәү чайы дип кодагылар кырук утырадылар.

Узгынчыга, мөсафирга чәй эчертү этикеты:

Әстерхан сөйләшәндә – Өйдән кырык адым китсәң – син мөсапир, дигәннәр әвәлгеләр. Мөсапирга чәй эчертми чыгармыйлар бездә.

Себернең том диалектында – Олу керәме, кечү керәме, эшигеңне ачып керсә, утың йанып торсын, чәйең кайнап торсын.

– Икмәк-тоз. Йакты йөз. Чәй эчерми чыгарма. Йөзәң йакты булсын.

Рухи һәм матди культураның бик борынгы

тармагы булган аш-суларны һәм аларга караган атамаларны, йолаларны өйрәнгәндә, жирле сөйләшләрдәге бүгенге көннәргә кадәр килеп житкән тел байлыгына бик нык таянырга тиеш

булабыз. Чөнки халкыбызның хәтер сандыгында тарих һәм тормыш-көнкүреш үзенчәлекләрен, тел хәзинәләрен өйрәнү һәм барлау өчен гаять күп һәм кызыклы мәгълүматлар сакланып килә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Баязитова Ф.С. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы. – Казан: Дом печати, 2007. – 480 б.
2. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – СПб.: Азбука, 1996.

© Зарипова Р.С., 2009

ИЛЕҢ ТУРЫНДА УЙЛАСАҢ, ГОМЕРЕҢ ОЗЫН БУЛА

Равия Зарипова

РАВИЯ СӘЛИМ кызы ЗАРИПОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр академиясенә Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.

Зарипова Р.С. Жизнь, посвященная родине, будет длинной.

В статье освещаются основные этапы жизни и творчества татарского поэта-фронтовика Фатыха Карима (1909-45).

Фатих Кәрим ижатының башлангыч чорынан алып соңгы көннәренә кадәр Ватаны алдында торган бурычларны үтәүгә үз каләме белән өлеш кертте.

Аңа үзе теләп төзешкән жәмгыятьнең эсире дә булырга туры килә. Ул хакыйкатынең жиңчәгенә ышанып яши, шуңа да барлык сынау, каршылыкларны намус белән жиңеп чыга, көчле рухлы булып кала.

Бөек Ватан сугышы чорында Ф.Кәримнең ижаты үзенең иң югары ноктасына күтәрелә. Аның оптимистик рухлы шигърияте фашизмга каршы көрәш жыры булып яңгырый.

Ф.Кәримнең халыкчан лирик шигърияте патриотик, гуманистик тойгылар белән сугарылган. Шуңа да, еллар үткән саен, аның ижатына булган игътибар арта бара.

Фатих Кәрим (Фатих Әхмәтвәли улы Кәримов) 1909 елның 9нчы январенда элекке Уфа губернасының Бәләбәй өязе (хәзерге Башкортстан Республикасының Бишбүләк районы) Ает авылында мулла гаиләсендә туа.

“Укырга-язарга мин мәктәпкә кергәнчә өйдә өйрәндем. Әтием 1918 елда авырып вәфат булды. 1919-20 елларда авылдагы беренче

баскыч мәктәптә укыдым”, – дип яза Ф.Кәрим үзенең 1944 елның 10нчы ноябрәндә язган автобиографиясендә [1, 221].

1922 елның көзендә абыйсы Габдулла Кәримов (шагыйрь Ярлы Кәрим, 1901-37) аны Бәләбәй шәһәрәндәге педагогия техникумының хәзерлек төркеменә укырга урнаштыра. Анда ике ел укып, хәзерлек курсы тәмамлагач, 1924 елда абыйсы янына Казанга килә. Шул елны Габдулла Кәримовны, партия эшчесе буларак, Уфа шәһәрәнә күчәрәләр. Фатих бер ел Н.К.Крупская исемендәге яшүсмер балалар йортында тәрбияләнә. Аннан аларны төрле уку йортларына тараталар. Ул жир төзү техникумына элгә һәм анда 1929 елның язына кадәр укый. “Шуның белән минем мәктәп стенасы эчендә укуым чикләнде. Калган елларны читтән торып уку, үзлегемнән укуымны дәвам иттердем”, – дип искә ала шагыйрь [1, 221].

1928 елда Ф.Кәрим “Яшь ленинчы” газетасына җаваплы сәркатип итеп билгеләнә. Техникумда укуын дәвам иткән хәлдә анда бер ел эшли. 1929 елда, техникумны тәмамлагач, “Крестьян газетасы” редакциясенә әдәби хезмәткәр булып күчә. 1930-31 елларда Ф.Кәрим “Азат ха-

тын”, “Атака” журналларында жаваплы сәркатип вазыйфаларын башкара.

1931 елның көзендә армия сафларына алына. 1933 елның январенә кадәр Идел буе хәрби округының Казанда татар телендә чыга торган “Кызыл армияче” газетасында хәрби журналист-хәбәрче булып хезмәт итә. Армиядән кайткач, ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты тәкъдиме белән, Ф.Кәрим Татар дәүләт нәшриятенә яшъләр-балалар әдәбияты секторы житәкчесе итеп билгеләнә. Бу жаваплы эштә ул 1937 елның май аена кадәр эшли.

Башка бик күпләр кебек, Ф.Кәрим дә илдә барган шәхес культы газәпләрен, кимсетүләрен, иле, халкы каршында бер гаебе булмаса да, үз жылкәсендә күтәрә, йөрәге аша үткәрә. Шул сәбәп аркасында 1938-41 елларны аңа тоткынлыкта үткәргә туры килә.

Рәсми рәвештә акланганнан соң, 1941 елның 30нчы декабрәндә Ф.Кәрим армиягә алына һәм 1942 елның февраленнән 1945 елның февраленә кадәр алгы сызыкта була. Солдат һәм взвод командиры сыйфатында, Мәскәү янынан алып Көнчыгыш Пруссиягә хәтле сугышчан юл уза, Украинаны, Белоруссияне, Карпатны азат итүдә катнаша. Сугыш барышында ике тапкыр авыр яралана, шәхси батырлыклары өчен Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнә.

Фронтның авыр шартларына карамастан, Ф.Кәрим сугыш чорында һәр буш минутын ижат өчен файдалана. 1941-45 елларда сан ягыннан гына түгел, сыйфат, идея-эчтәлек ягыннан да шагыйрьнең бу чор әсәрләре ижатта яңа биеклеккә күтәрелү, камиллеккә ирешү мисалы булып торалар.

Сугыш чынбарлыгы Ф.Кәримнең ижади планнарын ахыргача тормышка ашырырга ирек бирми: 1945 елның 19нчы февралендә, бик жаваплы бер сугышчан бурычны үтәгәндә, взвод командиры, кече лейтенант Ф.Кәрим батырларча һәлак була. Аның гәүдәсе Көнчыгыш Пруссиядәге Кенигсберг (хәзерге Калининград) шәһәре янында күмелә. Соңыннан, 1955 елда, аның жәсәде шундагы Жинү паркындагы туганнар каберлегенә күчерелә. Сугышта күрсәткән

батырлыгы өчен Ф.Кәрим, үлгәннән соң, Беренче дәрәжә Ватан сугышы ордены белән бүләкләнә.

Ф.Кәримнең ижатын тулысынча күз алдына китерсәк, аны шартлы рәвештә өч өлешкә бүлеп карарга мөмкин булыр иде: беренчесе – 1927-37 еллар – шагыйрь ижатының башлангыч чоры, икенчесе – 1938-41 еллар – әдипнең тоткынлык вакытындагы ижатын үз эченә ала, өченчесе – 1942-45 еллар – Бөек Ватан сугышы дәверендәге ижат.

Ф.Кәрим әдәбият белән балачактан ук кызыксына башлый. Әдәби әсәрләр язучы теләгә дә кечкенәдән аның күңелендә яши. Ф.Кәрим үзенең 1944 елның 10нчы ноябрәндә фронтта язган соңгы автобиографиясендә моның сәбәпләре турында түбәндәгечә яза: “Әдәбият белән кызыксынуым, этием үлгәч, һәр көнне әниемне елата-елата аңа “Сак-Сок” бәетен укудан башланды. Һәм әдәби әсәрләр язучы теләгә бала чагымнан ук йөрәгемә кереп урнашты. Егет чагымнан ук тома сукуыр этиемнең үзе өчен язган шигырьләрен безгә укуштыргалаганын ишетү, апам Мәрәмнең үз дәфтәрәнен Дим буе табигатен тасвирлап язган күп кенә шигырьләрен башкалардан яшереп миңа гына укуы, революция еллары башлангач, абыем Ярлы Кәримнең матбугатта чыгып барган шигырьләрен уку – болар минем әдәбият өлкәсенә табан юнәлеш ясавыма төп һәм башлангыч этәргеч булдылар” [1, 220-221]. Булачак шагыйрь, Бәләбәй педагогия техникумында укуында ук, Гази Кашшаф, Кәшфи Басыйровлар чыгара торган кулъязма журналда катнашуын искә ала.

Казанга килгәч, “Яшь ленинчы”, “Кечкенә иптәшләр” кебек балалар матбугатында, “Кызыл яшъләр” газетасында, “Авил яшъләре” журналында әсәрләрен бастыра. Ф.Кәрим 1929 елдан бөтенләй матбугат эшенә күчә, “Крестьян газетасы” редакциясендә бер ел чамасы әдәби хезмәткәр булып эшләгәннән соң, “Азат хатын” журналында жаваплы сәркатип вазыйфаларын башкара.

Бу елларда ул комсомол, хезмәт дисциплинасы, әхлак, әдәби хәрәкәткә бәйләнешле күпсанлы очерклар, мәкаләләр, фельетоннар,

кечкенә хикәяләр яза. Алар “Дим”, “Рим”, “Мирәк”, “Ф.К.”, “Кәрим” псевдонимнары һәм Ф.Кәримнең ачык имзасы белән төрле газета һәм журналларда басылалар. Шактый гына редакцияләрдә журналист булып эшләү аның ижәт тәҗрибәсе үсүдә зур роль уйный.

Яшь шагыйрь, лирик шигырьләр ижәт итү белән беррәттән, тормышны эпик киңлектә сурәтләүгә дә омтылыш ясый. 1929 елда ижәт ителгән “Кысыр чәчәкләр” поэмасы шушы юнәлештәге беренче адым булып тора. Әсәрдә автор мораль сафлык, иптәшлек, дуслык мәсьәләләрен күтәрә.

1929 елның ахырында колхозлар, совхозлар кызу темплар белән төзелә һәм үсә башлый. Бу тарихи вакыйгаларда колхозчылар белән эшчеләр бердәмлеге данлана. Ф.Кәримнең “Кул кысышып” (1929) шигыре шул турыда сөйли.

Алга таба шагыйрь өлкән буын революционерларының образларын ижәт итә. “Очрашу” (1929) моңа мисал булып тора. 1929 елда ижәт ителгән “Мәскәү” шигыре үткән көрәшләр идеологиясен яктыртуга багышланган.

Ф.Кәримнең башлангыч ижатында ук төсмерләнә торган тагын бер үзенчәлек – шигъри тематиканың киңлегенә омтылу. Шагыйрьне илебездә барган вакыйгалар жәлеп итә. Ул чит илләрдәге сәяси вакыйгаларны да тирән кызыксыну белән күзәтеп бара һәм чор идеологиясе күзлегеннән чыгып бәяли. “Алдылармы” шигыре шул турыда ачык сөйли. Ф.Кәрим ватандашларын сыйынфый яктан уяу булырга чакыра. Аның әсәрләре килчәккә ныклы ышаныч һәм бөтен йөрәк ялкынын биреп алга омтылу хисе белән сугарылган. Шушыннан инде әсәрләренң публицистик пафосы барлыкка килә. Бу пафос Ф.Кәримнең инкыйлаб җырчысы Владимир Маяковский ижаты белән тирәннән кызыксынуын тагын да көчәйтә, аннан соң шагыйрьнең В.Маяковский шигырьләрен тәржемә итүгә зур игътибар бирүе дә күп нәрсә турында сөйли. 1931 елда Ф.Кәрим тәржемәсендә В.Маяковскийның ун шигыреннән торган китап басыла.

1928-30 еллардагы ныклы ижади эзләнүләр, шигъриятнең зур вәкилләреннән, бигрәк тә Н.Такташтан өйрәнү, тырышлык Ф.Кәримнең талантына шактый тиз үсү мөмкинлеген тудырлар.

Утызынчы еллар башында Ф.Кәрим шактый тәҗрибә туплаган шагыйрь булып үсеп житлегә,

аның идея-эстетик карашлары камилләшүен дәвам итә, ижәт офыгы киңәя бара.

Ижәт эшчәнлегә белән беррәттән, Ф.Кәрим газета-журнал редакцияләрендә эшләвен дәвам итә, илдә барган күп төрле үзгәреш мәсьәләләренә карата үзенә мөнәсәбәт белдереп мәкаләләр яза. 1930 ел ахырында шагыйрь “Азат хатын” журналы редакциясеннән “Атака” журналына җаваплы сәркатип булып күчә. 1931 елның көзендә ул армия сафларына алына һәм “Кызыл армеец” газетасының хәрби журналисты итеп билгеләнә. Анда 1933 елның гыйнваренә хәтле, демобилизацияләнүгә кадәр шунда хезмәт итә. Армиядән соң, ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты тәкъдире буенча, Татгосиздатның яшьләр-балалар әдәбияты бүлегенә җаваплы мөхәррир итеп билгеләнә. Үзе өчен зур мәктәп булган бу җитди эштә Ф.Кәрим 1937 елның урталарына кадәр эшли.

Ф.Кәрим үзенә утызынчы елларда ижәт ителгән шигырьләре белән совет илен төзүчеләргә чын күңелдән ярдәм итәргә омтыла. Аның ижатының башлангыч чорына караган шигырьләренә сәяси һәм агитацион характерда булуы энә шуннан килә. Ф.Кәримдә бу теләк, патриотик башлангычка җирлек тудыру белән бергә, күп кенә очракларда мәгълүм бер киеренкелеккә, көчәнүгә китерә. Нәтижәдә, шигырьләр артык дәрәжәдә риторик һәм агитацион характерда булып чыгалар һәм укучы белән автор арасын ерагайталар. 1930-33 елларда язылган күп кенә әсәрләрдә энә шундый урта кимчелек дәвам итә. Бу хәл ижәт мәйданына зур теләкләр белән килеп кергән шагыйрьнең үз фикерләренә хас форманы табып өлгерә алмавы нәтижәсендә туа. Ф.Кәрим 1932-34 елларда ук үзенә бу кимчелеген сизеп ала һәм формализмнан арынуга, осталыкны үстерүгә таба җитди адымнар ясый.

Шагыйрь тормышны төгәлрәк, фәлсәфи яктан тирәнрәк сурәтлән башлый. “Дулкынланып китте ак болыт” (1935), “Көтәм сине” (1935), “Таныш бу күзләр” (1936) кебек шигырьләре шул турыда ачык сөйлиләр.

Ф.Кәрим шигъриятнең бу үсеш юлы аның замандашларының күпчелегә өчен урта була. М.Жәлил, Х.Туфан, Ш.Маннур, С.Баттал кебек шагыйрьләренң ижатында да без Ф.Кәрим әсәрләрендә булган формальлек белән очрашабыз. Горур тавышлы, югары пафослы итеп язарга омтылу егерменче елларның ахырында, уты-

зынчы елларның башында татар шигъриятенен уртақ үзенчәлектәреннән берсе булды.

Алга таба Ф.Кәрим шигъриятендә яңа үзенчәлек – тормышның жанлы күренешләрен шигърьдә гәүдәләндерү омтылышы көчәя бара. “Кысыр чәчәкләр” поэмасында башланган бу сыйфат елдан-ел үсә, камилләшә бара.

Ф.Кәрим ижатының 1938-41 еллары турында әдәбиятта озак еллар сүз әйтелмәде, чөнки ул гомеренен бу елларын, бер гаепсез килеш, тоткынлыкта үткәргә мәжбүр була.

Шагыйрь илдә барган идеологик репрессияләр корбаны була. Казан Жир төзелеше техникумында укыган елларда ук ул “мулла баласы” исеме тагылып кимсетелә, хокуклары чикләнә. 1936 елдан башлап Ф.Кәрим исеменә нахак гаепләр тагыла башлый. 1937 елда ул эшеннән чыгарыла һәм 1938 елның 3нче гыйнварында “халык дошманы” исеме белән төрмәгә озатыла. Башта аны ун елга хөкем ителә. Дүрт елдан соң, яңадан суд ясалып, 1941 елның декабрь башында аклануы билгеле. Ф.Кәримне азат итүдә татарның атаклы генералы Якуб Чанышев һәм язучының дусларынан Кави Нәжми ярдәм итә.

Дүрт елга сузылган газаплы көннәр һәм төннәренң иң ышанычлы дәлилләре – шагыйрьнең үзе ясаган дәфтәрләрендә теркәлеп калган шигърьләре. Алар 1938-41 еллар дәвамында язылганнар. Кайбер шигърьләренә язылу вакыты куелмаган, аларны әсәрнең эчтәлегеннән чыгып ачыкларга мөмкин.

Совет чорында, идеология йогынтысы тәэсирендә, Ф.Кәримнең төрмәдә язылган шигърьләре турында берни әйтелмәде һәм алар матбугатта бастырылмадылар да. Төрмә чоры хакында турыдан-туры сүз булмаган 1938-41 елгы күп кенә шигърьләрен Ф.Кәрим ижатын өйрәнүче һәм халыкка житкерүче әдәбият галиме Зәет Мәжитов язучының өч томлы әсәрләренә 1954 елда беренче тапкыр кертә. Шагыйрьнең тоткынлыкта язылган барлык шигърьләре беренче тапкыр 2004 елда басылып чыккан “Кыр казы” китабында “Кайгы” дип исемләнгән бүлектә дөнья күрә, чынбарлык баян ителә.

Ф.Кәрим, төрмәдә язылган әсәрләренен матбугатта басылмаячагын яхшы аңлаганга күрә, сугыш вакытында күп кенә шигърьләрен үзгәртеп яза, аларны сугыш чорына яраклаштыра. Булдыра алганча алардагы шигъри табышларны югалтмаска тырыша. ”Мәсәлән: “Ант” (1938-42),

“Кыр казы” (1941-44), “Өткәем” (1939-42) һәм башка шигърьләренен берәз гына үзгәрешле ике варианты булуы шул турыда ачык сөйли.

Ф.Кәрим татар халык ижаты казанышларын, дөнья әдәбияты үрнәкләрен нык үзләштергән, шигъри сүзне хакыйкәт сүзе итеп таныган шагыйрь булып житлегә. Сугыш уты эченә ул шәхес культы белән бәйлә репрессияләр, төрмәләр, лагерлар аша үтеп, күпне күреп, кичереп ныгыган, чыныккан шәхес булып килеп керә.

1941 елның 30нчы декабрдә Ф.Кәрим Бөек Ватан сугышына китә. Аның сугыш вакыйгаларын чагылдырган беренче шигъри “Изәр сине нәфрәт ташкыны” дип атала, ул 1941 елның көзендә Мәскәү янындагы беренче жиңүләр тәэсире белән языла.

Ф.Кәримнең “Юл” шигъри (1942) солдатның сугышка баруын тирән лирика белән сурәтли. Әсәрдә тасвирланган юлның жиңүгә илтүче юл икәнлегә баян ителә. Шунның белән бергә, бу шигърь миллионлаган кешеләренң ант сүзе булып яңгырый. Башка бик күпләр белән бергә Ф.Кәрим дә 1945 елның февраленә кадәр Мәскәүдән Көнчыгыш Пруссиягә кадәр булган араны жиңүче солдат булып үтә.

1942-43 еллар Ф.Кәрим шигъриятенен иң тулы тавышка яңгыраган чоры. Шагыйрь сугышның аз гына тынып торган чагында, төннәрен йокы хисабына ижәт эше белән шөгыйләнә. Бу турыда ул үзе болай яза:

Ут булмаган эсирдә ай яктырта.

Жыр хакына кала йокылар;

Окопларда язган эсирларымны

Хөрмәт белән дуслар укырлар [2, 73].

Ф.Кәрим үзенен ижәт эшен һөнәр эше итеп кенә карамый, зур эш, халык өчен эшләнгән мактаулы эш итеп саный.

Ф.Кәримнең ялкынлы шигърьләре зур популярлык казаналар. Аларны төрле фронт газеталары, журналлары бастырып тарата. Каләмә белән дошманга каршы көрәшүне шагыйрь үзенен изге бурычы дип саный. Шунның белән бергә, ул күп батырлыктар күрсәтүче илебез кешеләре турында язмый кала алмый иде. Шагыйрь чын мәгънәсендә халык белән бергә барды, халык кичергән хисләрен кичерде, халык янган теләкләр белән янды. Ф.Кәрим шигърияте халыкчан шигърият дәрәжәсенә күтәрелде.

Дошманга каршы изге сугышка күтәрелергә чакыру 1941 елның көзенә таба фронт вакыйгаларын, фронт тормышын, фашистларның

безнең жиребезгә басып кәргәч эшләнган жинаятларен, сугышның жанлы вакыйгаларын күрсәткән шигърьләр белән тулылана бара. Фронтта сугыш вакыйгаларының үзгәрүе Ф.Кәрим шигъриятенә тематикасын да, аһәңен дә үзгәртә. Үзгәрүләр 1942 елның язына кадәр дәвам итә. Һәм, әйтергә кирәк, бу үзгәрүләр бер татар әдәбиятына гына түгел, гомумән, Рәсәй халыклары әдәбиятына да хас күренеш иде. Шигърияттә чор, тематиканың үзгәрүе белән бергә, мөһим сыйфат үзгәреше – шигъриятнең үсеше бара. Шагыйрьләр яңа темаларга хас яңа форма эзлиләр, үзләренә карата таләпчәнлекне арттыралар. Ф.Кәрим ижаты да бу елларда үзгәреш, үсеш, күтәрелештә. Бу елларда язган әсәрләре дә шул турыда ачык сөйләләр. 1942 елда ижат ителгән “Идел егете” поэмасында безнең армиянең азатлык миссиясен үтәве, Ватаныбызның бердәмлеге, аны барлык милләт кешеләренең дә бердәм саклаулары романтик югарылыкта сурәтләнә. Идел егетенә украин кызын коткаруы халыклар дуслыгының шигъри гәүдәләнешенә әйләнә.

“Идел егете” поэмасы – Ф.Кәримнең сугыш чорында язган халыкчан әсәрләренең берсе. Анда азатлык сугышының романтик сулышы сизелә торган. Идел егете образы да, украин кызы да романтик планда ачыла. Идел егете – жыелма образ. Ул Идел ярынан күтәрелеп чыккан илебес сугышчыларын сынландыра.

Әсәрнең бөтен төзелеше, сюжеты, жинел агышлы йөгәрек ритмы да поэманың романтик рухына яраклаштырылган.

Сугыш чорында Ф.Кәрим эпик поэзия өлкәсендә зур активлык күрсәтә. 1941-45 еллар эчендә шагыйрь, фронттагы авыр шартларга карамастан, биш поэма ижат итә. Шулар арасынан “Гөлсем” поэмасы (1941-42) аеруча истә кала. Поэманың төп уңышы Гөлсем образының үсештә сурәтләнүендә. Әсәрдә без геройның бөтен язмышын гына күрәп калмыйбыз, шагыйрь аның рухи көчә үсүен дә жанлы итеп күрсәтүгә ирешә. Сугышның башында әле фашистларның бөтен ерткыч йөзән күрәп бетермәгән Гөлсем соңыннан гитлерчы басып алучылардан үч алуыга әверелә. Поэманың төп идеясе шунда: ул кешеләрне фашистларга карата беркатлы фикердә булмаска, аларга каршы аяусыз көрәшкә күтәрелергә чакыра. 1943 елда язылган “Партизан хатыны” поэмасында да шушы ук тема үзгәрәчәк итеп чишелә.

Ф.Кәримнең эпик темаларны колачлаучы әсәрләре поэмалар белән генә чикләнми, 1942 елның ноябрь-декабрь айларында шагыйрь прозага мөрәжәгать итә. “Разведчик язмалары” исемле повесть яза. Аның төп герое – автор үзе. Бу яктан әсәр берәз очерк-хикәягә дә тартымрак. Ф.Кәрим бу повестендә дошманның ерткыч гамәлләрен фашистларга итүгә төп максат итеп куя.

Әсәрнең төп геройлары, бигрәк тә төрәкмән егет Акморат, жанлы образ булып истә кала. Разведчиклар, авырлыктан курыкмыйча, үз бурычларын үтәләр һәм дошман тылынан кирәкле мәгълүматларны алып кайталар.

Повестьта фашистлар атып киткән партизан хатыннары арасында ниндидер бер мөмкинчә белән генә кечкенә кыз Люданың исән калуы тормышның дәвам итүен күрсәтә. Жирдәге матур тормыш өчен Акморат һәм күпләр гомерләрен бирәләр.

Әсәрдә язучы фашистларның коточкыч явызлыкларын төгәл вакыйгалар аша ача. Публицистик алымны реалистик тасвир белән яраштырып, автор басып алучыларны зур көч белән фашистларга ирешә.

Карчыкның разведчикларга карап әйткәне: “Кояш жылыткан жир өстендә яшәп, кояшны күрми яшәргә без?”, – дигән тирән кичерешле сүзләре фашистларга карата нәфрәт сүзе булып, сугышчы егетләргә дошманны жинәргә чакыру булып яңгырыйлар.

Ышандырыллык буяулар белән эш иткән Ф.Кәрим проза өлкәсендә уңышка ирешә.

1944 елда язучы солдатлар дуслыгын, төрәк милләт вәкилләреннән жыелган армиянең рухи һәм сугышчан бердәмлеген чагылдыручы “Язгы төндә” повестен яза. Әсәрдә нәсергә охшашлы урыннар, лирик чигенешләр бар. Автор сурәтләү чараларын оста, ыңлаулы куллана.

1943 елда Ф.Кәрим Бөек Ватан сугышы геройларын тасвирлаган “Шакир Шигаев” дип исемләнган пьесасын ижат итә. Ул дүрт пәрәдән, тугыз күренештән тора. Әсәрдә разведчикларның батырлыгы игътибар үзәгенә алына. Биредә сугыш вакыйгалары турыдан-туры сурәтләнми, ә аларның ничек башкарылуы турында сөйләнә. Әсәрнең төп герое – Шакир Шигаев һәм аның иптәшләре алга куелган бурычны үтәләр. Олылар белән беррәттән пьесада балаларның да дошманнарга каршы курыксыз көрәше сурәтләнә. Туган илләренә азатлыгы өчен алар гомерләрен дә кызганмыйлар.

Бу драма, кайбер кимчелекләренә дә карамастан, Ф.Кәримнең сәхнә эсәрләре язуга талантлы булуын ачык күрсәтә.

1943 ел сугыш тарихына безнең илнең онытылмас жиңүләре белән кереп калды. Тарихи күренешләргә бәйле рәвештә, Ф.Кәрим армиянең азатлык миссиясә алып баруын, жиңү жырларын жырлауга күчә.

1944 елда шагыйрьнең “Моң һәм көч” исемле шигырьләр жыентыгы дөнья күрә. Аны “Һөжүм” (1943) шигыре ачып жибәрә. Сүнә язган бәхетләрне кире кайтаруның, илне фашистлардан азат итүнең төп шарты – һөжүм. Барытик уңышлы һөжүм итү юлы белән генә туган жирләребезне, халкыбызны азат итеп булачагын Ф.Кәрим ачык тасвирлай. Жиңүләр белән алга бару шатлыгыннан туган уңышлы шигырьләр рәтенә “Сагыну жыры” (1943), “Жиңү жыры” (1943), “Жырла кояшка карап” (1944), “Безнең урамда” (1944), “Халык үче” (1944), “Немец жирендә” (1945) һ.б. шигырьләренә кертергә мөмкин.

Ф.Кәрим шигъриятендә сагыну хисә азатлык солдатның югары кешелек сыйфатын, аның бай эчке дөньясын тулыландыра. “Бизәклә ал яулыгың” шигырендә (1945) автор кичерешләренә бөтен тирәнлеген сурәтләсә, “Күнел кошым”да (1945) сугышны тизрәк бетереп, туган илгә кайтуга булган омтылыш тирән сагыш, көчлө сагыну белән бергә тасвирлана.

Ф.Кәримнең сугыш елларында иҗат ителгән соңгы эсәрләрендә фашистлар басып алган жирләрдәгә халыкларны коткару темасына язылган эсәрләре халыклар дуслыгын, илебез халкының бердәм гаилә булып яшәвен асызыклай. “Безнең урамда” (1944), “Халык үче” (1944) шигырьләрендә, “Өмет йолдызы” поэмасында (1944) бу тема шактый киң яктыртыла.

Ф.Кәримнең фронт чоры шигъриятенә буеннан-буена яз образы бирелә. Ул якты, матур киләчәк тормышка тәңгәл килә. “Өмет йолдызы” поэмасында ул жиңү алып килгән азатлыкның синонимы булып яңгырый:

Каерып ыргытыгыз кайгыгызны,

Безнекеләр килде – яз килде! [3, 126]

Ф.Кәрим шигъриятен чын мәгънәсендә типик хисләр, типик образлар шигърияте дияргә мөмкин. Ул үзенә иҗаты белән татар шигъриятен үстерүгә зур өлеш кертте.

Шагыйрьнең поэтик йөзен бер сүз белән генә билгеләү мөмкин түгел. Кыска итеп билгеләргә

тырышып карасак, аның үзенчәлегә күптөрле кичерешләргә туры килүче иң төгәл сүзгә үз урынына куя белүдән гыйбарәт. Сугыш чорында, фронттагы авырлыкларга карамастан, ул тирән эчтәлекле, шигырь буларак искиткеч бөтен, төзек эсәрләр иҗат итте. Тирәнлек, камиллек, бөтенлек татар шигъриятендә Ф.Кәримнең үзенә генә хас урынын тәмин итте. Хисләрне югары төгәллек белән тасвирлауга шагыйрь ничек иреште соң? Моңа эзләнү, эсәрләренә сәнгати яктан камилләштерү өстендә армый-талмый эшләү дип җавап биреп була.

Ф.Кәрим телгә бик җитди карый. Аның иҗатының иң югары ноктасында тел гади, халыкның сөйләм теленә бик якын һәм чиста.

Шагыйрьнең күп шигырьләре өчен уртак бер сыйфат күзәтелә. Ул – сөйләнчәк вакыйгага параллель итеп, күпчелек очракларда объект итеп табигать күренешләрен бирә. Алар зур әһәмияткә ия булып торалар һәм шагыйрь поэтикасының бер алымы, стиль чарасы буларак каралалар.

Бөек Ватан сугышы чорында Ф.Кәрим пейзажны гажәп күп төрле максатлардан чыгып файдалана. Тыныч һәм ягымлы пейзажны сугыш мәхшәренә контраст итеп китерү һәм шул юл белән фашистлар алып барган сугышның явыз характерын фаш итү; кайгылы, шомлы табигатьне сугыш китергән хәсрәтләргә янәшә куеп тасвирлау; нәфис, якты күренешләрен (яз, чәчәкләр, матур кич, иртә, тын күлләр һ.б.) азатлык өчен көрәшүче солдатның күптөрле якты хисләрен ачу өчен файдалану һ.б.

Ф.Кәримнең сугыш чоры шигъриятендәгә пейзажның характерын күрсәтүдә “Яфрак тамчылары” шигыре (1942) ачык мисал булып тора.

Гомумән, пейзаж Ф.Кәрим стилиндә мөһим өлеш булып урын ала һәм аның иҗатының буеннан-буена күзәтелә.

Ф.Кәрим шигъриятендә шигъри ритмның көчә синтаксис элементларын уңышлы файдалану юлы белән үстерелә. Аеруча үзенә күтәрәнке хисләрен, сөйләгән вакыйганың шатлыклы һәм куанычлы булуын белдергән вакытта яки тирән ачу белдерүдә Ф.Кәрим риторик эндәшкә һәм сорауга күп урын бирә. Күп очракларда алар автор иҗат иткән геройлар тарафынан әйттереләләр, геройның эчке кичерешләрен ачуга хезмәт итәләр.

Ф.Кәримнең шигырь синтаксисында сөйләү тонын, эсәрнең композицион төзеклеген булдыру чараларының берсе – ялгау. “Кайтыр әткән” эсәрнең (1942) шундый ялгауны күзәтергә мөмкин:

*Нурын сибә кояш, тама тамчы,
Ерганаclar ага, әнкәем;
Тагын әңитте бу яз, нигә кайтмый,
Нигә кайтмый инде әткәем?*

Кабатлау юлы белән хис көчәйтүне Ф.Кәрим үзенә шигырь ритмикасында актив куллана. Бу аеруча сугыш чорында күп очрый һәм бу шигъриятнең поэтик максатыннан – авыр кичерешләр вакытында кешеләрнең ныклы рухи халәтен, кичерешнең тирән булуын бирү максатыннан чыгып эшләнә.

Ф.Кәримнең Бөек Ватан сугышы елларындагы әсәрләре кешелек дошманнарына карата көчле нәфрәт хисе белән сугарылган чын гуманист һәм патриот сугышчының йөрәк тавышы булып яңгырадылар. Сугыш чорында аның ижаты үзенә иң югары ноктасына күтәрелде.

Ф.Кәрим шигырьләренең үзенчәлеге турында олуг шагыйребез Сибгат Хәким түбәндәгечә

яза: “Сез аларда шагыйрьнең үз тормышыннан гомумән әз генә булса да зарлану, әз генә булса да кемгәдер үпкә белдергән мотивларны һич таба алмассыз. Саф алар, оптимистик шигырьләр” [4, 166]. Шагыйрь ижатына гомумән хас булган көчле оптимизм, сафлык, һәрвакыт биеккә, югарыга омтылу, жинүгә ышану аның ижатының буеннан-буена үтә.

Ф.Кәрим халкыбыз күңелендә бүген дә яши, чөнки ул каләме белән азатлык, батырлык, матурлык турында жырлады, коралы белән иле, халкы азатлыгы өчен көрәште. “Сөйләр сүзләр бик күп алар...”, дип башланган шигыре (1942) әйтерсез лә шагыйрьнең үзе турында язылган:

*Үлем турында уйлама,
Илең турында уйла,
Илең турында уйласаң,
Гомерең озын була [5, 66].*

ЧЫГАНАКЛАР

1. Кәрим Ф. Автобиография. 10. XI. 1944 /Ф.Кәрим Әсәрләр: Өч томда – Казан: Татгосиздат, 1954.
2. Кәрим Ф. Кереш жыр /Ф.Кәрим. Әсәрләр: Өч томда. – 1 том. Шигырьләр. 1927-1945. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979.
3. Кәрим Ф. Өмет йолдызы /Ф.Кәрим Әсәрләр. Өч томда. – 2 том. Поэмалар, балладалар һәм драма. 1929-1945. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980.
4. Хәким С. Үлем турында уйлама /С.Хәким. Үз тавышын белән. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969.
5. Кәрим Ф. Сөйләр сүзләр бик күп алар... /Ф.Кәрим. Кыр казы. Шигырьләр һәм поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004.

© Габидуллин Р.Р., 2009

ИБРАҢИМ САЛАХОВНЫҢ “КОЛЫМА ХИКӘЯЛӘРЕ” ФАҢИГА-ХРОНИКАСЫНДА ЯВЫЗЛЫКНЫҢ “ИРЕКТӘ”ГЕ ТОРМЫШТА ДА ДӘВАМ ИТҮЕ

Равил Габидуллин

РАВИЛ РЕВКАТ улы ГАБИДУЛЛИН – 2005 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлаган. Хәзерге көндә шушы уку йортының аспирантурасында белем ала, профессор Тәлгат Галиуллин житекчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Габидуллин Р.Р. О продолжении насилия и в жизни “на свободе” в хронике-трагедии Ибрагима Салахова “Колымские рассказы”.

На примере героев названного произведения анализируется жизнь бывших политических заключенных на свободе.

Тарихны шәхесләр тудыра. Алар тормыш кыенлыкларын үз жылкәләрендә күтәрәп, алдагы киртәләргә жимереп, канкойгыч сугышларны кичеп, алга баралар. Төрле юл үтеп, шәхес

буларак, тарихка төрлечә кереп калалар, бай хәзинә туплыйлар. Әмма әлеге мирасның шактый зур өлеше тоталитар режим чорында бөтенләй диярлек юкка чыгарылды, шәхесләрнең

исеме тарих битләреннән сызып ташланды. Бу чор шактый язучыларның ижатында чагылыш таба, шундыйлардан Г.Тавлинның “Афәт” трилогиясе, А.Гыйләжевнең “Ягез бер дога” әсәре, И.Салаховның “Колыма хикәяләре” фажиға-хроникасы һ.б. Әлеге язучыларның шактыйгына гомерләре Сталин чоры вакытында төрмәләрдә газәп чигеп үтә һәм бу, әлбәттә, әсәрләрендә чагылыш таба.

“Колыма хикәяләре” төрмәдәге хәлләрне генә гәүдәләндереп калмый, ул вакыттагы жәмгыятьнең үзен дә тулысынча ачып бирә. Әдипнең иректәге тормышы турында язган бүлекләр шуны раслый. Ул үзенең төрмәдән чыгуына әтисе, үги әнисе, үги сеңлесе Разия, иптәшләре сөенер, кайтканлыгын ишетеп, душларга жыелыр дип, балаларча беркатлы итеп ышана. Ләкин Ибраһимның иректәге тормышы да жиңел генә башланып китми. Бер кайда да эшкә алмау, үги әнисенең караңгы чырае, үги сеңлесе Разияның, дусларының, соңыннан хәтта әтисенең дә үзеннән йөз чөөрүе сират күперен кичеп, жәһәннәмнән исән кайткан Ибраһимда беренче мәртәбә үлсә килү теләген уята. Тик каршыга килгән поездга барып житә алмый. Рельска ятам дигәндә генә, соңгы чуен тәгәрмәчдыңгырдап, тәгәрәп уза. Шулай итеп, ул поездга тапталып үлүдән кала.

26 яшьлек таза, типсә тимер өзәрлек студент егетне “иң гадел конституция” белән хөкем итеп, совет хөкүмәте, жәмгыять яшьлек чорын төрмәлагерьларда корбан итеп, аннан тере мәет ясый һәм ирекке чыккач чирканып, үзләре яннарыннан куалар. Язучы үзенең туган ягында, кайчандыр якты өметләр багылап, канатланып килгән Казан шәһәрәндә үзенең әйләнә-тирәдәгеләр өчен ят булуын тоеп гарьләну һәм каушау хисләре кичерә. “Халык дошманы” ярлыгы тагылган арестант белән беркемнең дә күрешәсе килмәве аның тирәнгә уелып кергән яраларын яңарта. Шунысы аяныч, бу вакытта инде ул Казанда СССР Югары суды үзенең эшен киредән карап, гаепсез дип табып, реабилитацияләнуе турында рәсми карарын алган була. Реабилитация “ялгыш яки явыз ният белән яла ягылган, гаепләнгән кешенең намуслы исеме (абруен)

кере кайтару, аклау” [1, 581], дигән сүз. И.Салахов үзә дә әлеге сүзнең мәгънәсен бер мәкаләсендә болай дип аңлата: “Реабилитацияләу – гаепләнгән кешенең эшен, яңа суд составында яңадан жентекләп карау, тикшерү. Моңың өчен тоткынны гаепләү эше – “гамәл дәфтәре” кайда судланган булса да кире алдырыла” [2, 3]. И.Салаховны СССР Югары судының Хәрби коллегиясе 1938 елның маенда Казанда судлый. Реабилитацияне Мәскәүдә үтә, бар доку-

ментлары шунда алдырыла.

Реабилитацияләу карарында “Салахов Ибраһим Низамовичны гаепләү буенча эш СССР Югары суды Хәрби коллегиясе тарафыннан 1956 елның 25нче апрелдә яңадан каралды.

Хәрби коллегиянең 1938 ел 12нче маенда Салаховка чыгарылган хөкем карары кире кагыла һәм, гаебе булмау сәбәпле, эш туктатыла”, – дип язылган. Димәк, төрмәдән чыгып иректә дә әле язучы шушы нахак ярлыкны күтәрәп яшәргә мәжбүр була.

Кешелек жәмгыятен киләчәктә афәттән саклап калу теләге, рухи сафлык аны күргәннән язарга этәрә. Эштән кайткач төн утырып үзә күргәннәрне кәгазьгә төшерә. Кириллицаны белмәгәнгә күрә, гарәп хәрефләре белән яза. Бу турыда әдип үзә: “Илленче еллар иде ул. Ничек курыкмаганмын?! Юкса, белсәләр мине яңа ябачаклар һәм мин беркайчан да чыга алмаячак идем бит” [3, 3], – дип гажәпләнәп искә ала. Язганнарын ул “Колыма хикәяләре” дип атый. “Язам да, баздагы тимер тартмага сала барам. Шулай итеп алтмышынчы елларда мин романны төгәлләдем. Инде бастырырга кирәк бит. Казанга килдем. Татарстан язучылары съездына килгәч, мине Госман Мөхәммәтшин үзә кунакка чакырды. Аның кызы Рушания университетта укый икән, өендә машинкасы да бар. Бик үтенеп сорагач, басып бирергә ризалашты. Романның бер данәсен тимер тартма белән алмагач төбенә күмдем, икенчесен Уралга жибердем, өченчесен нәшриятта Гарәф Шәрәфетдиновка кертәп калдырдым” [3, 3]. Сталин террорының корбаны булган шәхеснең башыннан үткәннәрә язуга корылган истәлек менә шулай катлаулы юллар

аша гына укучыга барып ирешә. Дөреслекне, булган фажигане тулысынча, ачыктан-ачык, бор-галамыйча күзгә карап әйтергә кирәк, ди әдип. Әсәрне ул очраклы рәвештә документларга нигезләп кенә түгел, шул хәтәр юлны үзе үткән кеше буларак яза.

Кеше гомеренең кадерен, яшәү мәгънәсен аңлатып, И.Салахов: “Бу дөньяда сиксән биш ел яшәдем... Зур гомер. Ниләр генә күрмәде бу баш?! Тик шулай да бер ел да яшәгән кебек түгел. Тоткынлыкта узган ун ел да төштә генә булган кебек. Әмма куркыныч төш! Тагын өндә булмасын дип кот очып куя. Без инде күрәсен күрдек, яшьләргә насыйп итмәсен” [4], – дигән теләк белдерә.

Кайчандыр язу теләге көчле булып, дәртләнеп, “Мәхәббәт һәм өмет” романын яза башлагач, романның баш герое политрук Гыйльфанов язмышын ышандырырлык итеп сурәтләү өчен Ибраһимга тиешле материаллар житми. Үз гомерендә төрмә, камера, карцер, сорау алу, надзиратель, тикшерүче дигәннәрне күрмәгән язучы Печән базарына барып, берәр вак-төяк урлап тотылырга да төрмәгә эләгергә дип, план корып йөргән чагында кулга алына. Сталинның мәкерле планын белмичә, шәхси тормышында кайнаган беркатлы егет: “Көтмәгәндә ходай үзе төрмә капкаларын ачты бит әле. Тик менә төрмәгә кертмичә кайтарып жибәрмәсәләр генә ярар иде (бар план жимерелә бит), роман бетмичә ярты юлда калачак” [5, 11], – дип уйлый. Аяныч ки, мондый хыялый теләге өчен аңа сәламәтлеге, язмышы белән бик күп итеп түләрگә туры килә. Нәтижәдә, Политрук Гыйльфанов урынына төп герой роленә үзен куйган, өмет хисләре ташып торган “Колыма хикәяләре” романы туа.

1927 елда 16 яшьтә чагында – балалыктан яшүсмерлеккә аяк атлаган гүзәл бер чорда – ул “томаннарда төренер яшьлек” турында түбәндәге шигырь юлларын иҗат итә:

*Яшьлек, күксел таулар төсле,
Киткән саен матур, ягымлы,
Томаннарда төренер яшьлегемне,
Мин онытмам кайнар чагымны...*

Төрмәдән кайтып эшсез интеккән авыр көннәрнең берендә ул Казанга, Кави Нәжмигә хат язып, “Акколак һәм Сакколак” исемле кечкенә поэмасын берәр редакциягә тәкъдим итүен үтенә. Һәм бик тиз вакыт аралыгында үтенечен канәгатьләндермәгән мондый җавап хаты ала: “Поэмаң балалар теле белән матур

язылган, сюжеты да мавыктыргыч. Әмма бер редакциягә дә тәкъдим итә алмыйм. Син инде яңа әсәрләр язып азапланма. Бер редакция дә аларны кабул итмәс. Сәбәбен үзең беләсең. Әле күптән түгел генә, ун ел срогын тутырып, тәнкыйтьче-журналист Гомәр Гали кайткан иде. Өч-дүрт ай эш таба алмый аптырап йөрде. Кичә тагын кулга алганнар үзен. Шулай булгач, Казанга килергә җилкенмә!” [5, 238].

Кызганыч ки, яшьлегенең эзләре калган Казан шәһәре Ибраһим Салаховтан йөз чөергәндә, төрмәдә бергә утырып, үзе кебек үк исән кайткан иптәшләре Зәен Шашкин Казахстанның атаклы романчысына әверелә, әсәрләре рус, казах телләрендә дөнья күрә. Николай Исидорович Полотай сатирик шигырьләре белән “Крокодил”ның төп терәгенә әверелә. Калмык шагыйре Сәлҗе Кәләев бик күп шигырьләр җыентыгы һәм проза китаплары бастырып чыгарган. Калмык хөкүмәте аңа “халык шагыйре” дигән мактаулы исем биргән. Шигъри хезмәтен югары бәяләп, Улан-Баторга чакырып Монголия хөкүмәте ордены тапшырыла.

И.Салаховның “Колыма хикәяләре” башта 1988 елда “Казан утлары” журналында “Тайгак кичү” исеме белән басылып чыга. Сиксән сигезенче ел дәвамында күп кенә газета-журналлар романга теләктәш мөнәсәбәтләр белдерәләр. Республика газеталарында рус һәм татар телләрендә күләмле өзеңләре басыла, И.Салахов яшәгән Казахстан матбугаты да читтә калмый. Шушы чорда А.Гыйләҗев үзенең “Җан авазы” дигән мәкаләсе аша татар әдәбияты белгечләрен һәм тәнкыйтьчеләрен дә “заманга һәм илдәге үзгәрешләргә туры мөнәсәбәтләр шушы әсәр аша белдерергә” чакыра [6]. Әсәргә бәя бирергә тиз генә алынмауларының сәбәбен Ә.Сәхапов болай дип аңлата: “Роман-хрониканың һәр битеннән кан һәм ачы яшь белән сугарылган кырыс чынбарлык, шул чорның эрнү-тетрәнүләре ярылып ята. Без, торгынлык идеологиясенен зыянын татыган яшьләр, шундый фажигале чынбарлык белән күзгә-күз очрашкач, бер мәлгә югалып та калдык. Шул дәвергә рәнҗүе төшкән әдип буяуларны берәз куертып жибәрмиме икән, дигән шөбһәле уйлар туарга өлгерми, әдипнең кешелеккә һәм җәлладларының вәхшилекләрен тасвирлагандагы объективлыгы күңелдә шундук башка тойгыларны уята” [7, 116]. Һәм тәнкыйтьче әсәрне кырыс реалистик рухы белән Хәсән Туфанның лагерьда эрнеп яз-

ган шигырьләренә аваздаш дип белдерә.

М.Әгъләмов: “И.Салаховның исем рәнжетелгәннәр авазы булып яңгырады. Рәнжетелгәннәр... Бу сүз безнең хәтергә мәңгегә сеңеп калырга тиеш” [8], – ди.

Әсәрнең кыйммәтен, зурлыгын һәм яңалыгын билгеләп, Ф.Миңнуллин: “Илебез тарихында партиянең XX съезды ниндирәк роль уйнаса, безнең өчен Ибраһим Салахов әсәре дә шундыйрак роль уйнайчак. Без фашист концлагерьларындагы вәхшиләкләр, котчык хәлләр турында күп яздык, күп укыдык. Инде менә үзбездәгә хәлләр белән таныштык: үзбездәгә төрмәләргә һәм лагерьларны, үзбездәгә следователь һәм конвоирларны күрдөк. Авторның уңышы – шуларны шомартмый-нитми, арзанлы фәлсәфәгә, акыл сатуларга бирелми язып чыгуда. Башы булган кешегә уйланырлык, жаны булган кешегә борчылырлык хәлләр бар монда!..” [9, 144] – дигән фикер әйтә. Шулар рәвешле, тәнкыйтьчеләр “Колыма хикәяләре”нең укучының күзен ача, аңын уята, фикер үсешен тизләтә торган әсәр икәнлеген асызыкыйлар.

А.Гыйләжев әсәргә югары бәя биреп, “Жан авазы” мәкаләсендә: “Эчтәлегә белән гаять үзенчәлекле, документаль төгәллек белән язылган бу әсәр – Сталин чорының роман-хроникасы да, илебез халыкларының тирән фажигасе дә ул. Шунның белән бергә, бик күп миллионнар арасынан могжиза белән исән калган Ибраһим ага Салаховның жан авазы да” [5, 5], – дип язды. Без шулай ук, А.Гыйләжевның фикеренә кушылып, әсәрнең үтә кыйммәтле тагын бер ягын билгеләп үтүне мөһим дип саныйбыз. “Колыма хикәяләре”ндә әдипнең дөһшәтле юлларында очраган, аның белән соңгы икмәк кыерчыгын бүлешкән, кайгыда юаткан, авырлыгын бүлешеп алган бик күп исемнәр халыкка кайтты. Вақытсыз дөнья куйган күпме асыл затлар әсәрдә яхшы сүз белән искә алына. Бу әсәр аларның балалары өчен дә зур бүләк, хакыйкый документ булып тора.

Кыскасы, тәнкыйть әсәрне хуплап каршы алды һәм аны, “шәхес культы корбаннарына куелган һәйкәл”, дип бәяләде.

“Колыма хикәяләре”ндә авторның катлаулы һәм мәрхәмәтсез язмышы аша шәхес культы чорының төрмәдәгеләр өчен генә түгел, бәлки аннан котылып иреккә чыкканнарда да

куркыныч фажигасе ачыла. Нәтижәдә, язучы, иректәгә хыянәтне авыррак кичерүен сурәтләү аша совет чынбарлыгының асылын ачып бирә. Кызганыч ки, тоталитар система вакытында бозып күрсәтелгән тарих кешеләрнең аң төпкелләренә бердәнбер дәрәслек булып урнашып калды. Мондый ялганның бүгенге жәмгыятьне дә һәлакәткә китерү куркынычы котылгысыз. “Колыма хикәяләре” басылып чыкканнан соң автор исемнә язылган бер хатның эчтәлегә шуңа ишарәли: “Сезнең сүзләргә искә дә аласыбыз килми. Сталин башлы кеше иде, һәркемгә игътибарлы иде, Салахов мулла аны хурлаган. Без Сталин яклы, ул сугышны яхшы алып барды. Сез анда юк-бар белән яшәргә котыртып утырмагыз” [6, 3], дигән сискәндергеч юллар Сталинны яклаучыларның, аның тарафдарларының хәзер дә булуын, фетнәчеләрнең теләсә кайчан күтәрелеп чыгарга әзер торуын исбатлый. Шуңа күрә, тарихны һәм тарихи вакыйгалар турында язылган әсәрләргә фактик материал итеп кенә түгел, бәлки тормыш сабагы буларак бәяләү бүгенге фәннең төп бурычы булып тора.

Фикерләргә йомгаклап, түбәндәгә нәтижеләрне билгеләп үтәбез:

1. Партиянең XVII съезды ил күлемендәгә репрессияләргә артуына этәргеч көч бирә. Сталин, иң беренче чиратта, партия жетәкчеләрен, райком, комсомол секретарьларын, халыкның зыялы катламын, язучыларны кулга алуны оештыра. Соңыннан төрмәләргә, лагерьларга төрле катлау кешеләргә китерелә.

2. 30нчы еллар фажигасе татар әдипләрен дә читләтеп узмый. Бу чорда татар әдәбияты Г.Ибраһимов, К.Тинчурин, М.Галәү, Ф.Бурнаш, Ш.Усманов, Г.Нигъмәти, Х.Туфан һ.б. язучыларын һәм тәнкыйтьчеләрен югалтты. И.Салаховка да Г.Ибраһимов, К.Тинчурин, Г.Нигъмәти һәм С.Рафиков, Х.Туфан белән бер чорда тоткынлыкны узарга туры килә.

3. “Колыма хикәяләре”ндә шәхес культы чорының бөтен мәкерлегә, социализм идеяләренә гарипләнүе, Сталин һәм аның тарафдарлары тудырган системаның совет кешесен кол дәрәжәсенә төшерүләре авторның аянычлы язмышы аша ачылган. Төп герой И.Салахов белән бергә, вақыт, динамика, вакыйгалар – автор фикеренә үзәгендә тора. Һәм алар шулар чор паномарасын тудыра.

Тоткыннарның иреккә чыгу, амнистия ту-

рындагы өметләре акланмый, аның урынына үлем жәзасы, яисә ун еллык төрмә һәм биш ел барлык хокуклардан аерган жәзага тартылалар.

4. Әсәрдә шул чор сулышы, Сталин рухының ныклығы сизеләп тора. Бу геройның үсеш юлының гади түгеллеген дә раслый. Үзе дә сизмәстән чорның юкка чыгару сферасында яшәгән, Сталин режимы корбаны булган И.Салахов озак вакытлар Сталинга тугры булып кала.

5. “Колыма хикәяләре”ндә сталинизмның куркыныч жинаятьләреннән берсен ачуга басым ясала. Әсәрдән һәм, гомумән, тарихтан билгелә булганча, Сталин репрессияләре беренче чиратта илнең, халыкның интеллектуаль жегәрен тәшкил итүче көчләргә каршы юнәлтелде. Шунлыктан “халык дошманнары” сыйфатында иң әүвәл интеллект ияләре – дәүләт һәм жәмәгать, фән һәм мәдәният эшлеклеләре юк ителде. Шул нигездә аерым милләтнең интеллектуаль потенциалы зур югалтулар кичерде.

Геройларның берсе – ВКП(б)ның Казан шәһәре Бауман районы комитетының беренче секретаре Алкин. Автор аның язмышына бирешмәвен, киресенчә, камерадагы башка мэхбүсләргә дә нык ихтыярлы булырга, күңел төшенкеләнгәнә бирелмәскә өндәвен тасвирлый. Романда Алкинның сорау алудан “кыйналып-ватылып” кайткан вакытларында да, үз хәленә игътибар итми, башкаларның рухын күтәргә тырышуы, берәз хәл алу белән “жәмәгать эшенә”, ягъни төрмәдә Бестужев алфавиты дип аталган сөйләшү-хәбәрләшү ысулы белән башка камераларга яңа ишеткән хәбәрләрен тапшырырга, я булмаса, үзе хәбәр алуга керешүе күрсәтелә.

Татар әдәбияты, мәдәнияте үсешенә зур өлеш керткән, ижат көчен һәм талантын гына түгел, бөтен гомерен халык мәнфәгатьләре өчен көрәшкә багышлаган күренекле тәнкыйтьче, олы галим һәм педагог, жәмәгать эшлеклесе, үз вакытында педагогия институтының тел-әдәбият факультеты деканы профессор Галимжан Нигъмәтинең дә автор иң авыр вакытларда да кешелекле, гадел, тоткыннар өчен үрнәк булып кала алуын күрсәтә.

Романда язмышының аеруча фажигалә булуы белән игътибарны жәлеп иткән герой бар. Ул – Татарстан Культура идарәсе житәкчесе Гений Республиканец. Катлаулы язмышлы шәхес буларак, автор аның тормыш

юлын яктыртуга әһәмият бирә. Эти-әнисе ачылыктан үлеп, өч яшендә ятим калган малайны кемдер Казан балалар йортына тапшыра. Аңа исем-фамилияне, атасының исемен дә балалар йорты коллективы куя. Ул башта Татар академия театрының директоры булып эшли, берничә елдан Татарстан культура идарәсе башлыгы итеп күчәлә. 1936 елда Казанда В.И.Ленинның мемориаль музее оештыру мәсьәләсе күтәрелгәч, бу хезмәткә дә оештыру эшләренә сәләтле, армый-талмый эшли торган Гений алына.

Кыска-кыска эпизодларда автор М.Мутин, С.Әдһәмова, С.Рафиков, Г.Мөхәммәтшин һәм башка шәхесләргә берничә штрих белән иңтә калыклы образларын тудыра.

Әсәрдә кырыс чынбарлык, ачы хакыйкәт Буа житәкчеләрен, И.Атласый төркемен үлем жәзасына тарту турында язган эпизодлар да күңелне тетрәндерә торган итеп ачыла.

6. Тәнкыйтьчеләр әсәргә жанрын төрлечә билгели: роман-хроника, документаль повесть, роман-истәлек дигән фикерләр бар. Без, әсәргә автор үзе билгеләгәнчә, фажига-хроника дип атыйбыз.

7. “Колыма хикәяләре” хисләргә аеруча бай итеп ижат ителгән. Тоткыннарның өмет, ышаныч хисләре әсәргә буеннан-буена кызыл жеп булып сузыла. Автор әйтүенчә, аның исән калуына да өметә ярдәм итә. Башкалар кебек үк ул да Сталинның миһербанлыгына ышана. Очрашулар вакытында сөйләгән мәгълүматлар буенча, соңгы чиккә житә башлагач, әдип Аллага сыгына. Шулай ук сагыну, рәнжү хисләре дә чагылыш таба. Әлеге хисләргә барысы да әсәргә жанрына туры китереләп, фажигалә итеп сурәтләнгән.

8. Әсәр гомуми чагыштырулар белән сугарылган. Әдип тоткыннар белән надзирательләргә чагыштыра һәм соңгыларының “ерткыч” булуын раслый. Портретлар да жәмгыятьнең асылын ачарга ярдәм итә. И.Салахов Сталинның портретын сурәтләмичә генә, конвойлар, тикшерүчеләргә гәлләргә аша ил житәкчесе, террорның чын йөзен ачып бирә. Шулар аша сталинчыларның коточкыч жинаятьләрен ачуга да басым ясала.

9. Иреккә чыккач күргәннәрен сурәтләү аша, И.Салахов безгә совет жәмгыятең чын асылын тагын бер кат ачып бирә. Гомумән алганда, автор 30нчы еллардан алып 50нче елларга кадәр

булган егерме еллык тормышны, илдәге кырыс, житкерә. Нәтижәдә, кешеләрне уяу, миһербанлы, фаҗигале вакыйгаларның сәбәпләрен укучыга кешелекле буларга чакыра.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Татар теленң анлатмалы сүзлеге, 2 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 726 б.
2. Салахов И. Йөрәктәге яралар // Социалистик Татарстан. – 1989, 18 июль.
3. Салахов И. Кулыгызны кысам ике куллап // Шәһри Казан. – 1996, 24 май.
4. Галимуллин Ф. Алсу таңнар телибез, аксакал // Шәһри Казан. – 1996, 9 август.
5. Салахов И. Колыма хикәяләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 226 б.
6. Гыйләжев А. Җан авазы // Социалистик Татарстан. – 1989, 26 февраль.
7. Сәхапов Ә. Алтын тамырлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 160 б.
8. Әгъләмов М. И. Салаховка 80 яшь // Шәһри Казан, – 1991, 7 сентябрь.
9. Миңнуллин Ф. Затлылык. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 144 б.

© Рәмиев З.З., 2009

БЕРТӨРЛЕЛЕКТӘН АРЫНУ

Зөфәр Рәмиев

ЗӨФӘР ЗӘЙНИ улы РӘМИЕВ – филология фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенең Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлгә мөдире.

Рәмиев З.З. Освобождаясь от однообразия.

В статье раскрываются основные особенности поэмы и романа в стихах поэта Энвера Давыдова (1919-68).

Илленче-алтмышынчы еллар татар совет поэзиясендә эчтәлегә һәм сәнгатьчә гәүдәләнешә ягыннан яңача яңгырашлы әсәрләр иҗат иткән шагыйрьләрнең күренеклесе – Энвәр Давыдов (1919-1968). Аның тормыш һәм иҗат юлы тоталитар һәм посттоталитар дәвернең авыр елларына туры килде. Социалистик реализм кысаларында иҗат итәргә мәҗбүр ителгән Энвәр Давыдовка да шигърият өлкәсендә ачышлар ясау җиңелдән булмады. Әмма, шуңа да карамастан, ул эзләнде, яңачалыкка омтылды, совет шигъриятендәге канунлашкан калыплардан арынырга теләвен «бертөрлелектән арынырга тырышу» [1] дип атады. Бу яңачалык аның шигърьләренең, бигрәк тә, поэмаларының гражданлык хисе, публицистик үткенлек белән сугарылуында, образ-сурәтләр һәм вакыйгачылыкның психологик драматизм белән сугарылып бирелүендә күренде.

Ә.Давыдов ижатының эволюциясә житештерү темасына язылган вакыйгачыл поэмалардан психологик поэмаларга таба

хәрәкәт итте. «Коммунизм таңы» колхозында» (1948) әсәре (соңга таба ул, аны кычкырып торган идеологик яңгыраштан арындырып, «Яңгырлы таң» дип исемләде) – шушы үсеш-үзгәрешнең башлангыч ноктасы. Әдәби тәнкыйть тә поэманы шагыйрьнең ижади үсешә дип бәяләде; С.Хәким, М.Садри, Ә.Юнысларның «Дала жыры», «Бәхет турында жыр», «Уңыш жыры» поэмалары белән янәшә куеп, анда Ә.Давыдовның үз яңгырашы, үз аһәңе булуын ассызыклап үтте [2]. Автор лиро-эпик сурәтләүгә омтыла. «Алтын көз» поэмасында да (1949) вакыйга колхоз авылында бара һәм ул социалистик реализм әдәбияты өчен бик мөһим дип исәпләнгән хезмәт темасына мөнәсәбәттә яктыртыла.

“Коммунизм таңы” колхозында” һәм “Алтын көз” поэмаларын эченә алган «Беренче бөртектә» (1950) җыентыгы – Ә.Давыдовның тәүге китабы. Аңа авторның кайбер шигърьләре дә кертелгән. Аларның барысында да диярлек сугыштан соңгы авыл кешесенең тыныч хезмәте олылана. Шагыйрь совет чоры

шигырияте өчен традицион булган яктылык сурәтләреннән файдалана:

Һәм килә

һәр җырын

алтынлы,

башаклы, кояшлы

итәсе!

Килә шул алтынлы яктыны

Жыр саен күтәрәп

итәсе!

(«Шигырьләрем», 1953)

Бу сүзләрдә аның әдәби-эстетик карашлары шактый ачык төсмерләнә.

Илленче елларга кергәч тә, Ә. Давыдовның шигъри таланты үсә баруы шактый ачык төсмерләнә. Ул, тормыш күренешләренен тышкы сурәтләрен бирү белән бергә, аларның эчке мәгънәләрен ачуга да омтылыш ясай. Мәсәлән, «Кояшлы көн» (1950), «Яктыра» (1950, 1959 елда басыла), «Алгы сафтагылар» (1950). «Ферма кызы» (1952), «Тыныч мәхәббәт» (1954-1955) исемле поэмаларында Ә. Давыдов кеше образларын тормышчан, жанлы итеп бирүгә таба юл ала. Әлеге поэмаларның геройлары үзләренен индивидуаль йөзә, хис-кичерешләре белән авыл һәм колхозлардагы вакыйгалар эчендә хәрәкәт итә. Моның шулай икәнлеген ижтимагый мотивлар һәм интим кичерешләр үзара шактый тыгыз үрелгән «Алгы сафтагылар», «Ферма кызы» поэмаларында да күзәтеп була.

1953-1956 еллар – Сталин вафатыннан һәм шәхес культын фаш иткән партиянең XX съездыннан соң СССРдагы ижтимагый-сәяси вазгыятьнең азмы-күпме үзгәрешләр юлына басу чоры. Бу Ә. Давыдов ижатына да йогынты ясый. Моны аеруча «Тыныч мәхәббәт» поэмасы мисалында күрәп була. Эсәрдә элекке поэмаларын искә төшерерлек эпизодлар, шигъри детальләр очраса да, анда инде тормышчан нигезнең шактый ныгуы, конфликтлар чишелешендә схематизмның кимүен дә күрәбез. Автор күңелдә эмоциональ күтәрәнкелек тудыра торган күренешләргә гәүдәләндерү, образларны уңай һәм тискәреләргә бүлеп бирү белән канәгатьләнми. Поэманың герое Мәдинә каршылыклы сюжет хәрәкәтендә һәм хис-кичерешләр бәрелешендә гәүдәләнә. Автор аны тормышны, кешеләрне дәрәс аңламау аркасында ялгыш адымнар да ясаучы кимчеле-

кле образ итеп сурәтли.

Ижатының әдәби-эстетик яңгырашы сизелерлек үзгәреш кичерүе Ә. Давыдовның шигырьләрендә дә күзәтелә. Хәзер инде аның лирик герое күңелендә хезмәткә патетик, пафослы мөнәсәбәт кенә өстенлек алмыйча, хис-кичерешләр дә төрлеләнә, байый бара.

Сөйләм теле мөмкинлекләрен эшкә жигү, риторик фигураларны куллану, шигъри синтаксис, төрле кабатлаулар, инверсиянең эмоциональ яңгырашта зур роль уйнавына игътибарны көчәйтү аша кешенең эчке дөньясына да үтеп керергә омтылыш ясала. Ә. Давыдов лирик һәм публицистик поэзиянең матур гына үрнәкләрен тудыра.

Ә. Давыдовны күренекле шагыйрь буларак таныткан эсәрләр рәтендә барыннан да бигрәк «Ташу» поэмасын (1955) атап күрсәтү урынлыдыр. 1957 елның май ахырында Мәскәүдә үткәрелгән татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы көннәрендә татар поэзиясе торышы турындагы сөйләшүгә катнашучылар да, эсәрне уңай яктан бәяләп, авторның тормышка якынаюын, кеше күңелен аңларга омтылып ижат итүен әйттеләр [3, 111]. Поэмадагы төп конфликт шул заман социалистик реализм әдәбияты өчен әһәмиятле саналган мәхәббәт һәм әхлакий кыйммәтләр, кешенең ижтимагый йөзә һәм интим дөньясы мәсәләләренә нигезләнәп гәүдәләнә. Эсәрнең төп каһарманы – үзенең бөтен барлыгын, бөтен күңелен фидакяр хезмәткә багышлаган тырыш колхозчы Мәймүнә. Эмма автор совет әдәбияты өчен традицион хезмәт темасының жирлеген киңәйтә, яңачарак бирелгән эчке кичерешләр белән баета. Мәймүнә кебек меңләгән татар хатын-кызларының шәхси бәхеттән, мәхәббәт сызлануларын, читләтеп кенә булса да, Икенче бөтендөнья сугышы тудырган афәтләргә ишарә рәвешендә чагылдыра. Бу эчке конфликт шагыйрь тарафыннан, бер караганда, бик гади, икенче караганда – әдәби-эстетик яктан үтемле итеп чагылдырылган: салкын көз көнөндә, «зур мәхәббәт көтү моңнары һаман көчәя» барганын тойган Мәймүнәгә мәхәббәт килә. Ләкин аның киләчәгә матур булуы шикле, чөнки ул яраткан кешенең – бригадир Абдулның хатыны, балалары бар. Башта Мәймүнә бу турыда эллә ни тирәнтен уйламый, көтеп алынган мәхәббәт ялкыны боларның барысын да

оныттырып тора...

Эмма тормыш агышы Мәймүнәгә Абдулга булган мэхәббәт идеалы арасында тирән әхлакый каршылыктар ятуын бик тиз сиздерә. Мәймүнә бу мэхәббәт чынлыгын вәждан һәм намус кагыйдәләре белән үлчи. Ул Абдулга булган хисләренен олы мэхәббәт белән бернинди уртаклыгы юклыгына төшенә. Бу чордагы социалистик реализм эстетикасы һәм этикасы да геройлардан шундый уңай чишелешне – әхлакый төзәлү юлына басуны таләп итә иде.

Эчтәлекнең яңачалыгы белән «Ташу» поэмасы шагыйрьнең элеккеге поэмаларынан аерылып тора. Образлар бирелешендә дә йә ижтимагый, йә интим мөнәсәбәтләргә генә басым ясау күзгә ташланмый. Схемалардан, турысызыклы чишелешләрдән арына барып, автор геройлары арасындагы катлаулы әхлакый мөнәсәбәтләргә сиздерми генә сугыш гөрелтеләре тудырган драматизм рәвешендә гәүдәләндерүгә ирешә.

Сәнгатьчә осталыгы үсү белән бергә, шагыйрьнең дөньяны кабул итүе, тарих сулышын тирәнрәк тою сәләте дә зуррак урын ала бара; ул еш кына тарихи вакыйга һәм фактларга мөрәжәгать итә, әсәр тукумасына тарихи параллельләр, контрастлар кертеп жибәрә, поэмаларда бер яки берничә эпизодны жанлы итеп сурәтләү ярдәмендә тарихи чынбарлыкны, геройларның жанлы образларын тудыруга ирешә. Мәсәлән, егерменче елларның ижтимагый хәрәкәте «Яктыра» (1959) поэмасында ачык реалистик буяуларда Мәхмүт образы белән бәйле рәвештә сурәтләнә. Беренче бөтендөнья сугышында әтисе үлгәч, әнисе каты авыру сәбәпле, тормыш йөген тарту тулысынча Мәхмүт җилкәсенә төшә. Социалистик реализм әдәбияты геройларына хас булганча, геройның юлында нинди генә киртәләр һәм авырлыктар булмасын, ахыр чиктә яңа тормыш Мәхмүтне үз эченә алып кереп китә. Әсәрнең сюжет сызыклары тәмамланмый калса да, Мәхмүт образы укучы күңелендә шактый тулы һәм бөтен булып урнашып өлгерә.

Ә.Давыдовның шигъри сөйләменә полемик

үткенлек хас. Бу яктан ул – Маяковский, Такташлардан башланып киткән традицияләреннән дәвамчысы. Полемика, бәхәс, гадәттә, лирик геройның уңай персонаж, шигъри адресланган кеше белән сөйләшү барышына килеп керә һәм бу аның уй-фикер, хис-кичерешләр бирелешен бермә-бер үткенәйтә, жанлы шигъри атмосфера тудыра.

Кыскасы, Ә.Давыдовның алтмышынчы еллардагы шигъри сүзе, андагы публицистик яңгыраш элеккегедән күп

үзгә. Көндәлек тормыш вакыйгаларына үз мөнәсәбәтен белдереп бару белән мавыкмастан, ул үзен дулкынландырган һәр нәрсәгә, һәр вакыйгага тарихи һәм фәлсәфи ясылыкта якин килергә тырыша. «Чорлар чатында» поэмасында әлегә сыйфатлар аеруча тулы чагылыш таба. Чыннан да, авторның бу әсәрендә сәнгатьчә фикерләү дә, дөньяга карашлары да үзенчәлекле. Беренче поэмаларда эпик башлангыч өстенлек итә иде. Әле 1952 елда ук ул «Поэмаһы нәрсә поэма итә соң?» дигән сорау куйган һәм болай дип җавап биргән иде: «Безнеңчә, поэмаһы бербөтен итеп цементлау өчен, әсәрнең башыннан ахырына кадәр ачык иттереп чагылдырылган бер идеянең булуы мәҗбүри. Сюжетлы поэмада бу идея сюжет аша бирелсә, бербөтен сюжеты булмаган поэмаларда ул үзә әсәрнең кисәкләрен берләштерә торган фактор булып тора» [4, 122]. «Чорлар чатында» әсәре (1959), менә шагыйрь үзә язганча, нәкъ «бербөтен сюжеты булмаган поэма», аның бөтенлегә башка нәрсә – «әсәрнең кисәкләрен берләштерә торган фактор-идея», ягъни бөтенлекле фикри мөнәсәбәт хисабына тәмин ителә.

«Чорлар чатында» поэмасы дәвер сулышын, ижтимагый каршылыктарны, чор киеренкелеген объектив һәм реалистик чагылдыруы белән уңышлы. Әсәр авторны борчыган, уйландырган «нәрсә ул яшәеш» дигән экзистенциаль сорауның бернинди бизәкләрсез, турыдан-туры куелышы белән башлана:

Без барабыз икәү янәшә;

– Беләсеңме, тормыш ул нәрсә?

Әсәрнең икенче бүлегендә шагыйрь

яшәу фәлсәфәсе турындагы бу сорауга җавап бирүнең җиңел түгеллегенә басым ясый. Беренче карашка, җир шарының һәр урыны, һәр чите, марксистик фәлсәфә аңлатканча, антагонистик каршылыklar белән тулган, шунлыктан оптимизмга, киләчәкне якты буяуларда күзаллауга нигез юк кебек. Табиять һәм җәмгыять өчен хас яшәу диалектикасы: көн – төн, җылы – суык, гөлләр – көлләр, бакча – чүлләр, үлем – туу кебек антиномик образ-сурәтләр ярдәмендә чагыла. Соңгы өч бүлектә яшәешнең әлеге каршылыklары ачыклана төшә, совет чоры һәм «салкын сугыш» дәвере өчен хас көенечләр һәм сөенечләр атрибутлар белән баетыла: социалистик төзелеш майданнары һәм шуңа төбәп куелган ракеталар, яз һәм салкын кыраулар, рак авыруыннан газап чигеп үлү һәм «доктор кулы җылысыннан таза тибә» башлаган авыру йөрәкләр. Автор, социалистик реализм эстетикасы таләп иткәнчә, совет кешесенең космосны үзләштерү өлкәсендәгә зирәк ачышларына, кыюлыгына, оптимистик рухына соклануын сөйләп башлый:

*Тормыш, тормыш, тормыш галибанә
Адым атлый бөтен галәмгә!
Без күккә очырган юлдашларда,
Айга чөйгән кызыл әләмдә –
Тормыш атлай бөтен галәмгә.*

1959-60 еллар совет әдәбияты экзистенциаль мәсьәләләргә шактый урын бирә башлады. Яшәеш каршылыklары, кеше акылының зур кыйммәт икәнен раслаган уй-фикерләр, хисләр Ә.Давыдов ижатына да үтәп керде һәм сәнгати чагылыш тапты. Бу дәвердә поэзиядә шигъри циклләр иҗат итү дә шактый киң таралды. Ә.Межелайтисның «Кеше», М.Кәримнең «Европа – Азия», Е.Евтушенконың Кубага багышланган цикллари моңа мисал була ала. Татар шигъриятендә дә мондый циклләр тудыруга омтылыш көчләр иде. Ә.Давыдовның «Себер трактында квартал» да (1962) шундый шигъри бәйләм иҗат итүнең бер чагылышы булып бәйләнде [5].

«Себер трактында квартал» циклы шигърьләренең тышкы сюжет кәнаасы исә бер тәүлек дәвамында шәһәр тормышына хас хәл-хәвәлләрне сөйләп бирүгә корылган сыман. «Иртә», «Урамда», «Хезмәт патшалыгы», «Күз күреме», «Кич килгәч», «Төнлә төзелештә» кебек ундүрт шигърьнең һәркайсы тормышның

гадәти күренешләрен билгеләп бер максатта ачуга хезмәт итә. Һәр аерым шигърь мәгълүм дәрәҗәдә мөстәкыйль, һәрберсенен үзенә генә хас шигъри үлчәмә, интонацион-ритмик сурәте бар. Әмма аларның барысын да бербөтен итеп берләштерә торган бер үзенчәлек күзгә ташлана: ирекле шигърь мөмкинлекләрен социалистик хезмәт темасын һәм яшәу рәвешен гәүдәләндерүгә юнәлтү.

Цикл «Иртә» шигъри белән ачыла. Лирик герой диварлар аша үтәп керә торган тавышларны тыңлый. «Тук-тук»: бу – төнгә эштән лирик геройның күршесә кайта; «дөп-дөп»: заводка юнәлгән шофер; «тек-тек»: җиңел сөякле радиомонтажчы кызлар атлай. Шундый ымлыklar аша шагыйрь төрләр һөнәр ияләренең хезмәтен зур гомумиләштерү көченә ия булган «көн симфониясә» образында һәм төрләр-төрләр инструментларның үзенчәлекләр тембрлары яңгырашы рәвешендә чагылдыра. «Көн симфониясә» образының үстәреләше хезмәткә, гомумән, советча яшәешкә лирик геройның уңай мөнәсәбәтен күрсәтү белән тәмамлана:

*Ишекне киң ачып,
Илгә чыгам,
Көн симфониясә мине каршы ала.*

Күренә ки, Ә.Давыдовның рухи кичерешләренә ыгы-зыгылы шәһәр тормышы көн симфониясенен образ-символы буларак килеп керә. Совет кешесенә хас олы хезмәт белән бәйләп кичерешләр эчендә яшәвен сурәтләгән «Таң атканда» шигъри – циклынң үзенчәлекләр һәм сыйдырышлы композициясендә иң соңгы буыны. Шуниси да әһәмиятләр: цикл дәвамында авторының кичерешләре тирәнәя, фикерләре җитдиләнә һәм иҗтимагый яңгыраш ала бара. Ә «Таң атканда» шигъри исә – менә шушы уйланулар чылбырында мәгънәви яңгырашы зур булган соңгы буын. Үл циклынң башка буыннарында эерләнәп килгән уй-фикерләренә, тойгыларны фокуссыман бер тирәгә туплап, җыйнак шигъри сурәт рәвешендә бирә. Таң ату күренеше, бер яктан, үзенә реаль сурәтен саклай, икенчә яктан, символик мәгънә белән дә баетыла. Ашкынулы дәрт белән янган герой киләчәктә дә совет кешесенең һәр таңны көтәп, талпынып каршы алуына, аның рухи үлемсезлегенә ышана. Циклынң эпиграфында шагыйрь шул чор социалистик реализм эстетикасы үзәккә куйган

фикерне – хезмәт шагыйрь өчен илһам чыганагы дигән карашларны алга сөрә:

Шигырь кебек яңгырамый бу сүз:

«Себер трактында квартал».

Ләкин аны килеп карасагыз сез,

Шигърияткә шундый юмарт ул.

Чыннан да, эсәр Ә. Давыдовның менә шушы ижади хезмәт белән үрелгән яшәешне күп тавышлы симфония рәвешендә сизгер тоюы һәм оста гәүдәләндерүе турында сөйли. Шагыйрь дөньяны кабул итүенең төрле якларын ача, шул сәбәпле эсәр полифоник яңгыраш ала. Ә. Давыдов күптавышлылыкка ирешүдә шигъри үлчәү һәм ритмнарның сурәтләү мөмкинлекләреннән дә кыю файдалана. Ул традицион шигырьдәге ижеклар тигезлеген, буынара ачыклыklarны, строфа төзеклеген саклауны максат итеп куймый, андагы ритмик берәмлек фикер дулкынын бирүгә яраша. Әдәбият галиме һәм шагыйрь З.Мәжитов алтмышынчы елларда ижат ителгән шигырьләре турында: «Давыдовның шигырен традицион тигез агышлы, шунлыктан еш кына хис-фикер хәрәкәтеннән аерылып кала торган шоп-шома шигырь кебек итеп түгел, бәлки хәрәкәтнең үзе итеп күзаллыйсың. Шигырь юллары кыскара да, озыная да, строфа төрле кабатлаулар белән каймалана, аның дүрт почмаклысы бетерелеп, тоташ бер чылбыр рәвешен ала. Бу чылбырның кайбер төеннәре зур, кайберләре кечкенә. Болар бар да калку итеп, эре итеп күрсәтергә тиешле детальләргә туры киләләр», – дип язган иде [6, 113]. Шушы фикерне «Себер трактында квартал» циклы хакында да әйтеп була. Ул заман темасына, ижтимагый проблемаларга лирик-публицистик якин килүнең уңышлы үрнәге буларак кабул ителде.

Алтмышынчы елларда Әнвәр Давыдов поэзиясендә эпик башлангыч тагы да ныгый, ул күләмле эсәрләр ижат итәргә алына. Билгеле, каты авыруы шагыйрьгә бу ниятләрән тормышка ашырырга комачаулады, шулай да тормышының соңгы 5-6 елында ул «Муса абый» повестен (1964), «Себер тракты» поэмасын (1966), «Күмер көйри» исемле шигъри повестен (1965-66) һәм «Йокысыз төннән соң» дигән роман-симфониясен ижат итәргә өлгерде.

Ә.Давыдовның ижади куәте эпик башлангыч, лирик кичерешләр, фәлсәфи гумиләштерүләр хисабына арта, тирәнәя бару

«Күмер көйри» шигъри повестенда аеруча күзгә ташлана. Эсәр аның илленче еллар поэмаларында урын алган психологизм һәм аннан соңгы «Чорлар чатында», «Себер трактында квартал», «Себер тракты» эсәрләрендә өстенлек иткән лирик-философик башлангычның синтезына охшый. Бер яктан, шагыйрь Оля һәм егет образларын психологик яктан ышандырырлык характерлар итеп сурәтләргә омтыла, икенче яктан, Бөек Ватан сугышы чынбарлыгы эсәрдә бөтен фажигалелеге белән гумиләштерелә.

«Күмер көйри» повестенның үзәгендә – Оля образы. Егет образы, эсәрнең баштагы өлешләрендә өченче заттан сурәтләнсә дә, соңга таба беренче затка күчәләр һәм ул авторның лирик кичерешләрен гәүдәләндерүгә хезмәт итә башлый.

Эсәрнең идея-фәлсәфи яңгырашы сугыш һәм мәхәббәтнең антиномия рәвешендә бирелүенә корылган. Оля образы мисалында шагыйрь сугыш кырында матурлыкның мәхәббәтләнү хәлендә калуын сурәтли, һәм кыз беркадәр вакытка каршылыklar басымына буйсынып, холкындагы табигыйлекне югалта да яза. Ләкин мәхәббәт, гүзәллек сугыш чынбарлыгы куйган киртәләренә барыбер җиңеп чыга.

Ә.Давыдов сугышның матурлыкка дошманлыгын күрсәтеп кенә калмый, ахыр чиктә мәхәббәтнең туплар тавышын җиңеп өстен чыгуын, тормышның тантана итүен дә раслый. Оля үзенең мәхәббәтен таба:

Ул кыз белән егетне:

Бөтен хәвеф-хәтәрләрдән

Саклап барды...

Ул – мәхәббәт иде.

Ул – тынычлык турында хыял-йолдыз иде.

Ул – үлем өстеннән

Тантана иткән тормыш иде.

Әйткәнәбезчә, «Күмер көйри» повестенда да Ә.Давыдовның сәнгатьчә фикерләве өчен традицион булган эпик башлангыч өстенлек итә. Бу башлангычның көчәя баруы «Йокысыз төннән соң» дигән роман-симфониядә аеруча ачык күренә. Ул авторның моңа кадәр ижат ителгән «поэмаларының синтезы» булып яңгырый (эсәр кулъязмада гына кала, шагыйрьнең вафатыннан соң гына басыла).

Ә.Давыдов – шигъри жанрларның табигатен, мөмкинлекләрен нечкә тоеп ижат иткән шагыйрь. Ижатының бу сыйфаты аның

элегә соңгы әсәрендә тагын да отышлы һәм мәгънәви сыйдырышлы чагылыш тапкан, аны роман-симфония дип исемләп, эчтәлекне, фикри һәм хисси тирәнлекне төгәл билгеләгән. Әдәбият һәм музыканың катлаулы жанрлары буларак, роман да, симфония дә тормышны чагылдыру алымнары һәм сурәтләү чараларының байлыгы, вакыйга һәм характерларны гәүдәләндерү сәнгатьнең төрле төрләрән үзара оста үрәп бирүе белән аерылып тора. Ә.Давыдовның «Йокысыз төннән соң» әсәрендә романга һәм симфониягә хас сыйфатлар үзара керешеп, киң панорамалы, чорның каршылыклы йөзән, кешенең рухи драмасын тирән чагылдырырлык синтетик әсәр иҗат итүгә китергәннәр. Илебез халкының илле-алтмыш ел эчендә башынан кичкән сурәтләп, шагыйрь аерым персонажларның язмашлары төрлелегенә игътибар итә. Сурәтләнгән образлардан урта хәлле крестьян Гайниниң психологик портреты, кылган гамәлләре, уй-фикерләре, хис-кичерешләре реалистларча һәм ышандырырлык рәвештә бирелә. Әсәрдә дискурсив фикерләү бик көчле, ягъни шагыйрь вакыйгалар һәм хисләр агышын логик эзлеклектә, фәлсәфи яссылыкта (ике планда) алып бара: беренчесе – Гайниниң бүгенге тормышының бер тәүлегә, анда «бер тәүлеккәчә тыгызлатылган бер гомер», «бер тәүлеккәчә тыгызлап тулган безнең чоры»быз чагыла; икенчесе – Гайниниң үткән тормышы һәм борчылулары, горурлыгы һәм үкенечләре.

Гайни карт таңны каршы ала. Ул тыныч түгел (хәер, аның тыныч булганы бармы?), аның башында авыр уйлар. Көзән сипләргә уйлап, ул кичә өен карап-капшап чыкты һәм шунда мәрхүм хатыны Гөлзадәнең үлем алдынан язган хатына юлыкты. Шуңа кичтә оныгы Гариф колхоз биргән бүрәнәләрен алып кайтып өйдә: Гайни картның пулаттай өс булачак. Бүген таңда әнә шуңа хәлләренә исенә төшереп, ул үзенең тормыш юлын тикшерә, һәм «үкенечләр күтәрелә томан артыннан». Шагыйрь кешенең күңел хәрәкәтен тарихка мөнәсәбәттә сурәтләргә алына һәм, Гайниниң теге яки бу вакыйгада җаваплыгын киметмичә, халык язмышы белән тыгыз бәйләнештә ача.

Ә.Давыдов иҗат иткән Гайни образы үзенең катлаулы тормыш юлы, хезмәткә бирелгәнлегә һәм һәрвакыт гаделлеккә омтылучанлыгы

белән күз алдына килеп баса. Ул – урта хәлле крестьян агайның революциягә килү, социализм төзүгә кушылу юлларын, кеше күңелендә барган катлаулы кичерешләрен, үзгәрешләрен калку рәвештә чагылдыруы белән бу еллардагы социалистик реализм әдәбиятында сирәк очрый торган образ. Шунысы мөһим, шагыйрь Гайни язмышын тарихи барыш катаклизмнарына бәйлә рәвештә сурәтләү белән бергә, һәр чорның үзенә генә хас омтылышларын, җәмгыяви һәм рухи кыяфәтен реалистларча салкын акыл һәм шуңа вакытта хисси итеп сурәтләүдән дә баш тартмый, үз халкының бервакытта да өметсезлеккә бирелмичә эш сөюенә, теләк-идеалларга турылыклы булып калуы белән горурлана.

«Йокысыз төннән соң» төрле шигъри ритмнар белән язылган: анда традицион шигырьгә тартымлык та, ирекле шигырь үзенчәлекләре дә бар. Шунысы әһәмиятле: алар арасында үзенә күрә «хезмәт бүленеше» дә яши. Гайниниң бу бер тәүлектәге тормышын сурәтләгәндә, хисләр киеренкелеген биргәндә, Ә. Давыдов ирекле шигырь белән яза. Ә инде үткәнгә экскурс рәвешендә язылган, Гайниниң искә төшерүләрен тасвирлаган өлешләрдә традицион шигырь калыпларын куллана, эпик сурәт-тасвирлар тудыра.

Ә.Давыдовның «Тыныч мәхәббәт» һәм «Ташу» поэмаларында психологизм шактый зур урын алган иде һәм менә берәздән «Йокысыз төннән соң» роман-симфониясендә шагыйрь замандашлары кичерешләрен тарихи-ижтимагый үзгәрешләр яссылыгында бирә алган. Әсәрдәге күпчелек образлар өчен табигыйлек, реалистларча бирелгән конкретлык һәм тормыш логикасына нигезләнү хас. Гайни образы татар совет поэзиясендә эпиклыкның психологик тәфтишләү белән сәнгати яктан үзара оста керешкән бер үрнәгә булды.

Узган гасырның 50-60 еллары татар совет поэзиясе майданында Әнвәр Давыдов шигырь һәм поэмалары үзләренең эчтәлекләре белән дә, сәнгати яңгырашлары, шигъри үзенчәлекләре белән дә шактый аерылып торуларын әйтергә кирәк. Чор идеологиясе басымы астында иҗат итсә дә, социализм идеалларына тулысынча ышанган, инанган иҗатчы буларак та ул гади хезмәт кешесе мәнфәгатьләрен кайгыртып язды, замандашлары күңелендәге уй-фикерләрен публицистик ялкынлы сүз белән, полемик пафос

белән гәүдәләндерегә омтылды, гражданлык поэзиясе тарафдары булды.

Кызганыч ки, шактый озакка сузылган авыру аңа “жепшеклек поэзиясе” дип аталган шигъри күтәрелешнең әйдаманы буларак әдәбият тарихына керергә мөмкинчелек бирмәде әле. Югыйсә, ул үз ижатында социализм дәвере кичергән сыйфат үзгәрешләрен яңачарак

гәүдәләндерү өчен өлгереп житкән иде инде. 60 елларда поэзиябезгә аяк баскан яңа буын татар шагыйрьләре аның ижатында да бөреләнгән үзенчәлекле якларны үстерделәр, ижади баептылар. Әнвәр Давыдовның үз шигъри мәктәбе барлыкка килде.

Тиздән татар поэзиясе яшәешендә яңа этап башланды.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Давыдов Ә. Тел, әдәбият һәм тарих институтының әдәбият бүлегә анкетасындагы сорауларга җавап. — Кульязма, 1968.
2. Хәйри Х. Өч поэма турында //Совет әдәбияты. — 1949, № 9.
3. Совет әдәбияты. — 1957, № 8.
4. Давыдов Ә. Күренешләр һәм тормыш, кешеләр һәм образлар турында //Совет әдәбияты. — 1952, № 9.
5. Мустафин Р. Квартал на Сибирском тракте //Советская Татария. — 1963, 14 ноября.
6. Мусин Ф., Мәжитов З., Гыйззәт Б. Заман сулышын тоеп. — Казан, 1967.

ӘНВӘР ДАВЫДОВ ТУРЫНДА КАЛӘМДӘШЛӘРЕ

Бездә, Казан артында, зәвык белән жыйнак, пөхтә итеп киенгән озынчырак буйлы кешене спай кеше диләр.

Әнвәр Давыдовның күзләре яшькелт, өстендә ятып торган костюмы да, галстугы да шул төстән чыгып сайланган. Шулай киенергә ярата иде ул. Мин аны һәрвакыт кайдадыр сөялеп, уйга бирелгән хәлендә күз алдыма китерәм. Казанның Себер трактында юллар чатында... Яңа район, аның кешеләре турында соңыннан «Себер тракты» шигырьләре мәйданга килде. Сугыш елларында Смоленск тирәсендә пилоткадан, кояшта агара төшкән гимнастеркадан юл кырыенда басып торгандыр. Чөнки аның биографиясе мондагы авыр сугышлар белән бик нык бәйләнгән. Бәлки, «Чорлар чатында» исемле шигырьләр җыентыгының тууына да шул характеры, шул биографиясе сәбәп булгандыр.

...Давыдов шигырьләре тигез түгел, шома түгел. Ул моны яхшы белә. Шигырь юллары кайчакта публицистика белән аралаша, кайчакта шагыйрь прозаизмнан да качмый. Кайчакта ижеклар юлдан артып чыга. Ләкин шигырьнең эчке киеренкелеге,

шагыйрьнең нерв жепләренең киеренкелеге сине уйланырга мәҗбүр итә. Син чорның үзен, шагыйрьнең шундагы урынын күрә башлыйсың...

Әнвәр Давыдовның мин янып яшәүче шагыйрь икәнен белә идем. Соңгы елларда ул авырды. Авыруы, күрәсен, күңелдә шик тудырды булса кирәк. Шигырьдә аның элекке темпы кими төшкән кебек тоелды миңа. Аның турында син шулай уйлап йөрисең. Ә ул яза, авыруына карамастан яза, ашыга, әйтеп калырга ашыга. Моңа хәтле, гомере буге уйлаганнарының бер йомгагын ясар өчен, гомумилләштерүнең югары бер формасын табарга тырышып яна.

Каләмдәш дуслың соңгы әсәре «Йокысыз төннән соң» дип атала. Бу — шигырь белән язылган роман... Соңгы әсәр. Аны син аерым кызыксыну белән укыйсың.

Давыдов кайчан да булса роман язарга тиеш иде. Ул — поэмалар авторы. Поэмалары аның конфликтларының оста корылган булулары белән аерылып торалар иде. «Йокысыз төннән соң» романын мин шул поэмаларның синтезы дияр идем... «Бер

күңелгә тыгызланып тулган чор» ди шагыйрь романы турында. Романы гына түгел, шагыйрьнең бөтен ижаты йокысыз төннәрдән соң барлыкка килгән зур ижат.

*Сибгат Хәким,
Татарстанның халык шагыйре.
1968.*

* * *

...Ул татар поэзиясе традицияләренә нык таянып ижат итә, аны нык яратып эш итте. Аңа татар халкы күңелендә Такташ яулап алган юл бар иде, мәйдан бар иде, ләкин ул үз юлын булдырырга тиеш тапты. Такташ яулап алган популярлыкка нәкъ анычча язып кушылырга һәм популярлык казанырга мөмкинлек бар иде. Ләкин ул шундый җиңел популярлык юлын кабул итә алмады, ул үзенчә язарга, образларның әдәби эшләнеш корылмаларын үзенчә төзәргә, образлар ижат итүнең үз алымнарын булдырырга тотынды. Бу аның көчәннән килә иде.

Ул татар шигыре телендә урнашкан шаблон тел һәм шаблон образлар торгыңлыгы белән көрәште. Татар совет поэзиясенең хакыйкый нигезен төзүче Хәсән Туфанның беренче чор ижатындагы жанлы образлар системасын яңадан үзенчә давам иттерде, аңардан үзгә буларак, заманыбызның барышын, җиңешен чагылдырган тулы канлы бүгенге көн кешеләре образларын ижат итте. «Ташу» поэмасында Мәймүнә, «Тыныч мәхәббәт» поэмасында Мәдинә, Әхәт, Хәсән образлары, «Уяну»да сынчы Әмир, «Су юлы» поэмасында Хәят һәм башка күп образлар галереясы шуңа ачык мисал.

*Хисам Камал,
Татарстанның халык язучысы.
1969.*

* * *

Камышлының Мортаза агай улына исем сайлаганда, Әнвәр исеме кушканда (Әнвәр — бик якты, нурлы дигән сүз) аның кем булуын күз алдында тот-

кандыр, кем булуын теләгәндер, анасы безгә хәзер караңгы. Тик шунысы көн кебек ачык: Мортаза агай, күрәзәче кебек, улына исемне дөрес сайлаган. Чөнки шагыйрь дөньядагы ин якты, нурлы профессионаллардан санала. Әмма шагыйрь булган өчен генә кеше нурлы була алмый, тиеш булган өчен генә якты булып әверелә алмый. Шигырь язу өчен шигырь һөнәрен белү җитсә һәм ул һөнәргә шактый җиңел үзләштереп булса — шагыйрь булырга тиеш кешенең әйбәт кеше булуы зарури. Әйбәт, кешелекле кеше генә зур шагыйрь була ала дигән хакыйкәтне Әнвәр Давыдов ижаты тагын бер кат раслый.

Әнвәр Давыдов белән якыннан таныш булганнар, аның белән аралашканнар яхшы беләләр: ул чын кеше, кешелекле кеше иде. Якты кеше, нурлы кеше. Ул яктылык аның пөхтә, модный киёмнәреннән дә, тирән карашлы яшәкелт күзләреннән дә сирпелеп тора. Барысыннан да бигрәк бу яктылык аның асыл табигатеннән чыга: эчке культурасыннан, рухи дөньясының байлыгынан, тормышны яратуының тирәнлегеннән килә...

Ул үзе дә, күңеле дә хрусталь кебек саф, үтә күренмәле. Шигырьләре дә шулай. Әйтә икән, фикерен ачык итеп, җиренә җиткереп, күңелгә кереп урнашырлык итеп әйтә. Язганда да шулай. Һәр сүзне ачык итеп, ашыкмый сөйләшүендә дә, шигырьләрен укыганда гадәтләнгән сүзләргә ничектер син игътибар итәрлек итеп әйтүендә дә, шигырьләргә беренче карашка кытыршы булып күренгән юлларының үзенчәлекле эчке музыкасын тотып алып, шул катлаулы аһәңне укучыга җиткерә алуында да үзенчәлекле шагыйрь сизелеп тора. Аның тавышында да күңелне үзенә җәлеп иткән ниндидер шигърият, колактарны ыркәли торган тембр бар.

*Нил Юзиев,
Татарстанның Г.Тукай исемендәге
Дәүләт бүлгә лауреаты.
1969.*

* * *

Әнвәр Давыдов – татар совет поэзиясендә күренекле шагыйрьләрнең берсе. Аның шигырьләре һаман да басылып тора, һаман да яши. Димәк, ул үзе дә безнең арада һаман да яши, исән...

Күрәсен, ул үзенең күп кенә шигырьләрен вакытында чыгарып өлгөрмәгән, яки аларны төгәлләп, ахырынча эшләнеп бетмәгән, дип уйлагандыр. Ләкин алар көн таләпләренә һәм зәвыкларына җавап бирәләр – кешенең җиңелмәс рухы хакында чын сәнгатьчә сөйләүдә давам итәләр. Беренче тапкыр дөнья күргәннәре генә түгел, элегрәк басылганнарына кабат кайтсаң да, алары да һаман кызыклы – хәзер дә уйландыралар, күңелгә якты жылылык өстиләр.

*Әхсән Баян,
Татарстанның халык шагыйре.
1978.*

* * *

Аның көр тавышы Матбугат йорты залларында әле хәзер дә яңгырап торадыр кебек. Бу тавыш хәтергә шулкадәр ачык булып сөңеп калган ки, Әнвәр Давыдовның исемең әйтүгә, колакка энә шул көр, гөлдерәвек, берәз гына бәхәскә дә дәшүчән, ләкин гаять тә оптимистик тавыш ишетелә. Шушы тавыш аның бөтен шигъриятенең рухын билгели. Көр рухлы, бетмәс-төкәнмәс оптимизм белән сугарылган, өр-яңа фикерле, өр-яңа формага төрөнгән, өр-яңа темаларга батырларча мөрәҗҗәгать иткән шигърият... Һәр шигырьдән яңалык, тормышта без күнегеп беткән бар нәрсәдән өстенлек аңкый.

Без, алтмышынчы еллар башында шигърияткә килергә омтылган яшьләр, үзбезнең яңалыкка булган комсызлыгыбызны Әнвәр Давыдов әсәрләре белән байтак тукландырдык. Әнвәр Давыдов үзе дә алтмышынчы елларда әдәбиятка «баш тыгып» маташучы һәр яшь шагыйрьне

күзәтеп, һәрберсе белән кызыксынып барды. Ул чакта әдәбиятка килгән Р.Фәйзуллин, Р.Харис, Р.Гатауллин, Р.Мингалим, Ш.Маннапов һәм башкаларның һәрберсе турында Ә. Давыдов матбугатта нинди дә булса сүз әйтмичә калмады.

*Гәрәй Рәхим,
Татарстанның Г.Тукай исемендәге
Дәүләт бүләге лауреаты.
1979.*

* * *

Бу катлаулы тормышта кешенең рухы сыну ихтималы бик зур шул. Аны сындырмау, аны күтәрү, яшәтү – җиңел генә түгел. Ә.Давыдов шушы җиңел булмаган эшкә алынган язучы иде. Аның тирәсендә яшьләр җыелдылар, аңардан өйрәнделәр, әдәби майданда адымнарын ныгыттылар. Тәҗрибәле шагыйрь аларны аңлый да белде, якый да белде. Жыелышларда, газета-журнал битләрендә жылы сүзен әйтеп, яшьләргә шигъриятнең югарырак биеклекләренә озатты... Әдәбиятыбыз мәнфәгатен шәхси тормышыннан өстен куеп яшәде. Андыйлар азайганнан-азая бара, китәләр һәм бик та сагындыралар.

Казанда, Матбугат йортына каршы якта, Болак аша чыккан күпер бар. Әнвәр Давыдовны соңгы кабат шул күпердә күргән идем. Бер-беребезгә каршы булдык, туктадык. Кайдандыр шагыйрь Роберт Әхмәтҗанов та килеп чыкты. Без елмаештык.

– Кирәк бит, ә, Әнвәр абый! Күпернең нәкъ уртасында очраштык! – диде Роберт.

– Юри шулай очрашып булмас. Гаҗәп, гаҗәп! – дидем мин. Әнвәр Давыдов берәз суга карап торды да:

– Тормыш үзе ул күпер уртасында бер очрашу гына! – диде.

*Рөстәм Мингалим,
Татарстанның Г.Тукай исемендәге
Дәүләт бүләге лауреаты.
1983.*

ЮГАРЫ БЕЛЕМ БИРҮ - ТУГАН ТЕЛНЕ ҮСТЕРҮНЕН БҮГЕНГЕ ЧАРАСЫ

Рәшит Шакиржанов

РӘШИТ ӘГҖЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының корылма механикасы кафедрасы профессоры. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 80нән артык гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында татарча дәрәслек һәм 5 уку кулланмалары, “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлегә”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлегә”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Татар телендә белем бирү, педагогика, фәнни терминология һәм стиль, татар журналистикасы буенча фәнни эш алып бара.

Шакиржанов Р.А. Высшее образование как современное средство развития родного языка.

Поставленная задача рассматривается в рамках Концепции организации высшего образования на татарском языке.

Күп полюслы кешелек дөньясы – дөнья үсешенә объектив һәм хәлиткеч факторы. Икътисадта әле генә булган вакыйгалар күрсәткәнчә, шушы чынбарлыкны исәпкә алмау дөньякүләм тискәре нәтижеләргә китерә. Тик, әгәр дә икътисади сәясәт нәтижеләре шактый тиз белән башласа һәм аңа кирәкле төзәтмәләр кертелә алса, рухи өлкәдә сәясәт нәтижеләре, тарих күрсәткәнчә, күп еллардан соң гына сизелә башлый. Шуңа күрә мәгарифтәге уйланмаган карарлар һәм гамәлләр тискәре күренешләргә һәм зур югалтуларга китерергә мөмкин.

Соңгы елларда Россия Федерациясендә дә жирле күләмдәге глобализация үткәрелә башлады. Барысын һәм һәммәсен дә бер үзәккә буйсындырырга омтылу, шул исәптән мәгариф буенча яңа Дәүләт стандартларын керткәндә аннан региональ компонентны төшереп калдыру – шундый глобализация галәмәтләре. Бу сәясәт нәтижеләрен алдан ук чамалап була – күптөрле, күпмилләтле, күпдинле Россия цивилизациясе тамырлары кипкән бер полюслы, бертелле, бермәдәниятле көпшәк илгә әвереләчәк. Цивилизация киләчәгенә мондый моделе, бер полюслы атом кебек үк, тормышчан һәм табигый була алмый. Төрле мәдәниятләр булу, аларның үзара йогынтысы, үтеп керүе, бер-берсен үстерүе генә Россия Федерациясен саклый һәм үстерә ала. Уртаг үзәк тирәсендә башка рухи һәм икътисади үзәкләр дә булырга тиеш.

Татарстан бөтен дөньядагы татарларның рухи үзәгенә әверелү, татар теленә дәүләт статусы бирелү һәм соңгы еллардагы башка үзгәрешләр милли мәгариф өлкәсендә, шул

исәптән югары мәктәп өлкәсендә дә, яңа сәясәт үткәрүне таләп итәләр. Бу сәясәт татар халкының хыялларын һәм максатларын, аң-белемгә омтылышын чагылдырса гына, аның югары белем бирүне дә эченә алган тулы мәгариф системасы булса гына татар милләте дөньядагы башка милләتلәр арасында яши һәм үсә алачак.

Татар халкының интеллектуаль, матди һәм мәдәни мирасы – дөнья цивилизациясенә мөһим өлеше, ә татар теле – бик борынгы, диалектикага нигезләнган фәлсәфи система. Татар телендә эшчәнлек алып барган югары мәктәпне оештыру һәм югары белемле белгечләр әзерләү – тарих давамында зур урын алып торган татар теленә дәрәжәсен кайтару гына түгел, аны гомумән саклау өчен дә бердәнбер юл.

Шушыларны яхшы аңлап, без – Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты (КДАТУ) галимнәре – ун ел элек үк «Татар телендә югары белем бирү концепциясе» эшләнган идея. Ул татар халкының бербөтен мәгариф системасын төзү һәм аның соңгы буынын – милли югары мәктәпне булдыруга юнәлтелгән. Бу Концепция татар милләтенә мәгърифәткә омтылышын, заманча белем алуга ихтыяжын чагылдыра, татар теленә киләчәген тәмин итү, татар халкының мәдәниятен үстерү өчен аны кешелек эшчәнлегенә барлык өлкәләрендә кулланы кирәклегенә таяна.

Кызганыч, әмма милли югары мәктәпнең аякка басу процессы бик акрын бара. Моңа объектив һәм субъектив сәбәпләр дә бар: милли югары мәктәпнең эһәмиятен халык та, хакимият тә төшенеп бетә алмый әле; Татарстандагы төп телләрнең тоткан

урыннары тигез түгел – татар һәм рус телләре төрле күләмдә кулланыла; югары белем алу мөмкинлеген булган күпчелек татар балалары шәһәрдә яшиләр һәм туган телне начар беләләр; татар телендә укыта алырлык югары квалификацияле укытучылар житми, аларны өстәмә эзәрләү, табу, мораль һәм матди кызыксындыру чаралары үткәрелми һ.б.

Бүген Татарстанда теге яки бу дәрәжәдә татарча укыту эшен оештырылган ике төр югары уку йортлары бар: 1) электән үк татарча укытып белгечләр эзәрләгән югары уку йортлары (педагогик университет һәм институтлар); 2) тормышның һәм житештерүнең төрле өлкәләре өчен белгечләр хэзерләгән югары уку йортлары.

КДАТУда татар телендә укыту узган гасырның 30нчы елларында ук оештырыла (ул чакта – Коммуналь төзелеш институты). Шунадыр инде, бүгенге чорда да техник югары укыту йортларында татарча укыту нәкъ менә КДАТУда беренче булып башланып китте. Сәеррәк тоелса да, төгәл фәннәргә татар телендә укытучы галимнәр гуманитар фән галимнәреннән активрак, бу процессның этәргеч көчләре булып торалар. Әмма биредә бернинди парадокс та юк, чөнки төгәл фән вәкилләре татар теленә яшәве һәм үсеше, аның дөньякүләм мәдәнияткә үз өлешен кертүен арттыру өчен милли телдә эш алып бара торган югары мәктәп булдыруның эһәмиятен төгәлрәк һәм ачыграк аңлыйлар.

КДАТУда татарча укыту бүген билингваль рәвештә алып барыла һәм Татарстан Республикасының дәүләт телләрен һөнәри дәрәжәдә белгән югары белемле инженер-төзүчеләргә эзәрләү максатын куя.

2008 елны төзелеш университетында үнөченчә чыгарылып (15 кеше) булды. Бу елларда (1991-2008 еллар) ике йөздән артык югары белемле төзүчә эзәрләп чыгарылды. Хәзергә көндә бу юнәлеш буенча 95 студент укый. Төзүчә инженерлар эзәрләү буенча уку планына кергән 77 фәннең 21е татар телендә укытыла (алар: Татарстан тарихы, Ватан тарихы, культурология, югары математика, физика, химия, информатика, сызма геометрия, теоретик механика, геодезия, материаллар каршылыгы, корылма механикасы, архитектура, материаллар белеме, яңа конструкцион һәм эшкәртү материаллары, жирле төзелеш материаллары, төзү материалларының озакка чыдамлыгы, төзү машиналары, су белән тәэмин итү, тотылган суларны агызу, жылылык һәм газ белән тәэмин итү).

Бүген безнең университетта татар телендә

лекцияләр уку, гамәли дәрестәр һәм лаборатор эшләр алып бару, хисаплау-сызым һәм курс эшләренә житекчелек итү белән югары квалификацияле мөгаллимнәр шөгыльләнә. Алар арасында Татарстан фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, 6 профессор, 15 доцент бар.

Укыту буенча методик эш татарча укытылган фәннәр буенча укыту-методик документацияне камилләштерү, дәрестекләр, уку кулланмалары, методик кулланмалар һәм сүзлекләр эзәрләп бастыру юнәлешендә алып барыла. Бу елларда гомуми күләм 870 басма табак булган 150дән артык уку-методик әдәбият (шулар арасында 8 дәрестек, 40 уку кулланмасы, 17 терминнар сүзлегә бар) басылып чыкты. Алар барысы да татар телендә укыту буенча методик кабинетның актив эшчәнлегенә нәтижәсендә мөмкин булды. Кабинет укыту белән гомуми житекчелек итә, терминнар өстендә эш алып бара, уку-методик кулланмаларны редакцияли һәм басуга эзәрли.

Татар телендә чыга торган фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналын оештыручы һәм әйдәп баручы белгечләр КДАТУ галимнәре булу да очраклы түгел. Журналның редакциясе дә КДАТУда урнашкан. Бу журналның төп максатларыннан берсе – милли югары мәктәпне булдыру. Шунның белән бергә, ул фәнни белем тарату, татар телендә фәнни терминология һәм стиль булдыру, төгәл һәм гуманитар фән галимнәрен берләштерү эшләренә дә саллы өлеш кертә.

Шуларны исәпкә алсак, милли югары белем бирү системасын аякка бастыру һәм үстерү – бүгенге көндә татар телен үстерүнең төп чыганагы булып тора, дип әйтә алабыз.

Ирешкән уңышларга карамастан, милли мәгариф системасындагы хәлләр бик хәвефле, чөнки аңа бик каты һөжүм ясала. «Мәктәпне оптимальләштерү», «ата-аналар балаларын милли мәктәпләргә бирергә теләми» кебек ясалма тудырылган сәбәпләргә куерту нәтижәсендә милли мәктәпләргә саны кискен кими башлады. Төбәкләр белән бернинди кинәшсез милли-төбәк компонентын алып ташлап, «Мәгариф турындагы Россия Федерациясе законы»на төзәтмә кертү – рус булмаган милләтләрнең үзләре теләгән сыйфатлы белем алуга хокукларын сызып ташлый. Шуңа күрә күптән түгел генә Казанда, РФ мәгариф министры А.Фурсенко һәм РФ Дәүләт думасының Фән һәм мәгариф комитеты әгъзалары катнашында үткәрелгән Бөтенроссия кинәшмәсендә, Татарстан президенты М.Ш. Шәймиев бу төзәтмә, мөгаен, Россиядә милләтләр акрын үлгән өчен кертелгәндер,

дип ачынып әйтте.

Милли мәгариф системасына гомуми һөжүм ҚДАТУга һәм башка югары уку йортларында да бик нык тәэсир итә. Чөнки милли мәктәпләр азаю югары уку йортында ике телдә белем алырлык студентлар санын киметә. Ә бит аларның яртысы татарлар. Университетны тәмамлагач алар Татарстанның төзелеш тармагында житештерү белән идарә итәчәкләр. Анда да эшчеләрнең яртысы татарлар бит. Шуңа күрә ТРның ике дәүләт телен дә белгән, аларда һөнәри дәрәжәдә эш алып барырлык белгечләр әзерләү милләтебез өчен бик мөһим мәсьәлә. Төбәк компонентын алып ташлау бу ихтыяжны исәпкә алмый гына түгел, бу юнәлештәге бөтен эшчәнлекне туктата. Безнең федераль житәкчелек, мөгаен (мәгълүм гыйбарәне берәз үзгәрткәндә) «төбәк компоненты юк – проблема да юк», яисә тагын да катырак итеп «милләтләр юк – проблема да юк» дип уйлый, ахрысы.

Безне мондый перспектива канәгәтләндерми генә түгел, без аңа кискен каршы да. Без телебезнең тоткан урынын саклау, аны үстерү өчен көрәшчәкбез. Сан буенча Россиядә икенче булган милләтнең теле, мәданияте, мәгариф системасы тиешле урынын алырга тиеш. Бу безнең

цивилизацияга комачауламый – аның үсеше өчен стимул гына.

Милли мәгариф системасын ныгыту һәм үстерү өчен югары белем бирү өлкәсендә түбәндәге иң мөһим мәсьәләләрне чишәргә кирәк дип саныйбыз:

– Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясе арасында югары мәгарифкә караган килешүне яңартырга;

– ТРның ике дәүләт телен дә һөнәри дәрәжәдә белгән белгечләр әзерләүгә дәүләт заказын оештырырга;

– ТРның дәүләт телләрен белү һәм куллану таләп ителгән белгечлекләр исемлеген расларга;

– ТРның дәүләт телләрен һөнәри эшчәнлектә кулланган өчен мораль һәм матди кызыксындыру чараларын кертәргә;

– ике телдә һәм күп телләрдә укуы белән житәкчелек итү үзәген төзәргә;

– вуздан соң укуыны да эченә алган өзлексез укуы системасын төзәргә;

– терминологик комиссияне яңартырга һәм аңа рәсми статус бирәргә;

– Югары уку йортлары ректорлары советының эшчәнлеген активлаштырырга.

© Агмалетдинова Р.Н., 2009

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ СЫЙФАТЛАРНЫҢ СҮЗФОРМАЛАРЫ СТРУКТУРАСЫ

Роза Агмалетдинова

РОЗА НИКОЛАЙ кызы АГМАЛЕТДИНОВА – Казан авиация институтының очу аппаратары факультетын, Казан дәүләт педагогия институтының татар теле филологиясе факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә югары квалификацияле укучы; профессор Чулпан Харисова житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Агмалетдинова Р. Н. Структура словоформ прилагательных в татарском языке.

В статье рассматривается структура словоформ относительных и качественных прилагательных.

Аралашу һәм сөйләм күнекмәләрен формалаштыруның төп шартларыннан берсе – укучыларның сүзлек байлыгын арттыру [1-3].

Татар теленең лексик составы яңа сүзләр язалу нигезендә үсеш ала. Шуңа күрә сүз ясалышын өйрәнү укучыларның сүзлек потенциалын арттыру чарасы булып тора.

Сүз төркемнәрен, шул исәптән сыйфатларны өйрәнгәндә, аларның ясалыш үзенчәлекләрен ачыклау, сүз ясалыш типларын һәм модельләрен (калыпларын) билгеләү “сүз төркемнәренә үзенчәлекләре турында тулырак күзаллау булдырырга” да ярдәм итә [4, 30].

Сүз ясалышын өйрәнү морфемиканы – сүз

төзелешен өйрәнү белән бәйле.

Сөйләм агымында сүз сүзформа буларак катнаша.

Татар телендә, барлык агглютинатив телләрдәге кебек, сүзформалар морфларга, сүзләр морфемаларга бик жиңел һәм ачык итеп бүленәләр.

Сүз һәм морфема – телнең статик халәте берәмлекләре, сүзформа һәм морф – сөйләм берәмлекләре санала.

Морфема – сүзнең иң кечкенә мәгънәле кисәге. Мәсәлән, *шат-лык-лы* сүзе мәгънәле өч кисәктән – морфемадан тора.

Сүзнең төп (лексик) мәгънәсен белдергән морфема тамыр дип атала. Сөйләмдә ул аерым да кулланыла ала. Тамырга бер-бер артлы ялганып килгән морфемалар – кушымчалар дип атала. Татар тел белемендә кушымчаларны, тамырдан соң гына килгәнә, аффикслар дип атау кабул ителгән. Гомуми тел белемендә тамырдан соң килгән кушымчалар – суффикс, тамырдан алда килгәннәре – префикс, кушылып килгән ике тамыр арасындагылары – интерфикс, сүзнең иң ахырында килгәннәре флексия дип аерып атап йөртелә.

Нинди мәгънә белдерүләренә карап, кушымчалар (аффикслар) ике зур төркемгә бүленәләр: сүз ясагыч кушымчалар һәм мөнәсәбәт белдерүче кушымчалар.

Сүз ясагыч кушымчалар сүзнең лексик мәгънәсен үзгәртәләр: *кичке, кояшлы, ямьле, тозсыз, сизгер* һ.б.

Татар телендә сыйфатлар күбрәк төрле ясагыч кушымчалар ярдәмендә, ягъни морфологик ысул (кушымчалау ысулы) белән ясалалар. Сыйфатлар ясый торган иң актив кушымчалар:

-*лы/-ле*: *тәмле аш, нурлы күзләр, болытлы күк;*

-*сыз/-сез*: *сусыз дала, көчсез куллар;*

-*гы/-ге(-кы/-ке)*: *алгы рәт, түбәнге катлам, тышкы сәясәт;*

-*ык/-ек*: *ачык ишек, йөгереке инеш;*

-*чан/-чән*: *тыңлаучан бала, сүзчән кеше;*

-*гыч/-геч(-кыч/-кеч)*: *ышандыргыч җавап, дәртләндергеч сүзләр* һ.б.

Сүз ясагыч кушымчалардан аермалы буларак, мөнәсәбәт белдерүче кушымчалар сүзләрнең лексик мәгънәсен үзгәртмиләр, барытик “сөйләүченең чынбарлыкка карата төрле мөнәсәбәтен белдереп киләләр” [5, 41]. Алар сүзләрнең төрле формаларын ясыйлар.

Мөнәсәбәт белдерүче кушымчалар модальлек кушымчаларына һәм бәйләгечләргә бүленәләр.

Татар телендә кушымчалар сүз тамырына (Т) билгеле бер тәртиптә ялганалар: башта сүз ясагыч (СЯ), аннары модальлек (М), аннан соң бәйләгеч (Б) кушымча ялгана. Кушымчаларның ялгану тәртибен түбәндәге схема ярдәмендә күрсәтеп була: Т + СЯ + М + Б.

Сыйфат – төрләнми торган сүз төркеме. Бердәнбер грамматик категория – асыл сыйфатларга гына хас булган дәрәжә категориясе: *ак, аграк, аксыл, ап-ак*. Татар телендә сыйфатларның дүрт дәрәжәсе аерып өйрәнелә: гади, чагыштыру, артыклык, кимлек дәрәжәләре. Чагыштыру (-*рак/-рәк*) һәм кимлек дәрәжәләре кушымчалары (-*сыл/-сел*; -*гылт/-гелт*, -*кылт/-келт*; -*су*; -*әс*; -*ча*; -*мса/-мсә*; -*кылым/-келтем*; -*ылҗым/-елҗем*) – модальлек кушымчалары. Артыклык дәрәжәсен белдергән сүз алды *иң, дөм, үтә, җетте, чалт, тома* кисәкчәләре, аерым сүзләргә тартым булганга һәм тамырга сингармонизмның рәт гармониясенә буйсынып кушылып китмәгәнә, ярдәмлек морфлар санала: *дөм чукрак, иң җылы, үтә саран, җетте сары* һ.б.

Сөйләм эчендә сыйфатланмышыннан башка килгән сыйфат, төшөп калган исемнең кушымчаларын кабул итеп, сан, тартым, килеш белән төрләнә: *Акыллының кадере ахмак янында белленер* (Мәкаль). *Ә яшькелтләре* [яшькелт артыш чәчәкләре] – *ана чәчәкләр* (Г. Хәсәнов).

Исемләшмәгән очракта, сыйфатларның сүзформалары структурасы бик гади. Нисби сыйфатларның сүзформалары структура-сы тамырга сүз ясагыч кушымча ялгану белән (а), асыл сыйфатларның сүзформалары структурасы тамырга сүз ясагыч һәм модальлек кушымчаларының бер-бер артлы ялгануы белән сыйфатлана (б):

а) *кыш + кы, соң + гы, әле + ге, кич + ке* һ.б.;

б) *акыл + лы + рак, көч + ле + рәк, җылы + мса, кара + су* һ.б.

Сыйфатларның сүзформалары, морф санына һәм үзенчәлегенә карап, төрле типларга аерыла. Гомуми тел белемендә, сүзформаның морфларга таркалу ягыннан төзелешен күрсәтү өчен, түбәндәге шартлы билгеләр кулланыла: **R** – тамыр морф, **S** – сүз арты кушымчалары, ягъни суффиксаль морф; **pr** – сүз алды (префиксаль) морфы, **sl** – ярдәмлек (служебный) морф [3-1, 173].

Структур төзелеше ягыннан сыйфатларның сүзформалары, гадәттә, бер, ике һәм өч морфлы була:

1. **R**: ак, матур, эссе, ансат һ.б.
2. **R – S**: кыс-ан, уй-чан, ак-сыл, жылы-рак һ.б.

3. **R – S – S**: тоз-лы-рак, май-сыз-рак, басын-лы-рак һ.б.

Исемләшкән очракта, сыйфатлар сан, тартым, килеш белән төрләнеләр, һәм аларның сүзформалары дүрт, биш, алты морфлы да була:

4. **R – S – S – S**: вак-лар-ы-ннан, олы-рак-лар-га, баш-лы-рак-лар һ.б.

5. **R – S – S – S – S**: көч-ле-рәк-ләр-гә, эре-рәк-ләр-е-ннан, тый-наг-рак-лар-ны һ.б.

6. **R – S – S – S – S – S**: эш-чән-рәк-ләр-е-нә, сәләт-ле-рәк-ләр-е-н һ.б.

Префиксаль яисә ярдәмлек морфлар булганда, сыйфатларның түбәндәге типтагы сүзформалары очрый.

1. Префиксаль морф булса:

1) **pr – R**: жып-жылы, туп-туры, ип-иске, сап-сары һ.б.;

2) **pr – R – S**: ап-ак-лар, мап-матур-лар, өр-яңа-сы, кып-кызыл-га һ.б.;

3) **pr – R – S – S**: нәп-нәзек-ләр-е, сап-сары-лар-ны, кып-кыс-ка-лар һ.б.;

4) **pr – R – S – S – S**: эп-эре-ләр-е-н, кып-

кызыл-лар-ы-ннан, туп-тигез-ләр-е-н һ.б.

2. Ярдемлек морф булса:

1) **sl – R**: чалт аяз, эсете сары, чем кара һ.б.;

2) **sl – R – S**: эсете кызыл-га, шыр ялан-гач, үтә саран-нар, тома сукур-лар һ.б.;

3) **sl – R – S – S**: иң яңа-лар-ы, эсете зәңгәр-ләр-дән, иң кирәк-ле-се һ.б.;

4) **sl – R – S – S – S**: иң тәм-ле-ләр-е, иң тәртип-ле-ләр-гә, иң тап-кыр-лар-га һ.б.

Кушма нигезле сыйфатларның сүзформалары структур төзелеше ягыннан күптөрле:

1) **R – R**: вак-вак, биек-биек, кара зәңгәр һ.б.;

2) **R – R – S**: үз-сүз-ле, кара күз-ле, бер-төр-ле, ис-кит-кеч һ.б.;

3) **R – S – R – S**: ак-лы-кара-лы, чи-ле-неш-ле, оч-сыз-кырый-сыз һ.б.

Сүз төзелешен яхшы белү сүз ясалышын, сүз төркемнәрен һәм орфографияне үзләштерергә ярдәм итә. Шуңа күрә сүз төркемнәрен, шул исәптән сыйфатларны өйрәнгәндә, сүз төзелеше турында 5нче сыйныфта бирелгән мәгълүматлар системалы рәвештә кабатланырга һәм тирәнәйтеп бирелергә тиеш.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Вәлиева Ф. С. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен уку методикасы /Ф. С. Вәлиева, Г. Ф. Саттаров. – Казан: Раннур, 2000. – 456 б.
2. Сафиуллина Ф. С. Хәзерге татар әдәби теле / Ф. С. Сафиуллина, М. З. Зәкиев. – Казан: Мәгариф, 2006. – 406 б.
3. Татар грамматикасы: 3 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1 т. – 1998. – 510 б; 2 т. – 2002. – 447 б.
4. Хисамова Ф. М. Татар теле морфологиясе. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335 б.
5. Харисов Ф. Ф. Татар теле / Ф. Ф. Харисов, Ч. М. Харисова. – Казан: Мәгариф, 2007. – 95 б.

© Яруллин Э.И., 2009

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТУЛЫ ҺӘМ КИМ ЖӨМЛӘЛӘР

Элмир Яруллин

ЭЛМИР ИЛСУР улы ЯРУЛЛИН – 2007 елда Татар дәүләт гуманитар-педагогия университетының татар теле һәм әдәбияты факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты, доцент Шәрифжан Асылгәрәев житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Яруллин Э.И. Полные и неполные предложения в татарском языке.

Подчеркивается, что опубликованная 50 лет тому назад статья М.З. Закиева на названную тему не утратила своей актуальности по сей день.

Мирфатыйх ага Зәкиев эле Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы доценты булып эшләгәндә “Совет мәктәбе” журналының 1958 елда чыккан

икенче санында “Татар телендә тулы һәм ким жөмләр мәсьәләсе” дигән бик тә вакытлы һәм кирәкле мәкаләсен бастырып чыгара.

Бу чорда жидееллык һәм урта мәктәпләрнең V-VII классларында ана теле укытучылары тулы һәм ким жөмләр, иясез һәм билгесез ияле жөмләр, атау жөмләр турында күбрәк беләселәре килүен һәм тирәнтенрәк аңларга теләүләрен әйтеп, галимнәргә еш мөрәжәгать итәләр. Чөнки бу вакытта эле фәнни әдәбиятта бу темалар тиешенчә яктыртылмаган була, ә мәктәп грамматикасындагы аңлатмалар гына аларны канәгатьләндерми. Мәсәлән, 1956 елгы дәрәслекнең 19нчы битендәге билгеләмәдә тулы жөмләр ике составлы жөмләр белән буталып бирелгән була. Аннан соң ким һәм тулы жөмләрне иясез жөмләр, билгесез ияле жөмләр һәм атау жөмләр белән янәшә бирү дә берәз буталчыклык китереп чыгара, ягъни бу жөмләр барысы да бер үк нәрсәгә нигезлэнгән икән, дигән тойгы кала.

Телгә кагылышлы мәсьәләләр белән нык кызыксынган, шуның буенча эшләгән галим Мирфатыйх Зәкиев бу теманы ачып бирү өстендә дә күләмле эш башкара.

Иң беренче булып ул, баш кисәкләрнең бер яки ике булуына нигезләнп, жөмләрне ике составлы һәм бер составлы дип аталган ике төргә бүләр. “Жөмләдә баш кисәкләр икәү булса, ягъни ия дә, хәбәр дә булса, алар барлык башка кисәкләрне үзләренә буйсындырып (жыйнак жөмләр үзләре генә), ике состав барлыкка китерәләр. Шуның өчен баш кисәкләрнең икесе дә булган жөмләне ике составлы жөмләр дип атыйбыз”, – дип яза ул.

Жөмләр бер генә баш кисәкле дә булырга мөмкин. Мондый жөмләдә баш кисәк барлык иярчен кисәкләрне дә үзенә буйсындырып (жөмләр жыйнак булса, баш кисәк үзе генә) бер состав төзи, һәм бу очракта жөмләр бер составлы жөмләр дип атала. Иясез жөмләр, билгесез ияле, ияле жөмләр һәм атау жөмләр барысы да шул бер составлы жөмләргә керәләр, дип аңлата М.З.Зәкиев.

“Татар телендә тулы һәм ким жөмләр мәсьәләсе” дигән мәкаләсендә галим ким һәм тулы жөмләргә жентекләбрәк тукталып, жөмләрне тулы һәм ким дигән төрләргә аеруда аларда баш кисәкләрнең бер яки ике булуына карап түгел, ә бәлки башка билгеләргә

нигезлэнгән булуын исбат итәр.

Аралашу процессында без фикерләребезне сүзләр ярдәмендә аңлатабыз, ди ул. Ләкин сөйләмдә сөйләүченең кул хәрәкәте, мимикасы, алдан әйтеп куелган фикерләр (контекст) сүзләргә ярдәмгә киләр. Бу ярдәмчә чаралар аралашу вакытында бер үк сүзләрне кабатладан коткаралар. Күренә ки, гадәти сөйләмдә аерым жөмләрдә фикер тулылыгы өчен кирәк булган кайбер кисәкләр әйтелмичә дә кала. Ул кисәкләр я алдагы жөмләрдә бирелгән була, я сөйләүченең кул һәм йөз хәрәкәтеннән аңлашылып торалар, яисә бер үк конструкциядә бик күп кабатланганлыктан, үзеннән-үзе аңлашылган кисәк буларак, жөмләдә кулланылмыйлар. Мәгънә тулылыгы өчен кирәк булган кайсы да булса бер кисәге кулланылмаган жөмләр ким жөмләр дип атала. Ләкин ким жөмләр мәгънә ягыннан һәрвакыт житешле, тулы була, дип аңлата автор.

Эчтәлекне канәгатьләндерү өчен кирәк булган барлык кисәкләр дә әйтелгән жөмләне галим тулы жөмләр дип атый. Бу жөмләгә, мәгънәгә зыян китермичә, бернинди дә башка кисәк өстәп булмый. Ләкин тулы жөмләдә барлык кисәкләрнең дә (ия, хәбәр, тәмамлык, аергыч, хәл) булуы мәжбүри түгел, дип искәртә ул.

Тулы жөмләр ике составлы да, бер составлы да булырга мөмкин. Мәсәлән: Безнең илдә сезгә укырга бөтен мөмкинлекләр бирелгән. Ә сез укуны ташлагансыз. Сезгә укырга иде әле.

Бу мисалда өч тулы жөмләр бирелгән. Беренче жөмләдә ия – *мөмкинлекләр*, хәбәр – *бирелгән*, аергыч – *бөтен* һәм *безнең*, максат хәл – *уку өчен*, урын хәл – *илдә*, тәмамлык – *сезгә*. Бу жөмләдә барлык кисәкләр дә бар, һәм анда яңадан булырга тиешле бер кисәк тә төшерелмәгән, ул – тулы жөмләр һәм шул ук вакытта – ике составлы, чөнки анда ия һәм хәбәр икесе дә аерым сүзләр белән бирелгәннәр, һәм алар икесе дә состав төзиләр, дип ачыклап китәр Мирфатыйх ага.

Икенче жөмләдә: ия – *сез*, хәбәр – *ташлагансыз*, тәмамлык – *укуны*. Бу ике составлы жөмләдә ия, хәбәр, тәмамлык бар, ә аергыч һәм хәлләр юк. Бу шулай ук тулы жөмләр, чөнки анда булырга тиешле бер генә кисәк тә төшерелмәгән.

Өченче жөмләдә ия юк, бары хәбәр составы гына бар, димәк бу – бер составлы жөмләр.

Хәбәр составында: хәбәр – *уырга иде эле*, тәмамлык – *сезгә*. Бу бер составлы жөмлө хәбәрдән һәм тәмамлыктан гына тора, шуңа карамастан, ул – тулы жөмлө, чөнки анда булырга тиешле кисәкләрнең барысы да күз алдында, дип аңлатып китә галим.

М.З.Зәкиев мисаллар өстендә тулы һәм ким жөмлөләргә аңлатма биреп үтә.

– А.М.Горькийның “Ана” романын кем укыды?

– Мин укыдым. Ә сез үзегез укымадыгызмы?

– Укыдым. Узган ел укырга туры килде.

Бу диалогта беренче жөмлө тулы жөмлө була. Икенче жөмлө – Мин укыдым. – ким жөмлө була. Чөнки анда мәгънәне тулыландыруда кирәкле булган кисәк төшөп калган; ул кисәк алдагы тулы жөмлөдә бирелгән. Без аның шулай икәннән диалогтагы гомуми сүз сөрешеннән һәм жөмлөдәге сүзләр бәйләнешеннән бик тиз белә алабыз. “Мин укыдым” дигән жөмлөдә булырга тиешле “Ана” романын” дигән тәмамлык төшөп калган. Шуның өчен бу жөмлө ким жөмлө була. Дүртенче жөмлө – Укыдым. – шулай ук ким жөмлө. Жөмләне мәгънәсенә зыян китермичә: “Мин “Ана” романын укыдым” дип, тиешле кисәкләр өстәп үзгәртә алабыз. Бу вакытта ул тулы жөмлөгә әйләнә. Ә бишенче жөмлө – Узган ел укырга туры килде. Моңа контекстан чыгып, мәгънәгә зыян китермичә “Миңа” дигән кыек тәмамлык, “Аны” дигән туры тәмамлык өстәп булыр иде. Димәк бу жөмлө – ким жөмлө, составы ягынна караганда, бер составлы була.

“Шулай итеп, татар телендә ким һәм тулы жөмлөләр мәгънә тулылыгы өчен кирәк булган нинди дә булса бер яки берничә кисәкнең кулланылмасы яки барысының да кулланылуы белән билгеләнәләр”, – дип нәтижә ясып галим.

Шул ук вакытта ул: ким жөмләне сөйләмнең нинди дә булса бозылган формасы дип аңларга ярамый, ул – сөйләмнең нормаль күренеше. Аңа теге яки бу кисәкне тәжрибә өчен генә, тулы яки ким булуын белер өчен өстәп карарга мөмкин. Гомумән, ким жөмлөгә нинди дә булса кисәкне өстәп караганда мәгънәгә зыян килмәсә дә, ул стиль ягыннан үзгәрә, кытыршылана ди автор.

Бу мәкаләсендә олуг галимбез, кулланылган кисәкнең ничек табылуыннан чыгып,

ким жөмлөләрне берничә төргә бүлә. Беренче төр ким жөмлөләрдә кулланылган теге яки бу кисәкне контекстан табарга мөмкин. Мәсәлән:

– Институтны кайчан тәмамладыгыз?

– Утыз сигезенче елны.

Икенче төр ким жөмлөләрдә кулланылмаган теге яки бу кисәкне сөйләү чолганышыннан таба алабыз. Мәсәлән, поезд көтеп торучылар «Килә» дип әйтсәләр, *килә* сүзе ким жөмлө була.

Өченче төр ким жөмлөләрдә кулланылмаган кисәкне жөмләнең төзелешеннән чыгып белә алабыз, ягъни кулланылмаган кисәк кайчандыр бер үк конструкциядә бик күп кулланылып гадәткә кереп киткән була һәм, хәзер кулланылмаса да, үзеннән-үзе аңлашылып тора торган була. Мәсәлән: Яңа ел белән! Кайтуыгыз белән, иптәш командир һ.б.

М.З.Зәкиев бу мәкаләсендә, кайсы кисәкнең кулланылмасына карап, ким жөмлөләрне шулай ук берничә төргә бүлеп күрсәтә.

Йәсе әйтелмәгән ким жөмлөләр. Мәсәлән: *Мин бүген лекция хәзерләдем. Матур әдәбият укыдым һәм концертка бардым.*

Хәбәрә әйтелмәгән ким жөмлөләр. *Мин – урманга таба, ә аю – минем арттан.* Башка студентлар имтиханнарын тапшырып бетергәннәр, ә ул – бары берне.

Тәмамлыгы әйтелмәгән ким жөмлөләр. Бу kitapны Гали белән без укыдык, *шулай ук Исмагыйль дә укыган.*

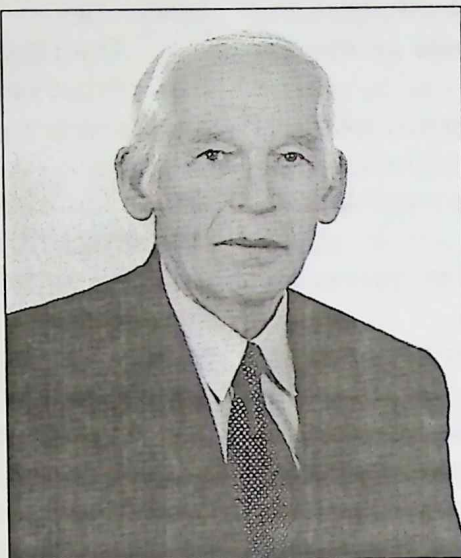
Хәле әйтелмәгән ким жөмлөләр. Начальник урыныннан кузгалды, *Филимонов та торды.* Мин дәрес хәзерләгәндә тавыш булуны бер дә яратмыйм. Ә менә минем бер иптәшем бар. *Ул тавыш дип тормый.* (Дәрес хәзерләгәндә дә вакыт хәле кулланылмаган һ.б.).

Аергычы әйтелмәгән ким жөмлөләр. Йөзүчеләрне бинокль белән күзәтеп утыручы бер абый әйтеп куйды. *Өчесе кире борылды.* (Йөзүчеләрнең дигән аергыч әйтелмәгән).

Шушы бик вакытлы язылган, фәнни яктан нигезле мәкаләсә белән М.З. Зәкиев, беренчедән, ана теле укытучыларының сорауларына конкрет җавап булырлык аңлатма бирсә, икенче яктан – татар теле фәне үсешенә, бигрәк тә синтаксис бүлегә өчен ифрат кирәкле, төгәл, фәнни яктан нигезләнгән мәгълүматлар бирә. Олуг галимбез моннан 50 ел элек аңлатма биргән кагыйдәләр, биремнәр бүген дә үзгәртелмичә кулланылалар.

МАРСЕЛЬ ИБРАҢИМ улы ӘХМӘТҖАНОВКА 70 яшь

Марсель Ибраһим улы Әхмәтҗанов 1939 елның 26нчы мартында хәзерге Лениногорск районы Шөгәр авылында дөньяга килә. Аның әтисе Ибраһим Әхмәтҗан улы дәүләт хезмәтендә, ә әнисе Хәлимә Сәхибҗан кызы район канцеляриясендә эшли. 1943 елда Әхмәтҗановлар гаиләсе Арча районы Яңа Кенәр авылына күченеп килә. 1947-1957 елларда Марсель Яңа Кенәр урта мәктәбендә белем ала.

Марсель Ибраһим улы хезмәт юлын гади эшчә булып 1957 елда башлап җибәрә, 1972 елга кадәр төрле оешмаларда хезмәт итә. 1963 елда Казан дәүләт университетының тарих факультетына кичке бүлеккә укырга керә һәм аны 1968 елда тәмамлый. 1972 елда Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына аспирантурага керә. Институтның өлкән фәнни хезмәткәре Фазыл Фасеев җитәкчелегендә аспирантураны, 1975 елда кандидатлык диссертациясен төгәлләп тәмамлай, аны Казакъстан Фәннәр академиясенең Тел белем институтында яклый.

Шуннан соң ул Тел, әдәбият һәм тарих институтында әдәбиятчы-текстолог булып эшли, XVIII йөз язма истәлекләрен дә өйрәнә.

1986 елда Марсель Әхмәтҗановны институтының алтын фондын тәшкит иткән Мирасханәнең җитәкчесе итеп куялар. Биредәге борынгы кулъязма һәм басма китапларның саны 10000гә җитә. Архив материаллары, нигездә, Казанда яшәүче татар язучыларыннан, галимнәреннән, артистлардан, композиторлардан, журнал һәм нәшрият редакцияләреннән туплана. Аерым очракларда Санкт-Петербург (Габдрахман Таһирҗанов фонды), Ташкент (Габдрахман Сәгъди, Сәхи Рәхмәти, Жәвад Алмаз, Шакир Мөхәммәдъяров), Бохара (Әминә Бахтизина материаллары), Күкчәтау (Ибраһим Салахов фонды), Уфа (Йосыф Гәрәй, Сәхәүетдин Миңлекәй), Әлмәт (Сажидә Сөләйманова), Пермь (Таһир Сулмаш фонды)

һ.б. шәһәрләрдән шәхси архив материаллары алып кайтыла. Борынгы кулъязма һәм басма ядкарьләренә өйрәнә, галим йөзләгән мәкаләләр, дистәләгән җыентыклар, китаплар чыгара.

1998 елда Марсель Әхмәтҗанов филология фәннәре докторы гыйльми дәрәжәсе алу өчен “Яңа археографик табышлар һәм аларны татар әдәбияты тарихын тикшерүдә куллану” дигән темага диссертация яклый.

Галим төбәкләр тарихын өйрәнүне дә максатчан алып бара. Бу юнәлештәге басылган хезмәтләре генә дә дистәдән артып китә. “Арча төбәге тарихы” (1996), “История Лаишевского района” (1997), “Альметьевская энциклопедия. Юго-восточный регион Татарстана” (1998), “Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан” (1999) һ.б.

Марсель ага 1972 елдан башлап бүгенгә көнгә кадәр, ел саен диярлек, фәнни кыр экспедицияләренә чыга, эпиграфикага, фольклорга, топонимиягә кагылышлы материаллар алып кайта. Нәтижәдә 1000нән артык тарихи документ, 6000 берәмлек чамасы кулъязма китап туплай, 500 данә шәжәрә кулъязмалары таба, 850ләп зиратта булып һәм андагы кабер ташларын өйрәнә, эпиграфик истәлекләренң текстларын фотога төшерә.

Марсель Әхмәтҗанов – энциклопедик галим. Ул татар тарихы һәм аның килеп чыгышы белән генә кызыксынып калмый, тапкан табышларын тарихи һәм лингвистик аспектта өйрәнә, шәжәрәләрен барлау белән дә шөгыльләнә, күзәтүләр ясый. Бу исә бездә өр-яңа фән юнәлеше буларак килеп керә. Татар шәжәрәләрен өйрәнә, ул башкаларны да шуңа этәрә, күпләрдә үз нәсел-шәжәрәләрен белү, өйрәнү теләге уяна. Бу хакта аның монографияләре дә басыла. “Исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах (по источникам XIX-XX вв., 1981), “Татарские шеджере”

(1991), “Татар шәжәрәләре. Беренче китап” (1995), “1000 еллык татар нәселе” (2000), “Ахун авылының шәжәрә китабы” (2006), “Олы Мәңгәр авылы тарихы” (2001), “Судьба Ногайской Орды” (2006), “Ногай Урдасы һәм татар халкының тарихи мирасы” (2002) – нәкъ шундыйлардан.

Марсель ага әдәбият һәм фольклор белгече, әдәбият тарихчысы да. Аның “Мөхәммәдъяр һәм аның чоры” (1997), “Каһарман Катил. Дастан” (1998), “Татар кулъязма китабы” (1998), “Огузнама” (1998), “Дастаннар ватаны” (1999) исемле китаплары – гаять кыйммәтле ядкарьләр.

Шунысы мөһим: филология буенча галимнең өйрәнмәгән бер генә өлкәсә дә юктыр. Халык авыз ижатының кыйммәтле истәлекләре булырлык төш юраулар, халыкның борынгы мифологиясе, ырымнар, фаллар, халык медицина-

сына багышланган хезмәтләре моның дәлиле. Шулай ук аның картография буенча 60лап мәкаләсен, озак еллар татар календарьларындагы дистәләгән мәкаләләрен дә санасаң, Мәскәүдә чыгарылган “Татарстан атласы”, “Татар энциклопедиясе” авторларының берсе булуын искә алсаң, галимнең эшчәнлегенә сокланырга гына кала.

Галим һәрчак эзләнүдә. Ул татар халкының язмышын үз йөрәге, жаны аша уздырып эшли һәм яши белә, бүген дә рухланып хезмәт итә, иңнәренә ил гамен салып, чал башын горур тотып, авырлыкларга бирешмичә, ышанычлы адымнар белән гел алга атлый.

Исәнлек һәм жан тынычлыгы Сөзгә, Марсель ага. Сөзнәң халкыбызга багышланган нәтижәле хезмәтегез югалмасын, яңадан-яңа галимнәр тәрбияләүдә мөһим чыганаك булсын.

Рәззәп Бәдретдинов.

Мөхтәрәм шәхес, танылган галим, журналыбызның редколлегия әгъзасы һәм даими авторы Марсель Ибраһим улы Әхмәтжановны ихлас күңелдән олы юбилее белән котлыйбыз, аңа нык сәламәтлек, зур уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

ЯҢА МӘГЪЛҮМ БУЛГАН ИСКЕ ТАТАР ДӨРБӘЛӘРЕ

Марсель Әхмәтжанов

Татар халкының кабер өсте корылмалары турындагы мәгълүмат кырыбыз гажәп чикләнгән. Бу өлкәдә, әлбәттә, тарихчыларыбыз да, этнографларыбыз да, сәнгать белгечләребез дә эшләргә тиеш булса да, бер дә эш күрсәткән жегетләр күренми. Ләкин, шулай да, бу юнәлештәге тикшеренүләргә мохтажлык зур. Шушы ихтыяжны исәпкә алып, үзез казганган хәтле хәлләребезне жәмәгәтчелеккә житкерергә булдык. Бу мәгълүматларыбыз соңгы елларда уздырылган фәнни экспедицияләрдә тупландылар һәм татар мәдәнияте, тарихы белән кызыксынучылар өчен файдалы булырлар дип ышанабыз.

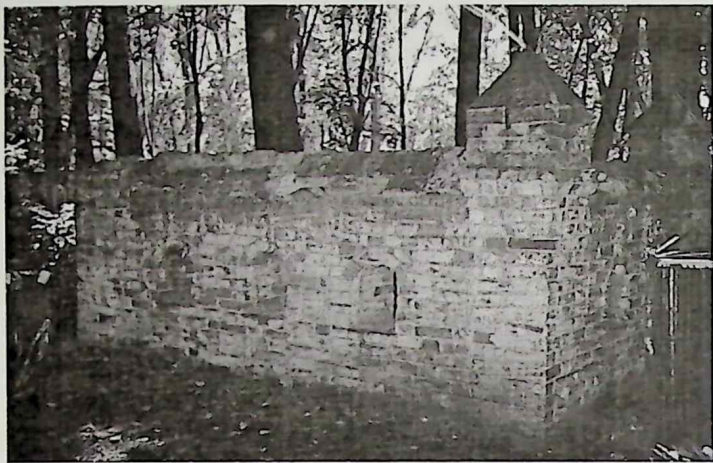
Чистай дөрбәсе

Безнең алда кызыл кирпечтән салынган үзенчәлекле архитектуралы кабер өсте корылмасы тора. Ул хәзерге Чистай шәһәре татар

мөселман зиратының урта бер жирендәрәк, шәһәрнең олы урамы узган кырына якынарак урнашкан. (Аннан ерак түгел Чистай шәһәрндә гомер итеп, шунда 1894 елда үлгән атаклы Закир ишан Камалов каберенә дөрбәсә дә тора).

Чистай дөрбәсе белән беренче танышып өйрәнү 1980 еллар уртасында булган иде. Аның төзелеш үзенчәлекләре белән ныклап танышу 2006 елның 16нче июлендә булды.

Дөрбә яндырылган кызыл кирпечтән дүрткырлы төзек турыпочмаклык рәвешендә салынган. Кирпеченә зурлыгы 24х13х8 см. Бинаның 8 тәрәзә тишеге һәм бер ишек уемы бар. Дөрбәнең ишек уемы урнашкан дивары өске яктан беркадәр жимерелгән. Почмакларда күтәрелеп торган манара сыман конструкцияләренә дә икесе жимерелеп бетә язган, дивардан бары тик бер кирпеч калын-

лыгында булган ниргәсе генә сакланган.

Диварның ишек уемы булган ягының озынлыгы 305 см. Дөрбәнең кырый дивары — 400 см. Диварның гомуми биеклеге 175 см, моннан тыш, дивардан күтәрелгән манараларның (ике манара калган, икесе ватылган) биеклеге 65 см.

Диварны жирдән өскә хәтле 19 ниргә кирпич тәшкит итә. Аның калынлыгы 50 см. Өсте кирпичне авыштырып тезү белән төгәлләнә.

Ишек уемы сул як дивардан 55 см ераклыкта, уемның киңлеге 90 см, уем белән уң як дивар кырына кадәр булган ара 160 см тәшкит итә.

Ишек уемының биеклеге 130 см.

Ишек урынына тимер арматурдан челтәрле читлек сыман жиңелчә киртә куелган.

Дивардагы тәрәзә тишекләренең аскы итәге жирдән 55 см биеклектә. Тәрәзәләр өскә яктан ярым ай рәвешендә эшләнеп, тәрәзә тишегенен урта урныннан биеклеге 49 см тәшкит итә. Тәрәзә тишекләренең киңлекләре 34, 36, 38 см зурлыкта эшләнган.

Бина уртасында чүп эсәре юк, таш та куелмаган.

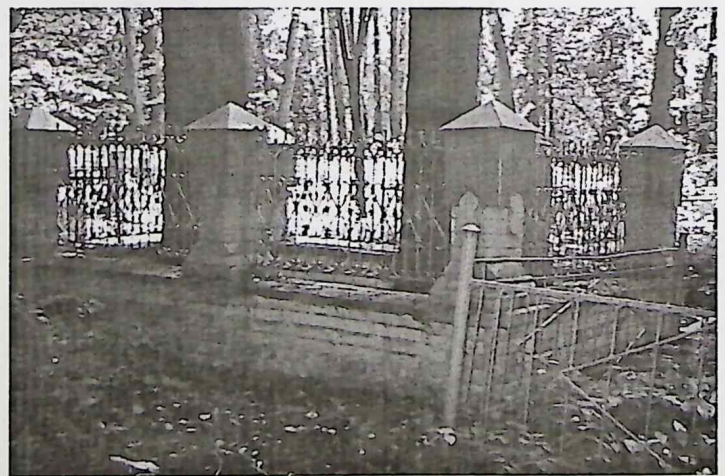
Бина почмакларына утыртылган манара сыман корылмалар очлы түбәле, калай белән капланганнар. Тик, кызганычка каршы, аларның икесе юк инде, дөрбәнең жиңелрәү процессы дәвам итә.

Бу дөрбәнең тарихи кыйммәте шунда — аның Кострома шәһәрендәге татар зиратында сакланып калган бер дөрбә белән уртаклыгы зур. Бу, үз чиратында, Чистай зиратында дөрбә корган татарларның Кострома татарлары белән уртақ нәсел тамырлары булуының дәлиле. Эш шунда ки, Мәскәү астындагы Романов шәһәре рус чарына хәрби хезмәткә күчкән Нугай Урдасы татарлары үзәге булып танылган. Ул

татарларның үзләрен «нугай» дип атаулары да мәгълүм. Рус чары Романов шәһәре татарларын XVII гасырның икенче яртысында төрле якларга — Костромага, Идел буйларына таратып бетерә. Чистай районына керә торган Иске Роман авылы татарлары да Кама аръягына Романов шәһәреннән XVIII йөзгә беренче яртысында күчреп утыртылганнар. Ихтимал, аларның Чистай зиратындагы кебек корылмалары Романов шәһәрендә дә булгандыр, дип әйтергә мөмкин.

Чистай шәһәре татар зиратындагы Закир ишан Камалов дөрбәсе

Чистай зиратында кызыл кирпич дөрбәдән үзенең зурлыгы белән икеләтә калыша торган Закир ишан Камаловның (1804-93) дөрбәсе саклана. Ул кеше XIX гасырда татарның тажсыз ханы булып торган атаклы шәхес. Ул татарның XIX йөздәге күп шәхесләре белән туганлык җепләре белән бәйләнгән. Шулар арасында атаклы Әмирханнар нәселенә кардәшлеге зур. Закир хәзрәтнең заманында мөриdlәре күп булып, алар Дагыстанда да силсилә бунча бүгенгә кадәр аңа бирелгәнлекләрен саклыйлар. Узган гасырның урталарында Закир Камалов дөрбәсен зур агач егылып жиңерә, XXI гасырга кергәч хәзрәтнең Дагыстандагы мөриdlәре бу хакта ишетеп, Чистайга килеп кабер өсте корылмасын төзәтеп китә.

Безгә бу кабернең халәте 1970 елларның ахырларында ук таныш иде. Шунлыктан Дагыстан осталарының Закир Камалов кабере өстендәге дөрбәне, артык үзгәртмичә пөхтә итеп реставрация ясауларына сокланырга гына кала. Дөрбә ихатасы эчендә Закир хәзрәтнең кызыл мәрмәрдән эшләнган ташына матур каллиграфик ысул белән тарихы

язылган, аны Казан осталарының берсе язган булырга кирәк. Дөрбәне тагын да тулырак өйрәнәсе бар эле.

Пәлдәнге дөрбәсе

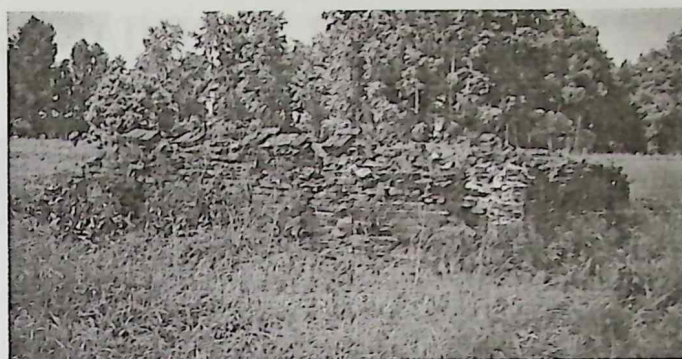
Пенза өлкәсе Кузнецк районы Пәлдәнге авылының иске зиратында кызыл кирпичтән эшләнган дөрбә хәрабәсе саклана. Аның турында авыл халкыннан сорашкан, бер-ике риваять кенә сөйли алдылар.

Бер риваять буенча, анда хаждан кайтучылар үлеп калган, икенче риваять буенча – анда изге жиде кыз күмелгән.

Дөрбәнең эпиграфик истәлегә юк. Ләкин аның тирәләрендә зур, мүкләнеп беткән калын, жиргә баткан кабер ташларының күренүе, аның кайчандыр атаклы бер татар бәгә, яки мирзасыныкы булу ихтималын сөйли. Ихтимал, Пенза өлкәсенең тарихи топографиясенә караган иске язма чыганаclarында дөрбәгә кагылышлы мәгълүматлар табарга да мөмкиндер.

Без дөрбәне 2006 елның 16нчы июне көнне өйрәндәк, аның үлчәмнәрен алдык. Алар түбәндәгеләргә кайтып кала.

Дөрбәнең дивары 24/26х14х7 см зурлыктагы

яндырылган кызыл кирпичтән өелгән, известь измәсе белән ныгытылган.

Дивар өске яктан жимерелеп килә, аның биеклегә 114 сантиметрдан алып 150 сантиметрга кадәр житә. Исән катлауларга караганда, диварда 21 ниргә кирпич салынган булган.

Калган дивардан да урыны белән кирпичләрен ватып алганнар. Дөрбә әйләнәсе, тирәсе буенча кирпич ватыклары күренә. Сакланып калган архитектура бизәкләре күренми.

Шулай да, Пәлдәнге авылы зиратындагы дөрбә белән Чистай шәһәре татар зиратындагы дөрбәләр арасында уртаклыклар күп. Моннан тыш, Пәлдәнге авылы татарлары белән Чистай төбәге татарлары арасында тарихи зур якынлык бар.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Әхмәтжанов М.И. Мирас исәтекләре. – Казан: Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты, 2008. – 160 б.

XVII-XX гасыр башындагы аз мәгълүм булган татар әдәби мирасы текстларын тикшерү нәтиҗәләре бу китапның төп өлешен тәшкил итә. Биредә басылган әсәрләр узган гасырлардагы милли-әдәби кыйммәтләр белән киңрәк таныштыралар, татар әдәбияты тарихында булган кайбер проблемаларга яңача карарга мөмкинлек бирәләр.

Китап филолог-студентларга, әдәбият галимнәренә, тарихчыларга, татар әдәбияты һәм мәдәнияте белән кызыксынучыларга файдалы кулланма булачак.

ФЛУН МОСЛАХ улы МУСИНГА 70 яшь

Флун Мусин 1939 елның 23нче февралендә Татарстан республикасының Мөслим районы Иске Карамалы авылында туа. 1947 елда ул тутан авылындагы башлангыч мәктәпкә укырга керә, бишенче класска Күбәк урта мәктәбенә күчеп, аны 1957 елда тәмамлый. Шул ук елда, зур конкурс аша үтеп, Мәскәүдәге М.В. Ломоносов исемендәге университетның филология факультетына укырга керә.

Мәскәү университетын тәмамлагач, 1962 елда Ф.Мусин Казанга эшкә жибәрелә. Башта “Социалистик Татарстан” газетасы редакциясендә әдәби хезмәткәр булып эшли, аннан соң 1963 елда СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы булган Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына (хәзер ул Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты дип атала) күчә һәм озак еллар шушы институтта эшли. 1969 елда Ф.Мусин “Алтымышынчы еллардагы татар прозасында уңай герой проблемасы” дигән темага кандидатлык диссертациясен, 1983 елда Мәскәүдәге А.М. Горький исемендәге Дөнья әдәбияты институтында “Татар совет прозасында сәнгатьчелек тәҗрибәсенең күчәләнүе” дигән темага докторлык диссертациясен яклый.

Фән өлкәсендәге казанышлары өчен 1991 елда аңа “Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе” дигән мактаулы исем бирелә. 1993 елда Ф.Мусин профессор дәрәжәсенә лаек була. 1995 елда Россия гуманитар фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы итеп сайлана.

Ф.Мусин үзенең ижади эшчәнлеген алтымышынчы елларда әдәби тәнкыйтьтән башлай, шушы эшчәнлегә өчен 1970 елда СССР Язучылар берлегенә әгъза итеп алына. Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына күчкәч, ул әдәбият белгече сыйфатында татар әдәбияты тарихын өйрәнүгә алына. 1987 елдан хәзерге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеген җитәкли. Алга таба әдәби тарих өйрәнүне оештыру эшләре белән дә шөгыльләнә. Әдәбиятыбызның үткәне һәм

бүгенгесе турында “Тормыш сынавы” (1969), “Тарих һәм заман” (1974), “По координатам жизни” (1976), “Связь времен” (1979), “Тормыш үзәненнән” (1987), “Көмеш көзгә” (1989), “Гаяз Исхакий: тормышы һәм эшчәнлегә” (1998), “Гаяз Исхакийның революциягә кадәр иҗаты” (1998), “Татар әдәбиятының хәзерге этаптагы үсеш мәсьәләләре” (1998) кебек монографиялар һәм күпсанлы мақалалар авторы булу белән бергә, Ф.Мусин алты томлык “Татар әдәбияты тарихы”ның

төп авторларыннан һәм фәнни җитәкчеләреннән берсе булып тора.

Әдәбиятыбыз тарихын объективрак өйрәнү белән шөгыльләнү Ф.Мусинны тора-бара гомумән халкыбызның күпгасырлык һәм күптөрле мирасы белән ныклап кызыксынуга китерә. Нәтиҗәдә, ул 1987 елда үз инициативасы белән оештырылган Рухи мирас комиссиясен җитәкли, ә 1991 елдан шушы комиссиянең вазыйфаларын үз өстенә алган Татар “Мирас” фондының президенты була, шул ук елны элекке фонд оештырган “Мирас” журналының беренче баш мөхәррире итеп сайлана. Сиксәннән еллардан җәмәгәтчелек татар милләте яшәше һәм язмышы турында ныклап уйлана башлагач, милләтне яшәтүдә һәм үстерүдә рухи мирасның мөһим роль уйнаганын яхшы аңлаган Татар “Мирас” фонды бер үк вакытта элекке максатта төрле илләргә сибелгән татарларны берләштерү белән дә кызыксынып китә һәм, беренчеләрдән булып, матбугатта бөтен дөнья татарлары корылтаен үткәргү мәсьәләсен күтәрә чыга. Шул сәбәпле, Ф.Мусин 1992 елда Бөтендөнья татар конгрессын әзерләү һәм үткәргү буенча оештыру комитеты советына кертелә, Конгресстың үзәгендә аның Башкарма комитеты рәисе урынбасары итеп сайлана. Шул сыйфатта Ф.Мусин 1997 елда Икенче Бөтендөнья татар конгрессын әзерләү һәм үткәргүдә дә актив катнаша, аның яңа сайланган Башкарма комитетының бюро әгъзасы итеп раслана. Үзенең иҗтимагый һәм фәнни эшчәнлегендә Ф.Мусин татар дөньясында

милли яңарыш хәрәкәтен идеологик яктан тәмин итүгә аеруча игътибар бирә.

Күпкырлы ижтимагый эшчәнлек белән бергә, Ф.Мусин Татарстан Республикасы мәгарифне үстерү, Татар энциклопедия институтларында эшли, ТӘҺСИ, КДУның диссертация яклау советлары әгъзасы булып тора.

Ф.Мусинның гыйльми-педагогик эшчәнлеген югары уку йортлары белән генә чикләнмичә, мәктәпләрдә дә дәвам итте. Ул методистлар һәм укытучылар белән берлектә рус мәктәпләрендә укучы татар балаларына әдәбияттан программалар төзедә, 7, 11 сыйныфлар өчен дәреслек-хрестоматия төзүдә катнашты.

Мәгълүм булганча, сиксәннән еллар ахырынан бездә халкыбызның күпгасырлык тарихи-

мәдәни мирасын бөтен барлыгында торгызу һәм фәнни объектив бәяләү эше башланды. Бу мөһим эштә башлап йөрүчеләрдән һәм әйдәп баручылардан булуы сәбәпле, Ф.Мусин әлеге мирасын иң күркәм сәхифәләреннән берсен тәшкил иткән Гаяз Исхакий мирасын халыкка кире кайтару һәм фәнни өйрәнү мәсьәләләрендә дә инциатор, оештыручы һәм галим рәвешендә актив катнашып килә, бу шәхеснең милли лидер һәм идеолог булуын ачуга аеруча игътибар итә.

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшләүче хезмәттәшләре Флүн Мослах улын гомер бәйрәме белән котлыйбыз, аңа нык сәламәтлек, гаилә бәхете, күпкырлы фәнни эшчәнлегендә яңа ижади уңышлар телибез.

Равия Зарипова.

Күренекле галим, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе Флүн Мослах улы Мусинны юбилее белән котлыйбыз, нык исәнлек һәм зур уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

ГАЯЗ ИСХАКИЙ – МИЛЛИ ИДЕОЛОГ ҺӘМ ЛИДЕР

Флүн Мусин

Гаяз Исхакийның узган гасыр татар дөньясындагы тарихи роле һәм урыны аның киң пландагы милли идеолог һәм лидерга әверелүе белән бәйләнгән иде. Мондый дәрәжәгә үзенең әдәбият-сәнгать, ижтимагый-сәясәт, мәгариф, матбугат, фән һәм башка өлкәләрдәге идеяләре һәм аларны тормышка ашыруга юнәлтелгән эшчәнлеген белән иреште.

Көрәшче-эдипнең мондый вазыйфасын, аның тормыш юлы белән бәйләү рәвештә, ике чорга бүлүп карарга кирәк. Беренче чор туган илендәге күпкырлы эшчәнлеген үз эченә ала. XIX йөздә мәгърифәтчеләр нигез салган милли идеология, беренче чиратта, татарны милләт буларак саклауны һәм үстерүне күздә тоту иде. Яңа гасыр башында шушы идеяне күтәрәп алып, Г. Исхакий алга таба үзенең күпкырлы милли максатчан эшчәнлеген белән чын мәгънәсендәге милләт сакчысына әверелә. Инде әйтелгәнчә, бу өлкәдә мәгърифәтчеләр эшен дәвам итә, ул башта милләтне саклау һәм үстерү буенча үзенең программасын чагыл-

дырган «Ике йөз елдан соң инкыйраз» дигән эсәрен яза. Анда автор, бер яктан, татарның милләт буларак юкка чыга баруы сәбәпләрен ачыклай, икенче яктан исә аны саклап калу һәм үстерү юллары турында уйлана. Гәрчә, Исхакий биредә мәсьәләгә шул чордагы карашлардан чыгып якын килсә дә, алар чынлыкта, еш кына, озын гомерле булып чыгалар һәм хәзер дә әһәмиятләрне саклыйлар.

Мәгълүм ки, мәгърифәтчеләр заманынан ук милләтне саклау һәм үстерүнең иң төп юлы итеп, аның яшәешен заман рухында яңарту карала. Һәм милли-тәкъдири әһәмиятле бу эш мәгариф белән әдәбиятны яңартудан башлап жиһәрелә. Чөнки шушы ике тармак милләт язмышын хәл итүдә аеруча мөһим роль уйнарга тиешләр, дип карала.

Шушы карашларга иярәп, Г. Исхакий XIX гасыр ахырынан үзенең хезмәт юлын татар мәгарифе белән әдәбиятын яңартудан башлап жиһәрә. Бер яктан, ул Казанда беренчеләрдән булып шәкертләргә жәдитчә укуга башлый,

һәм аның бу башлангычы баштан ук киң яңгыраш ала. Мәгариф эшенә алга таба да даими игътибар бирүен ул бу эшкә зур милли вазыйфа йөкләнү белән бәйли һәм шул вазыйфаны түбәндәгечә аңлата: «Хәзерге мәктәпнең вазыйфасы безнең килчәк буыныбызны аңлы, укымышлы бер татар ясап чыгарудыр» [1, 17]. Әдәби ижаты белән публицистикасында шул мәктәп-мәдрәсәләрнең шушы вазыйфаларын ничек башкарулары белән кызыксынып бара. Әдәби эсәрләрендә эдип игътибарын ул вакытта киң таралган кадимки мәдрәсәләргә юнәлтә һәм аларның эшчәнлеген, элбәтте, тәнкыйть күзлегеннән чыгып карый һәм бәяли. Мисал өчен, «Тормышмы бу?» һәм «Мулла бабай» романнарында ул бу мәсьәләгә аеруча диңгиз итә һәм әлеге мәдрәсәләрдә яшыләргә заманча төпле белемнәр бирелмәвен күрсәтә. Һәр ике эсәрдә дә шәкертләрнең мәдрәсәләрдә укытылган предметларның һәркайсы буенча берәз гына мәгълүматлы булулары, әмма аларның берсен дә рәтләп белмәүләре асызыклана.

Мәгарифнең торышы турында сүз алып барганда, Исхакый туган телне укытуга зур игътибар бирә. Биредә ул әдәби тел белән халык теленең үзара мөнәсәбәтләренә аеруча диңгиз итә һәм бу мәсьәләне төрле вакытта төрлечәрәк аңлата. 1905 елда Петербургтагы «Нур» газетасы битләрендә тел мәсьәләсенә багышлап алып барылган сөйләшүдә катнашып, ул әдәби телне «гавам теленнән» аеруга каршы чыга һәм мондый хәлнең нәрсәгә китерәчәген төрекләр һәм русларның уңышсыз тәҗрибәсенә нигезләп күрсәтә. Бервакыт, ди ул, төрекләр фарсы, гарәби, француз сүзләрен күп кулланырга нигезләнгән әдәби тел оештырып яза башлыйлар. Шулай булса да алар үз язганнарын фарсылар яки гарәпләр аңларлык хәлгә китерделәр, әмма үз илендә зур югалту кичерделәр. Чөнки төрек укучысы «бу китапларны, бу госманлы әдәбиятын белмәде дә, аңламады да, төрек булды да калды» [1, 17]. «Русларның западниклары да, — дип дәвам итә сүзен Исхакый, — әдәбият французча булсын, рус теле тупас... әдәби тел безнең өчен гарәби (көнбатыш. — Ред.) телләрнең берсе булырга тиеш» [1, 17] дип, французча яза башлыйлар һәм шулай ук үз халкында яклау тапмыйлар. Шуңа күрә төрекләр белән русларның мондый мәгънәсез тәҗрибәсеннән гыйбрәт алып, безгә «әдәби телне, Истанбул

талчугыннан эзләмәенчә, Казан татарларыннан, Алтавыл мишәрләреннән, Уфа башкортларыннан, Оренбург кыргызларыннан эзләргә тиеш» [1, 17]. Биредә Исхакый Россиянең төрле төбәкләрендә яшәүче милләттәшләренәң жирле сөйләм теленнән уртаң әдәби тел булдыруны күздә тотта. Ә инде «Мөгаллим вә мөгаллимәләремезнең бу көнге вазыйфалары нәрсә?» дигән мәкаләсендә, әлеге телләрне берләштерү идеясеннән кире кайткандай, Исхакый, яшә буынга төпле милли тәрбия бирү өчен, төрле төбәкләрдә яшәгән татар балаларын жирле сөйләм теле белән бәйле булмаган уртаң бер әдәби телдә укытырга кирәклеген белдерә: «Мәктәп, кайда булса да, шул төрле төстә сөйли торган таркау халыкны бер телдә, бер шивәдә сөйләшәргә өйрәтергә тиеш. Шунның өчен мөгаллимә, мөгаллим, үзе кем булса булсын, сыйныфта мотлак әдәби телемез — Казан шивәсендә сөйләргә вә Казан шивәсендә укытырга тиеш... Мәктәп балаларга әдәби телне кертә алмаса, ул үзенәң иң зур бурычыны үти алмаган була» [1, 232]. Төрле жирләрдә яшәгән милләттәшләребезнең Казан татарлары телен әдәби тел итеп өйрәнергә тиешлеген Исхакый татар милли әдәбиятының шушы телдә тудырылуы белән бәйләп аңлата. Биредә тагын әлеге әдәби телне, ул телдә язылган әдәбиятны белүнең төрле жирләргә сибелгән татарларны берләштерү, милләтнең бөтенлегенә ирешү чарасы булуына да диңгиз ителә.

«Мөгаллим вә мөгаллимәләребезнең бу көнге вазыйфалары нәрсә?» дигән мәкаләсендә Г. Исхакый мәгариф системасына мөнәсәбәттә хәзер дә актуаль яңгырый торган тагын бер мәсьәләне күтәрә. Мәгълүм ки, соңгы вакытларда мәктәпләрдә матриархат хөкем сөрә, аларда, укыту-тәрбия эше нәтиҗәләрәк булсын өчен, ирләрнең дә күбрәк булуы кирәк, дигән сүзләр куертыла. Г. Исхакый исә мәктәп-мәдрәсәләрдә мөгаллимәләргә өстенлекле урынны бирә. Һәм үзенәң позициясен болай аңлата: «... мөгаллимә хатын кеше булганга, табигать аның күңеленә бала сөюне, бала тәрбия кылуны туганда ук сибеп тудырганга, мөгаллимәнең тәрбия ягы, шөбһәсез, мөгаллимнән әллә ничә мәртәбә артык булчактыр. Мөгаллим күп вакытта бик яхшы укытучы булса, бик начар тәрбияче дә булып чыгадыр... Шунның өчен милли рухны кертүдә

мөгаллимләрнең урыннары мөгаллимнәрнең урыннарыннан тагы хөрмәтледер, тагы зурдыр» [1, 233].

Милли мәгарифнең «эчке» мәсьәләләре белән беррәттән, Исхакый үз публицистикасында, мәсәлән, «Тәрбиядә берлек» мәкаләсендә бөтен татар милләте белән бергә аның мәгарифе алдына да инде гомумтөрки характерындагы бурычны куя. Эш шунда: Исхакый, гомеренең буеннан-буена, Россиядә утыз миллионнан артык дип исәпләнгән төрки халыкларны берләштерү идеясе белән яшәде. Аныча, төркиләр кайчандыр, борынгы заманнарда куәтле бер кавем булганнар, күп кенә илләрне яулап алганнар. Әмма бу яуларның тора-бара кире нәтижеләре дә күренә башлаган. Яуланган жирле халыклар белән аралашып, алар таркала һәм соңгылары йогынтысында үз йөзләрен дә югалта барганнар. Шулай нигездә, тарих төркиләрнең таркалып көчсезләнә баруына китергән. Инкыйразга алып барып чыгуы мөмкин булган мондый авыр хәлдән чыгу өчен, бигрәк тә рус-Европа дөньясының башка азрак санлы халыкларны ассимиляцияләү сәясәте көчәя барган шартларда, бик таркау яшәүче төрки халыкларны саклап калуның бердәнбер юлын Исхакый аларны берләштерүдә һәм, хәтта, бербөтен кавем итүдә күрә. Һәм «Тәрбиядә берлек» мәкаләсендә, төркиләрнең элгә тарихи үткәннен кыскача гына баян иткәннән соң, Россиядәге төрки халыкларны берләштерү өчен, башлап, «мәктәпләрне берләштерү, мәктәпләр аркылы әдәби телне берләштереп, чуалчык әдәбиятны зур халыкның зур әдәбияты ясау» [1, 254] бурычын куя. Сүз монда Россиядәге төрки халыклардан бербөтен төрки милләтен һәм шулай ук аның бербөтен әдәбиятын булдыру турында бара. Бу бик иллюзор идеяне тормышка ашыруны Исхакый Идел бие татарларына йөкли. Чөнки аларны бу эшкә эзерлекләрәк дип саный. Моннысын ул, бер яктан, татарларның тарихи яшәү рәвеше белән бәйләп болай аңлата: «Яннарында дин, гадәт жәһәттеннән үзләрен ияртеп, жиңеп китәрлек милләт булмаганга, миллият, каумиятләрен башка төрөкләргә караганда ныграк саклый алалар. Шулай хасиятләре аларны бөтен төрөк әхвамы арасында беренче уларак төрөк рухының сакчысы итеп танытырга сәбәп була» [1, 211]. Икенче яктан, Ис-

хакый татар мәгарифен элгә берләштерүне оештырырга сәләтле дип саный. Аныча, безнең «мөгаллим вә мөгаллимәләребезнең шулай берлекне утырта башларга көче, куәте, фикере житә. Һәм алар, “без – төрле халык, бер милләт”, дигән уйны йирләштерә алсалар, бу көнгә беренче вазыйфаларыны үтәгән булалар» [1, 255].

Милләт язмышын хәл итүдә икенче тәкъдири әһәмиятле фактор дип, Г. Исхакый, мәгърифәтчеләр кебек үк, әдәбиятны саный һәм аңа бу өлкәдә берничә вазыйфаны йөкли. Аларның беренчесен, милләтнең үсеш дәрәжәсе белән бәйләп, болай аңлата: «...без башка халыклар кебек әдәбият белән идарә кылыну гасырына килеп життек. Моннан соң безнең халкыбызның тормышында да әдәбиятка иярү, әдәбият күрсәткәнчә йөрергә, булырга тырышу күренәчәктер. Әдәбиятның халкымызның киләчәгә өчен зур файдасы булчак вә ул халкымызга юлбашчысы булчактыр» [1, 15]. Шушы юлбашчылык вазыйфасы белән бәйләп рәвештә, Исхакый тагын бер мәсьәләне күтәрә. Эш менә нәрсәдә: узган гасыр башында ук ул Европаның мәдәният өлкәсендә глобальләштерү сәясәте алып баруын, аның татарларга да килеп житчәген аңлый һәм мондый сорауны куя: «...бу көнгә көндә Аурупадан килә торган зур мәдәни агу бөтен бөтен тамырларымызга кадәр барып йиткәндә, аның әдәбияты, театры, фәлсәфәсе, музыкасы, фәне, сәнаигы нәфисәсе рухымызга туктамаенча төртөлөп торганда ... шуларга каршы тору куәте ... безнең Идел бие татарларында бармы?» [1, 211]. Һәм татарны элгә глобальләштерүдән саклап калырлык көчләренә берсе итеп әдәбиятны саный.

Әйтергә кирәк, әдәбиятның мондый вазыйфасына Г. Ибраһимов та дикъкат итә. Кайбер рус зыялыларының үзләренең милли мәдәниятенә Көнбатышның йогынтысы көчәйгәннән-көчәя баруына тирән борчылып, «Бу инде безнең Европаның сәнаигы нәфисәсе – музыка, һәйкәл, әдәбият вә тәрсиме алдында жиңелүебездер», дип уйлануларын искә ала да, мондый куркынычның безгә дә янавын искәртә. Ягъни, Ибраһимов бу мәсьәләдә Исхакый белән нигездә бер карашта тора. Мондый хәл татар әдипендә дә борчылу уята. Аныча, икътисад, гыйлем, һөнәр кебек «бәйнәлмиләл нәрсәләр»дән аермалы буларак,

«музыка, тәрсим, әдәбият – болар халыкның рухы, болар һәр халыкның үзенә, тик үзенә махсус» [2, 198]. Шунлыктан безнең халыкны да «яныбыздан шаулап аккан мәдәният диңгезенә кереп, татар өчен мәңгегә юк булуыннан, мәдәни халыкларга йотылуыннан фәкать аның үз йөрәгендәгә эчке тамырларын тибрәтәчәк милли сәнгать кенә алып калыр» [2, 200]. Моның өчен ул, әлбәттә, үзенә милли асылын сакларга тиеш.

Шул ук вакытта татар әдипләре, тормышның төрле өлкәләрендә интеграцион процесслар көчәя барганда, татар әдәбиятының да үз эченә генә бикләнеп яши алмаячагын, башкалар белән аралашып яшәргә тиешлеген дә яхшы аңлыйлар. «Шәректән – Гарәбкә» хәрәкәте дә монда зур гына роль уйный. Көнбатыш мәдәниятенә йөз тотуның милли яктан борчу уята торган якларын күрү белән бергә, Г.Исхакый аның тәҗрибәсен татар әдәбиятының миллилегенә зыян китермәслек итеп файдалану турында да уйланы. Һәм үзенә бу мәсьәләгә карашын болай аңлата: «Без исә, Аурупаның фикерен, фәлсәфәсен, эшчеләр хәятын өйрәнәп, бүлешеп, аларга татар рухы биреп, тәҗәбир ясаса, аларга татар киеме кидереп, татар исә сәңдереп шулай кабул итәргә теләмез» [1, 198]. Сүз биредә башкалар тәҗрибәсен турыдан-туры түгел, бәлки әдип ижатында эретеп һәм аңа милли рухны сәңдереп файдалану турында бара.

Башка күп кенә каләмдәшләре кебек, Г. Исхакый да рус әдәбиятын якынарак күрә һәм, табигый, аңардан өйрәнә. Ижади яктан аңа Н.Гогольнең тәэсире зуррак була. Һәм бу хәлне ул әлеге әдип сатирасының рус дөньясында уйнаган роле белән бәйләп аңлата: «Хосусән русларның уйкудан яңгы уяна торган вакытларында бер төртеп уятучының булуы русларның тизрәк уянуларына файда итмештер» [1, 22]. Моннан соң татар дөньясына күчеп, Исхакый болай яза: «Безнең милләтемезгә дә Гоголь тәризында яза торган мөхәррирләр бик кирәк иде. Чөнки безнең халыкта да бетерәсе тиеш яман халыкның иге-чиге һич юктыр. Әгәр шул начарлыкларны тасвир кылып үземезгә күрсәтелсә, көзгегә караган маймыл кебек, үземездән-үземез куркып, ярамаган халыкларымызны ташлар идек» [1, 22].

Һәм шул вакыттагы татар дөньясына тәнкийтьчел карашында ул байтак дәрәжәдә

Н.Гогольдән өйрәнә, аңардан үзенә рух һәм таяныч ала. Алай гына түгел, милли яшәешне әдәбиятта Гоголь рухында яктыртуда Исхакый әйдәп баручыга әверелә. Әйтергә кирәк, мондый асыл сыйфаты белән аның ижаты хәзер дә актуаль яңгырый.

Мәгълүм ки, Исхакый мөһажирлектә дә милли идеолог һәм лидер булып кала. Әмма аның бу чордагы күпкырлы эшчәнлегенә төрле өлкәләрендә әлеге сыйфатлар төрлечәрәк чагыла. Ижтимагый-сәяси эшчәнлегендә ул төрле җирләргә таралган татарларны берләштерү һәм гомумән милләтнең бөтенлеген саклау идеясен алга сөрә, бу эштә дә башлап йөрүчегә әверелә. Шундый максатта Идел-Урал комитетын төзи һәм татарлар күпләп яшәгән Кытай, Монголия, Япония кебек илләрдә аның филиалларын булдыра.

Милләт язмышын кайгыртуда бик мөһим чара итеп карап, Исхакый мөһажирлектә татар матбугатын булдыру буенча зур эш башкара. Аның шәхси тырышлыгы белән яки актив катнашында «Милли юл», «Яңа милли юл» журналлары һәм «Милли байрак» газетасы дөнья күрә. Бер үк вакытта әдип бу матбагаларның житәкчесе һәм төп авторы да була. Күпсанлы публицистик мәкаләләрендә ул татарның тарихи үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге турында уйланы, барып юлларын билгели. Әлбәттә, татар мәсьәләсен ул, үз алдына гына түгел, бәлки дөньядагы һәм СССРдагы гомум ижтимагый-сәяси процесслар белән бәйләп карый. Аның милләт язмышы белән бәйлә карашлары, аерым алганда, «Яңа милли юл»да басылган «Россиянең киләчәге» (1928), «Яшь буыныбызның милли тәрбиясе» (1930), «Совет иленең икътисади хәле» (1931), «Мөһажирлегебез бурычы» (1932), «Бишенче елыбыз» (1933), «Бүгенге вазгыять һәм безнең вазифамыз» (1935), «Милли дәүләтчелек агымы» (1936), «Россия түркләренә милли көрәшләре» (1937), «Тоткан юлыбыз» (1938), «Соңгы вазгыятьтә вазифаларыбыз» (1939), «Милли байрак»та дөнья күргән «Максудымыз» (1935), «Ерак Шәректә ике елдан бирле дәвам итеп килгән милли агымның төп максады вә аның юллары ничек?» (1935), «Киләчәгебезнең нигезе» (1935), «Көннең бурычы» (1936), «Милли-мәдәни мөхтәриятнең мәгънәсе нәрсә?» (1937), «Ерак Шәректә яңа милли вазифаларымыз» (1939) кебек мәкаләләрендә чагылыш таба.

Г.Исхакыйның милли идеолог һәм лидер-

лык сыйфатлары аның мөһажирлектәге әдәби ижатында да ачык гәүдәләнгән. Биредә дә ул милләт яшәешенә һәм язмышына караган бик мөһим мәсьәләләрне күтәрә, бу яктан башка, бигрәк тә СССРдагы каләмдәшләренә үрнәк күрсәтә. Ачыграк әйтсәк, ул эмиграциядә язылган әсәрләрендә милләт язмышын кайгырту буенча совет илендә мөмкин булмаганы башкара. Мисал өчен, «Көз» повестенда милләтнең киләчәгенә, мирзалар катлавыннан өметен өзеп, татар дөньясында туып килгән, яңарак икътисади-мәдәни көчләр белән бәйләп карый. Үткәндәге күркәм традицияләрне саклау белән бергә, татарларның хәзерге заман прогрессы казанышларына таянып яшәргә тиешлеген искәртә.

Мөһажирлектәге ижатында Г.Исхакый, заманында остазы И.Гаспринский башлап күтәргән, төрки бердәмлек идеясенә мөрәжәгать итә. Һәм совет илендә тыелган бу мәсьәләне «Өйгә таба» повестенда яктырта. Ул, күпмедер дәрәжәдә, Россиядә патша заманында мөселман халыкларының бердәмлегенә каршы алып барылган сәясәтнең совет чорында да давам ителүенә реакция ясау рәвешендәрәк язылган кебек. Әсәрдә рус-төрөк сугышларының берсендә рус командованиесенен, әлегә сәясәтне үткәреп, төрөкләргә каршы сугышта мөселман дивизиясен алгы позициягә чыгаруы сурәтләнә. Игътибар шушы вакытта төп герой – әлегә дивизия командиры, татар полковнигы Тимергалиевнең үз-үзен тотышына юнәлтелә. Фронтка дан артыннан куып, ягъни генерал булырга хыялланып килгән полковник, андагы хәлләрне үз күзләре белән күргәч, ничектер, айнып китә һәм күңелсез бер хакыйкәтне аңлый. Ачыграк әйткәндә, ул әлегә сугыш барышында рус командованиясенен мөселман дивизиясен канкардәш төрөкләрнең башын кисәргә тиешле балта итеп файдаланырга теләүләрен аңлый. Моннан соң аның уй-планнарында кискен үзгәреш хасил булуы күрсәтелә. Тугандаш төрки халыкларны үзара ызгыштыруга китергән бу мәкерле акцияне булдырмас өчен, Тимергалиев, хәрби антын

бозып, үз дивизиясә белән төрөкләр ягына чыга. Милләтпәрвәр жанлы Тимергалиевнең бу гамәле әсәрдә төрки бердәмлеген саклап калу яңгырашын ала.

Шушы бердәмлек идеясенә гомеренең ахырына кадәр турылыклы булып калып, алай гына түгел, аңа игътибарын көчәйтә барып, Исхакый аны мөһажирлектәге соңгы әсәрләреннән булган «Олуг Мөхәммәд» пьесасында да яктырта. Ул СССРда, ВКП(б) Үзәк комитетының 1944 елгы 9нчы август карары белән, татарның урта гасырлар тарихын өйрәнүгә катгый тыелган вакытта һәм берничә аспектта карала. Бердән, Казанга Олуг Мөхәммәд килгәч, аның житәкчелегендә Чыңгыз, Батый һәм Бөек Болгар дәүләтләренен күркәм традицияләрен давам итеп, Идел буенда төркиләргә берләштергән көчле дәүләт төзү бурычы куела. Икенчедән, зур гаскәр жыеп, ниһаять, Казанны яулап алырга килгән кенәз Василий армиясен казанлыларның жинеп чыгуында төп фактор итеп, халык белән ил житәкчелегенен ныклы бердәмлегә алына. Өйтергә кирәк, әлегә бердәмлекнең ил эчендә дә, ул вакыттагыча татар ханлыклары арасында да житмәве 1552 елда Казан ханлыгының Явыз Иван тарафыннан басып алынуына китерә. Бу әсәре белән дә Исхакый киләчәкне күздә тотып фикер йөртә кебек. Чөнки милли яки милләтара бердәмлек мәсьәләсә хәзер дә бик актуаль булып тора. Дөрөсрәге, ул милләт яшәешенен безнең заманда бәлки әле тагын да тәкъдири әһәмиятләрәк факторын тәшкил итәдер.

Өйтергә кирәк, милләтебез яшәеше һәм язмышы өчен хәзер дә актуаль булып кала торган идеяләрне яки мәсьәләләрне күтәрүгә белән Г.Исхакый татар дөньясында безнең заманда да үзенең идеологик һәм лидерлык позициясен саклый. Аерым алганда, гомеренең соңгы айларында Финляндиядә яшәгән татар кызы Халидәгә язган хатында, милләтне яшәтү өчен, аны төрки бердәмлек нигезендә берләштерүгә киләчәк буыннарга үзенең мәгънәви васыяте итеп калдыруы шул хакта сөйли. Дөрөстән дә, Исхакыйның бу идеясә хәзерге шартларда татарны милләт буларак яшәтүдә һәм үстерүдә тәкъдири әһәмиятле факторга әверелде.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – 6 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005.
2. Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. – 5 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978.

КИМ МӨГАЛЛИМ улы МИҢНУЛЛИНГА 50 яшь

Ким Миңнуллин 1959 елның 4нче гыйнварында Башкорт-станның Илеш районы Шәммет авылында татар халкына күренекле шагыйрь, публицист, жәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе Роберт Миңнуллинны биргән биш балалы зур гаиләдә төпчек малай булып дөньяга килә.

Әтиләренә көтелмәгән вәфаты Гөлжәһәр апаны да, аның берсеннән-берсе яшрәк балаларын да тормыш арбасына ныклабрак жигелергә мәжбүр итә. Төпчәкләренә дә назланып, иркәләнеп ятарга туры килми, ул өлкәннәр белән бергә гаиләдәге барлык эшләрдә катнашып үсә, пөхтәлеккә, төгәллеккә, җаваплылыкка өйрәнә. Сигезьеллык мәктәпне тәмамлагач, туган авылын калдырып Казанга килә. Монда аның инде талантлы шагыйрь булып танылырга өлгергән олы абыйсы Роберт яши. Әлбәттә, абый канаты астына сыенып башта урта белем алырга да мөмкин булгандыр, әмма 15 яшьлек үсмернең тизрәк мөстәкыйль тормыш юлына аяк басы килә. 1974-77 елларда ул С.П. Горбунов исемендәге самолетлар төзү заводы каршындагы 3нче һөнәр училищесында укый, гомуми белем алу белән бергә, зур ихлас куеп, токарьлек серләрен үзләштерә. Республика конкурсында “Иң оста токарь” исеменә лаек булуы да энә шуңа дәлил.

1977-79 елларда Ким Миңнуллин Ерак Көнчыгышта, илебез тарихында шөһрәтле Хәсән күле төбегендә урнашкан хәрби частта хезмәт итә.

Шик юк ки, әгәр армиядән соң С.П. Горбунов заводына әйләнеп кайтса, егетне анда кочак җәеп каршыларлар, укытырлар, авиаинженер һәм хәтта конструктор итеп үстерерләр иде. Ләкин аның күңелендә туган телебезгә, әдәбият-сәнгатькә мәхәббәт тә тирән тамырлар жибәргән була шул. Ким укырга Казан университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә керә. Студент чагында ук Ташкентта вузга фәнни конференциядә доклад белән катнаша. Жәмәгать эшләренә дә күп көч һәм вакыт бирә. Кичләрен КДУның ижтимагый һөнәр факультетында бик мавыгып лекцияләр тыңлый.

Һич очраклы хәл түгел: Г.Тукай һәм азәрбайжан шагыйре Сабир ижатларын чагыштырып өйрәнүгә багышланган бик үзенчәлекле диплом язып якласа да, ул фән өлкәсенә килгәнче 3 ел дәвамында Казанның “Тасма” житештерү берләшмәсендә комсомол житекчесе булып эшли, бер үк вакытта шәһәр яшьләре тормышында да актив катнашып, зур оештыру сәләтенә ия булуын күрсәтә. Үзе, читтән торып, Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтында

аспирантурада укый.

Фәнгә тартылу 1988 елда К. Миңнуллинны элгә институтның халык ижаты бүлегенә алып килә. Шуннан бирле ул жаны-тәне белән жыр дәрәжәсине кереп чума. “Татар шигъриятендә жыр жанры” дигән темага кандидатлык диссертациясе яклап, бу юнәлештәге эзләнүләрен тагын да киңәйтә, тирәнәйтә бара. Яшь галимнең жыр шигъриятен, жанрның эчке хасиятләрен өйрәнүгә багышланган “Шигърият һәм жыр” (1998), “Жырларның шигъри табигате” (1999), “Басма сүз һәм татар жырлары” (2000) кебек китаплары, ул төзегән фольклор җыентыклары, күпсанлы фәнни мәкаләләре дөнья күрә. Ә 2001 елда аның “Сүз сәнгате буларак жыр” дип аталган докторлык диссертациясе дә сынауны уңышлы үтә. Россиянең югары аттестация комитеты аңа берьюлы ике белгечлек – “татар әдәбияты” һәм “фольклористика” буенча фән докторы дәрәжәсе бирә. Галимнең шушы диссертация нигезендә язылган “Һәр чорның үз жыры” монографиясе (2003) халкыбызның жыр хәзинәсен, шагыйрьләр һәм композиторлар ижат иткән профессиональ жырларны тирән теоретик планда өйрәнгән житеди тикшеренү буларак югары бәя алды, бер үк вакытта ул ижат кешеләре, югары уку йортларының филология һәм музыка факультетлары өчен бик кирәкле уку әсбабына әйләнде.

Ким Миңнуллин барысы 6 монография, 4 уку ярдәмлеге, 10 җыентык бастырган галим. Алар башлыча әдәбият һәм фольклор проблемаларына багышланган. Ә соңгы ун елда шулар

янына, “өченче кит” булып, социаль лингвистика өлкәсе дә килеп кушылды. Соңгысында туган телебезнең сәяси-иҗтимагый статусы, лексикографиясе, алфавитлар, милли телләр язмышы мәсьәләләре күтәрелә. Болар галимнең 1996-2006 елларда башкарган җаваплы фәнни-иҗтимагый вазыйфалары белән турыдан-туры бәйләнгән. Башта ул премьер-министр урынбасарының баш референты һәм Министрлар кабинеты каршындагы Телләр комитеты секретаре булды. Аннан “Татарстан Республикасы халыклары телләре турында”гы Законны һәм Дәүләт программасын тормышка ашыру эшләрен алып барды, республикадагы телләрне үстерүнең һәм гамәли, һәм концептуаль юнәлешләрен булдыруга зур өлеш кертте. 1999 елда К.Миңнуллин, Россия шартларында тәүге үрнәк буларак, Татарстан Хөкүмәте структурасында телләрне саклау һәм үстерү буенча төзелгән махсус бүлек башлыгы итеп билгеләнә. Бу чор дәвамында аның инициативасы белән һәм турыдан-туры катнашында “Татарстан Республикасында телләр сәясәте концепциясе” проекты төзелде, гамәлдәге Законга үзгәрешләр һәм өстәмәләр эзерләнде, “2004-13 елларга Татарстан Республикасы халыклары телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Дәүләт программасы” һәм башка норматив-хокукый документлар эшләнде. Шул ук вакытта галим тарафыннан күп кенә фәнни хезмәтләр майданга куелды: “Татарстан Республикасында телләр сәясәте” (ике томда – 1998, 1999), “Татарстанда телләрнең торышы” (1999), “Татар теле сүзлекләрдә. Библиографик күрсәткеч” (1999) һ.б.

2006 елның октябрендә Ким Миңнуллин Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов

исемдәге тел, әдәбият һәм сәнгать институтына директор итеп билгеләнде. Шуннан соң узган кыска гына арада да күп профильле бу гыйлем йортында җитди үзгәрешләр күзәтелә: аның структурасы камиләштерелә, яңа бүлекләр оештырыла, фундаменталь хезмәтләр эзерләнеп, матбугатка тәкъдим ителә. Классик язучыбыз Гаяз Исхакий “Әсәрләр”енең 15 томлыгы, 7 томлык татар әдәбияты тарихы, “Тукай энциклопедиясе”, татар фольклорының татар телендә 25 һәм русчага тәржемәдә 15 томлык академик Җыелмалары, төрле типтагы сүзлекләр, театр, музыка, декоратив-гамәли сәнгать мәсьәләләренә караган күләмле тикшеренүләр – бу исемлекне әле тагын давам иттереп булыр иде. Институтта үткәрелә торган халыкара, бөтенроссия, региональ һәм республика фәнни-теоретик һәм гамәли конференцияләре гыйльми эшчәнлекнең бу мөһим тармагын яңа баскычка күтәрде. ТӘҺСИДә К.Миңнуллин рәислегендә докторлык диссертацияләре Советы уңышлы эшләп килә. Аның үзенең дә 5 аспиранты кандидатлык дәрәжәсенә ия булды. ТДГПУ профессоры буларак, галим милли-педагогик кадрлар эзерләүгә дә зур өлеш кертә.

Жыйнап әйткәндә, Ким Мөгаллим улы Миңнуллин үзенең илле яшьлек юбилеенә җитәкчелек һәм гыйльми тикшеренүләр өлкәсендә күркәм казанышлар белән килә. Аның 2008 елда Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы итеп сайлануы, яңа 2009 ел башында ук “Татарстанның атказанган фән эшлеклесе” дигән мактаулы исем алуы ирешкән казанышларының югары бәяләнүе хакында сөйли.

Хужахмәт Мәхмүтов.

Татар телендә югары белем бирүне оештыруга зур көч куйган, журналыбыз аякка баскан чорда ярдәм күрсәткән җәмәгать эшлеклесе һәм галим, Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы Ким Мөгаллим улы Миңнуллинны юбилее белән котлыйбыз, исәнлек һәм уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

ЖЫРЛАРДА ҺӘМ ӘКИЯТЛӘРДӘ ЭНДӘШҮ ҺӘМ МӨРӘҖӘГАТЬ ИТҮ СҮЗЛӘРЕ

Ким Миңнуллин

Жырларда лирик эндәшләр сөйләмнең рик геройның хис-тойгыларын көчәйтү, аһәңен, эмоциональ яңгырашын баету, ли- жылырак итеп сурәтләү өчен кулланыла. Ли-

рик эндәшләрне без бик борынгы мәжүсилек чорларыннан калган шигъри сүз үрнәкләрендә, шулай ук ырым текстларында ук очратабыз. Мәсәлән, «Бака, бака, жылгә оч, жылгә очмасаң, жиргә сең!» («Теш бакасы» әсәреннән), «Ут, уйнама, уйнама; Уйнамыек, көлмиек, Бергә гомер итиек» («Ут теле»), «Син тимәсәң, мин тимәм. Кара елан, кит, елан» («Елан теле»). Лирик эндәшләрне ел фасылы белән бәйлә поэтик ижат үрнәкләре һәм келәүләрдә дә күрәбез. Менә алар: «И, Иш бабай, Иш бабай, Пич башыннан төш, бабай» («Нәүруз Мөбарәкбад!»), «Кызыкайлар, дустанкайлар, житте ич Нәүруз айлар» («Нәүруз житте, уйнагыз!»), «Эт кояшы, тегеләй кит, Безнең кояш болай кил! Кояш, чык, чык, чык! Болыт, кач, кач, кач, Без уйнарыбыз жылыткач!» («Кояш, чык, чык»). Әлеге шигъри алымны без татар халык җырларының барлык төрләрендә дә очратабыз.

Туй йоласына караган җырларда һәм лирик җырларда эндәшләрне еш кына җыр исемнәрендә үк күрәргә була. «Өтекәем, мине бирәсең», «Ах, кәбәм, анакай», «Ах, тиндәшләр, тиндәшләр», «Сайрамачы, былбыл», «Гөлҗиһан, жаныем», «Хәерниса, канат кынам».

Татар халык җырларында актив кулланылышта булган, киң таралган эндәшләр – туган-тумачаларга, дус-ишләргә караган, яраткан, якин күргән кешеләргә мөрәҗҗәгать итү сүзләре, кош һәм үсемлек атамалары. Лирик җырларда алар шулай ук күп кенә хатын-кыз исемнәрен үз эченә ала. Җырларда, бигрәк тә дүртъюллыкларда, лирик герой *башым, газиз башым, йөрәккәем, күз ямем, йөзем* кебек сүзләр ярдәмендә үз-үзенә, үзенә гәүдә-тән өлешләренә эндәшә. Моннан тыш, *Ходай, Алла* сүзләре белән эндәшүләр, туган илгә, аерымы шәһәргә исемнәрен атап мөрәҗҗәгать итүләр еш очрый.

Лирик геройның кошларга һәм үсемлекләр дөньясына, үзенә туган-тумачасына, якин кешеләренә мөрәҗҗәгать итү формаларының иң бай үрнәкләре кыз елату кебек йола җырларында һәм лирик җырларда күзәтелә. Дөрәсрәге, туй йолаларына караган җырлардагы эндәшләр тулысы белән диярлек туганлык, дуслык атамаларына карый. Кыз елату җырларында кыз, үзенә моңзары, кайгысы турында сөйләгәндә, ата-анасына, туганнарына мөрәҗҗәгать итә, алардан киңәш сорый, үтенечләрен әйтә. Бу алым җырларны жанлы сөйләм интонацияләре һәм эмоциональ тибрәнешләр белән баета, лиризмны көчәйтә:

Жиң очым тулы жиз төймә,
Кая гына, анакай, сибием?
Эчкенәем тулы кайгы-хәсрәт,
Кемгә, анакай кәбәм, сөйлием?

[1, № 19].

Кардәшлек терминнары арасында баш килештәге сүзләр күп кулланыла (*әни, әти, агай, туганай* һ.б.), *-ым/-ем* тартым кушымчалы (*балам, әнием, әтием, дустаным, аням, туташым, сеңлем, кодачам* һ.б.) формалар бар. Иркәләү кушымчасы алган эндәшләр дә киң кулланыла: *анакай, балакай, энәкәй, әткәй, җизнәкәй* һ.б. Бер төркем туганлык атамалары берничә кушымча алалар: *анакаем, инәкәем, бәбекәем, туганайларым, әнкәем, бәбкәем, дустанайларым* һ.б.

Кияүгә китә торган кыз ата-анасына аеруча яратып мөрәҗҗәгать итә, алардан мәрхәмәт-шәфкать өмет итеп эндәшә, үтенечләрен әйтә, сабуллаша, рәхмәт укый, кыз елату җырларында кинә-үпкәсен дә әйтә. Кызның сабуллашу җырларында иркәләү-кечерәйтү кушымчалы сүзләр янында шундый ук мөнәсәбәтне белдерә торган башка сүзләр дә әйтелә. Шулай итеп ике, кайвакытта хәтта өч компоненттан торган эндәшләр барлыкка килә: *кияү канатым, әтием йөрәгем, газиз әнкәй, сөекле газиз әнкәем* һ.б. Мишәрләр арасында язып алынган җырларда *кәбәм, кәбешем, маем әтием, йөрәгем; татлым, әтием; әнкәй, майгынам; әнием кәбешем* кебек иркәләп-сөеп эндәшү сүзләре кулланыла. Мондый берничә компонентлы эндәшләр җырларның эмоциональлеген арттыралар, кыз баланың җырга салынган рухи халәтен, кайгысын тирәнрәк аңларга ярдәм итәләр, җырларның эстетик тәэсирен көчәйтәләр.

Алар арасында *и әтәвем-әнәвем, и җиңгәем, әй әтекәем, ай әткәй* рәвешендәге эндәшләр дә булу әлеге җырларда борынгы язма әдәбиятыбыздан килә торган традицияләргә саклануын күрсәтә. Мәсәлән, «Кыйссаи Йосыф» китабында – «әй, гәзиз аням», «йа анә» [2, 102], «әйа бабай» [2, 276], «Нәһжел фәрадис»та – «и ата» [3, 208], «Идегәй» дастанында – «и ата» [4, 209] һ.б.

Икенче зур төркем эндәшләр телебездәге традицион эпитетлар, чагыштырулар нигезендә һәм шул ук тартым (*-ым/-ем*), иркәләү-кечерәйтү (*-кай/-кәй, -и, -кәш/-каш*) кушымчалары ярдәмендә ясалганнар. Алар арасында иң киң таралганы – *җәң сүзе* һәм аның төрле формалары: *җәңым, җәңникәем, җәңыкаем* ми-

нем, *жәнкаем, жәныем, жәный, жәный гынам* сылуым, *жән сөйгән(ем), жәным егет, жәным бәгърем, жәнкисәгем, жәнки-жәным, и жән душтым* һ.б. Санап кителгән формалар, бер яктан, татар теленең образлы сүзләр һәм формалар ясау өчен бай арсеналы булуы турында сөйләсә, икенче яктан, мондый вариантлылык кеше күңелендәге иң тирән кичерешләрнең, иң нечкә хисләрнең бик күп төсмерләрен чагылдыруга хезмәт итә. Шулай ук вакытта аларга шигъри нәфислек хас, аларда төрледән-төрле тормышчан буяулар табарга була:

Биек тауларның урамы, *абзыем*,
Очадыр ла тузаны, *жәныем*.
Ни рәхәтне күргән башлар, *абзыем*,
Әле күрә нужаны, *жәныем*

[3, № 149].

Яки:

Агыла гына болыт, әй агыладыр,
Таулардан тауларга кагыладыр.
Гөлҗиһан, *жәныем*, бу ни хәл?

[3, № 158].

Беренче мисалда *жәныем* эндәше гомумән мөрәҗғәгать итүне белдерә, ә икенчесендә исә конкрет бер кешегә – сөйгән ярга карата кулланыла, шигъри текстның төзелешенә үзенчәлек тә киртә.

Мәхәббәт җырларында *жәнашым* эндәше, башка поэтик чаралар белән берлектә, тирән сөю хисен җиткерә:

Кашларың кыйгач, йөзләрен кояш,
Күңелем яктыра, күрсәм, *жәнашым*

[3, № 294].

Яки:

Йөзегең алмаз, кими ярамас,
Йөзек тик ярат мине, *жәнашым*

[3, № 294].

Мишәрләрдә бу сүзнең *жәйнушым* варианты да кулланыла:

Узып китәсең былбыл кош кебек,
Кашыңны сикертеп чакыр, *жәйнушым*,

Яки:

Карый урман уртасында
Туз яндырдым, *жәйнушым*

[5, 418].

Сүз уңаенда шунысын да искәртеп үтик, җырларда элек-электән үк поэтик символика булып яшәп килә торган эндәшләрдән *гөлкәй, гөлкәем, жәным, жәмәлым* (гарәпчә *матур+ым*), (ал) *бадъяным, нәзкәй* (билем), *гүзәлем, (йөрәк) парәм, былбылым* сүзләре һәм башка бик күпләр

гарәп-фарсы телләреннән кертгән алынмалар булып торалар. Дөрөс, алар инде борынгы язма әдәбиятыбызда ук булганнар һәм телебезнең шигърилегенә, сурәтлегенә, нәфислегенә хезмәт иткәннәр, җыр текстларының образлы сурәтләү чаралары булып урнашканнар.

Эндәшләрнең бер төркеме кешенең матурлыгына, холкының күркәм якларына игътибар юнәлтә: *матурым, чибәрәм, матуркаем, аппагым, акыллым*:

Жилбер дә генә жилбер йөргән чакта,
Аппагым ла, киче бәрхет калфагың,
Жилләр ачты ла минем лә,
Әй *аппагым*, куенымны

[3, № 144].

Аппак кына, вак-вак кына, Мәфтүха,
Мәфтүха *чибәрәм*, урманда куак кына;
Күп күрмәгез, күп тормабыз, Мәфтүха,
Мәфтүха, *акыллым*, без монда кунак кына

[3, № 415].

Бер төркем эндәшләрне кеше әгъзаларын белдерә торган сүзләр тәшкил итә, алар халык ижатында традицион сурәтләү чаралары булып урнашкан эпитетлар белән ачыкланып киләләр һәм җырларга жанлылык, шигърилек бирә торган сүз-сурәтләр барлыкка китерәләр: *озын керфек, яшь йөрәгем, энҗе тешем, гәүһәр каш, ак беләк, бөдрә чәч, зәңгәр күз, алтын чәч* һ.б. Әгъзаларны белдерә торган сүзләрнең кайберләре, кушымчалар алып яки аерым сүзләр белән даими янәшә кулланылып, яратып, якин итеп мөрәҗғәгать итүне белдерә торган традицион символларга әйләнеп киткәннәр: *йөрәк маем, йөрәк парәм* (фарс. парә – кисәк, чагыштыр: *жәнкисәгем*), *бәгърем* (бәгырь < борынгы төрки багыр – тат. эд. бавыр + -ем) һ.б. Кайбер мисаллар: *Жиңги, йөрәк парәм*, синнән сорыйм, Бая узган егет каягы? [3, № 288]; Китәм инде, озат, *бәгърем*, Басу капкаларын чыкканчы [3, № 357].

Кай җирләрдә син йөрисең, сөйгәнем,
Йөрәгемнең *парәсе*,
Сандугач баласы?

[3, № 379].

Егълама, әнкәй, безнең өчен,
Тулган аем, *йөрәк маем*,
Жибәрермен яхшы хәбәр

[3, № 186].

Алдарак билгеләп үтелгәнчә, җырлардагы эндәшләрнең зур төркемен кеше (нигездә хатын-кыз) исемнәре тәшкил итә. Җырларны өйрәнүгә зур өлеш керткән И.Надиров үз вакытында

«Лирик эндәшләр еш кына хатын-кызларга юнәлгән булалар. Бу – татар җырларының бер поэтик сыйфаты. Безнең җырларда очраган хатын-кыз исемнәрен бергә тезеп чыксаң, бик озын шигъри исемлек барлыкка килер иде», – дип язган иде [6, 36].

Хатын-кыз исемнәреннән торган эндәшләргә аеруча лирик җырлар бай: аларда 50 берәмлек шундый функциясен үти. Билгеле булганча, чыгышлары белән аларның зур күпчелеге гарәп сүзләре, эчтәлекләре белән исә алар, нигездә, кызларның *матур, гүзәл* (Жәмилә, Нәфисә, Жамалым, Латыйфә), *тыйнак* (Мазлума), *сабыр* (Хәлимә), *гөл* (Рәйхан), *жәңнәт, бакча* (Фирдәвескәй), *истәлек* (Хатирә), *кадерле* (Газизә, Азизәкәй) булуларын һ.б. шундый күркәм сыйфатларын билгелиләр.

Төзелешләре буенча мондый исемнәр гади (югарыдагы мисалларны кара) һәм кушма сүзләр булып торалар. Кушма исемнәрдә компонентларның берсе еш кына даими була. *Шәмсе* – кояш (Шәмсенур), *Нур* – нур (Биби-нур), *Ниса* – хатын-кыз (Хәмдениса), *Гөл* – гөл (Гөлҗиһан, Гөлмәрфуга, Гөлфируз), *Биби* – бикә (Бибизарига, Бибисара), *Маһи* – ай (Маһисәрвәр), *Хәер* – яхшылык, изгелек (Хәерниса), *Хәмде* – шөкер итүче һ.б. Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, хатын-кыз исемнәрендә югары стильгә хас шигъриятлелек чагыла, аларга салынган иң матур, иң күркәм сыйфатлар җырларның сурәтлеләген, образлылыгын көчәйтәләр. Алар, бер яктан, җыр текстларының төзелешен баеталар, икенче яктан, аларның эчтәлеген, хиссиятен тирәнәйтәләр. Традицион сурәтләү чараларының (кеше исемнәреннән торган эндәшләрнең дә ерак тарихы «Кыйссаи Йосыф», «Хәсрәү вә Ширин» кебек борынгы әдәбиятебездән үк килә) берсе буларак, кызларның матур исемнәреннән ясалган лирик эндәшләр шигъри әсәрдәге хистойгыларның тагын да баерак, үзенчәлеклерәк булуына китерә. Мәсәлән:

Чәйнекләр генә алдым
мин шкафтан, *Әсмабикәй*,
Шкафтан гына түгел,
Маһисәрвәр, ай, ящиктән;
Шәт, хәтер генәң
күп калдырдым, *Әсмабикәй*,
Аңсызлыктан түгел,
Маһисәрвәр, ай, яшьлектән
[3, № 320].

Синә булган яшьлек мähәббәтем,
Мәдинәкәй, гөлкәй, бөдрә чәч,
Гөрләп чәчәк ата йөрәктә

[3, № 336].

Күпме йөрешеп тә аерылабыз,
Жәл каласың бигрәк, *Фатыйма*.
Фатыйма, каласың,
Сагынганда кемгә карарсың?

[3, № 365].

Бишек җырларында очрый торган эндәшләргә аерым рәвештә игътибар итү урынлы. Чөнки бу төркем җырлар махсус бер контингентка гына багышланганнар. Аларда урын алган эндәшләр дә балаларга карата гына юнәлтелгән.

Бишек җырларында эндәшләр арасында сан ягыннан беренче урынны *бала* һәм аның иркәләү-кечерәйтү (*балакаем*) яки тартым кушымчалы (*балам*) формалары алып тора. Баланы *ир бала* яки *кыз бала* буларак аерып атаганнары бар: *кызым, улым, бәбекәй* һәм *бәбекәем* сүзе, аның саңгырау варианты *пәпә* сүзләре теркәлгән. *Пәпә* һәм *пәбә/бәбә* сүзләренә бер үк сүз булуын дәлилли торган фактлар диалектларда күп табыла [5 – 1969, 101-102; 5 – 1993, 65, 67].

Жаның кебек газиз һәм кадерле нарасый бала бишек җырларында гаиләнең *гөле* (бу сүз *гөлием* формасында да очрый), бөредән әле генә ачылган *чәчәге* (*сачәгем*), ул эни кешенең *күз нуры, багалмасы, йолдызы, чибәре, йомрысы* һ.б. Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, бу төркем эндәшләрдә дә традицион алымнар (эпитетлар, чагыштырулар, сынландырулар) актив кулланыла. Бишек җыры ул үзенә бөртөрле шигърият һәм анда баланы *сандугачым, карлыгачым, былбылым* дип атау, кешенең иң газиз әйберләре һ.б. тиңләп, аңа *жәаным, балакаем-жәаныкаем, бәгърем* дип мөрәжәгать итү шулай ук актив кулланылышта.

Бишек җырларында үзенчәлекле эндәшләр бар. Мәсәлән, балага *и йомрым, йомрым* (чагыштыр: сөйләү телендә *түгәрәгем*) дип яратып эндәшү, аны *Бәхтияр* (фарсыча *бәхетле* дигән сүз) дип атау шундыйлардан. Эндәшләрдә балалар дөньясы белән бәйле хайван исемнәре күзәтелә: *песи-матур, нечкәбил; пси-песи* һ.б.

Эндәшү-мөрәжәгать итү сүзләре әкиятләрдә дә киң кулланыла. Күпчелек әкиятләрдә монологик һәм диалогик сөйләм төрләре катнашып китә. Персонажларның сөйләшү-аралашуы

хайваннар турында әкиятләрдә аеруча еш чагылыш таба [7]. Аларда йорт хайваннары, кыргый жәнлекләр, кош-кортлар – һәммә тереклек иясә жанландырыла, телгә килә ала. Эндәшү-мөрәжәгать итү өчен күбрәк ялгызлык исеменә әйләндерелгән хайван, кош атамалары файдаланыла: *Аю, Бүре, Тычкан, Мачы, Этәч* һ.б. Эндәш сүзләр башлыча жөмлә башында киләләр, шул ук вакытта жөмлә уртасында һәм азагында кулланылганнары да очрый. Хайваннар турындагы әкиятләр телендә персонаж исеменә *-кай/-кәй* иркәләү-кечерәйтү кушымчалары өстәп әйтү дә күзәтелә.

– Нигә елыйсың соң син, *Куянкай?* – ди Этәч, моннан сорый инде («Батыр этәч»).

– Шуннан соң Мачы Казга: «*Каз дускай*, салкыннар башлана бит, әйдә өй салыйк», – дигән («Дүрт дус»).

Хайваннар турындагы әкиятләрдә персонаж исеменә *дус* сүзен өстәп куллану киң таралган.

– Әй, *Этәч дус*, син патша фәрманын исеңә аласың килмиме, минем әйткән сүземә колак салмыйсың, кире якка карап торасың, – дигән («Гакыллы хәйлә хикәяте»).

– *Төлке дус*, син дә сыйладың, мин дә сыйладым, бик рәхмәт, – дип әйтте, ди («Торна белән Төлке»).

– Ярый, *Бүре дус*, исән бул! – дип әйтте дә, үзе сызды ди («Наян төлке»).

– Тот-тор, *Аю дус*, ди, мин ашка-суга йөргән вакытта бал белән майны син ашап бетергәнсеңдер дип әйткән идем бит, дәрәс икән, ди, бал белән майны чыннан да син ашап бетергәнсең икән, ди («Аю белән Төлке»).

Кардәш булмаган яки аз таныш булган әкият геройлары бер-берсенә *иптәш, кардәш, юлдаш, әфәнде, дус* кебек сүзләргә кулланып мөрәжәгать итәләр. Мәсәлән:

Турай батыр моңа өстеннән салып чикмәнән киерткән.

– Мә, туңып торма, *кардәш!* – дигән («Турай батыр»).

Бервакытны ул, укуынан кайтып, гадәте буенча туп-туры аты янына кергән икән, бия телгә килеп:

– *Дустым*, бүген сак бул, янымнан ерак йөрмә, сиңа бүләк бирәм, – дигән («Алтын яллы колын»).

Мәкер Гаярьдән сорый:

– Син, *юлдаш*, кай жирдә торасың? («Мәкер белән Гаярь»).

Бу солдат егеттән:

– Син, *иптәш*, мылтык асып, кылыч тагып кая китеп барасың? – дип сораган («Өч кыю иптәш»).

Туганлык-кардәшлек мөнәсәбәтләрен чагылдыручы сүзләр әкиятләргә мөрәжәгать итү лексикасында аеруча зур урын алып тора. Бер төркем сүзләргә күпвариантлык хас: *әти-әткәй-атай, әни-әнкәй-инәй* һ.б. Жырлардагы кебек үк, I зат тартым кушымчасын ялгау күзгә ташлана. Мәсәлән:

Өлкән улы кайтты, атасы янына кереп әйтте:

– Мин, *атам*, төн йокламадым, шулай да тагын бер итлек юк булды («Кош эзләп йөргән хан улы»).

Килең чыгып киткәч, тутасы әйтә энесенә:

– *Туганым*, ди, бу кеше бик бозык нәрсә икән, – ди, күргәннәренә барысын да сөйләп бирә («Тылсымлы чыбык»).

Карт әйтә:

– Әй, *улым*, – ди, – анда берәр агач бармы, су буенда? – ди («Зирәк карт»).

Персонажлар сөйләмәндә бер үк кешегә мөрәжәгать иткәндә дә төрле эндәшү сүзләргә урын алырга мөмкин. Мисалга, «Бака кияве» исемле әкияттән кечкенә генә өзек китерик.

Өендә кече улы аның каршысына чыгып:

– Әти, юлыгыз уңдымы, абый кайда? – дип сорагач,:

– И, балам, *абыең* кайгысын кайгырту-дан бигрәк үз кайгыңны кайгырт! – дип җавап биргән дә, ашын ашап йокларга яткан.

Иртә белән тамак туйдыргач, әтисе:

– Әйдә, *улым*, ук ялыңны алып чык та атып жибәр! – дигән («Бака кияве»).

Туганлык атамаларына ягымлы, якин итеп мөрәжәгать итү сүзләргә өстәп кулланылырга да мөмкин. Мәсәлән:

Унберенче Әхмәт әйтә:

– *Әнкәй бәгърем*, елама, ди, мин аларны барыбер табачакмын, – ди («Унберенче Әхмәт»).

Атасы бик сөөнә моның:

– Улым, *кәбәм*, монда патша булырсыңмы, нишләрсен? – ди («Нурсылу»)

«Нурсылу» әкиятә Пенза өлкәсендә язып алынган. «*Кәбәм*» сүзе бу төбәктә иркәләп, ягымлы итеп эндәшкәндә кулланыла.

Әкият геройлары телендә яратып эндәшкәндә *ясаным, ясанкисәгем, бәбкәем* һ.б. шундый сүзләр дә кулланыла.

– Ярый алайса, *ясанкисәгем*, миңа бер елга миһләт бир («Һөнәрле үлми, һөнәрсез көн күрми»).

– И, *ясаным*, кайларда йөрдең, бик сагындырдың, әйдә, хуш кайттың, өйгә кер, – ди («Тылсымлы чыбык»).

– Юк, *иркәм*, әле үк сарайга кайта алмыйм, мондый кыен чакларда мин абыемның да хәлен белеп кайтырга тиешмен, шуннан соң гына сезне кайтып күрермен, – ди («Батыш исемле батыр турында әкият»).

– Була, *бәбкәем*, барып кайтырмың, – ди («Корчаңгы тай»).

Геройлар бер-берсенә тискәре мөнәсәбәтләрен, кемнеләр өнәп бетермәүләрен мөрәжәгать итү сүзләрендә үк күрсәтәләр. Түбәндә китерелгән өзеңләрдә шундый очраklar чагылыш таба. Күргәнебезчә, бу төркемчәдә алынма сүзләр дә актив кулланыла.

– Әй, *хаин*, син нигә болай соңа калдың? – ди («Сауны хаста күтәрер»).

– Ах, *шельма* Төлке! – ди Бүре, – туры килдеңме, ди («Наян Төлке»).

– Син, *тиле*, миңа фәлән-фәлән жирдән кырык баш жен байталы тотып китер («Ак байтал»).

– Һай, *таз шайтан*, ни арада кайтып яткан әле, – ди әтисе («Корчаңгы тай»).

Хатын сикереп торып:

– Һай, *карт дуңгыз*, харап иттең, көпәкөндез моны кайда жыештырырга инде? – ди («Хәйләкәр мылтыкчы»).

Әкиятләрдә ижтимагый-социаль мөнәсәбәтләргә чагылдыручы сүзләр дә шактый. Әйтик, патшага мөрәжәгать итүнең төрле формалары бар. Бер очракта фәкыйрь карчык гади

генә итеп «падиша» сүзен куллана:

– *Падиша*, ди, сиңа хезмәтче кирәк икән дип ишеткән идем, ди, миндә бер кеше бар иде, ди.

Түбәндәге мисалларда инде без патшага яруга тырышуны һәм зурлауны күрәбез.

Шуннан соң арада бер карт вәзир торып әйтә:

– Әй, *падишаным-солтаным*, ди... («Аучы егет»).

Тиле патша янына килә дә әйтә:

– *Патша хәзрәтләре*, кырык мичкә дегет әзерләп, кырык потлы дүрт дага койдыр, мин Ак байталга атланып китәм, – ди («Ак байтал»).

Жырлардагы кебек үк, жөмлә башында эндәшү-мөрәжәгать формасында *әй* сүзен куллану әкиятләрдә бик актив. Кайбер очраklarда әлегә сүз борчылу, үкенү кебек хис-тойгыларны белдерү өчен дә хезмәт итә. Мәсәлән:

Шулай да бик каты итеп уята башлагач, Таңбатыр сикереп тора да:

– *Әй*, ди, мине без белән чәнчеп уатырга кирәк иде, ул вакытта мин тагын да зәһәрләнебрәк китәр идем, – ди («Таңбатыр»).

– *Әй*, бабай, ди, барлык патроннарымны атып бетердем, ни күтәрә алмыйм, ни тукый белмим бу жәнлекне, – ди («Аучы егет»).

Еш кына бу сүзнең *и* рәвешендә кулланылуы да күзәтелә:

– *И* егет, син монда нишләп йөрисең, кая барасың, кайдан килдең? («Ак Бүре»).

Борынгы тел традициясе булган әлегә күренешләр әкиятләр белән жырлар арасындагы охшашлыкны күрсәтәләр.

Күренгәнчә, жырларда һәм әкиятләрдә эндәшү, мөрәжәгать итү сүзләренәң күп төрле формалары, вариантлары кулланыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Татар халык ижаты. Йола һәм уен жырлары /Төз.: И.Надиров. – Казан: Татар кит. нәшр., 1980. – 339 б.
2. Кол Гали. Кыйссаи Йосыф – Киса-и Йусуф: Йосыф турында кыйсса /Редкол.: Ә.Р.Тенешев, М.З.Зәкиев, Н.Г.Юзиев, Н.Ш.Хисамов, Ә.Г.Исхаков һ.б. – Татар кит. нәшр., 1983. – 543 б.
3. Борынгы татар әдәбияты /Төз.: М.Х.Гайнуллин, Х.Мөхәммәтов, Х.Хисмәтуллин, Ш.Абилов һ.б. – Казан: Татар кит. нәшр., 1963. – 580 б.
4. Идегәй. Татар халык дастаны. – Казан: Татар кит. нәшр., 1988. – 236 б.
5. Татар теленәң деалекталь сүзлегә. – Казан: Татар кит. нәшр., 1969. – 644 б.; 1993. – 460 б.
6. Татар халык ижаты. Тарихи һәм лирик жырлар /Төз.: И.Надиров. – Казан: Татар кит. нәшр., 1988. – 488 б.
7. Татар халык әкиятләре /Төз.: Л.Жамалетдинов. – Казан: Татар кит. нәшр., 1989. – 480 б.

ТҮШӘМӘ ҺӘМ НЫГЫТКЫЧ АРКАЛАРДАН ТОРГАН ЦИЛИНДРИК КАБЫРЧЫК РӘВЕШЕНДӘГЕ КОРЫЛМАНЫ ХИСАПЛАУ

Абрик Камалов, Алсу Хәмидуллина

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФның югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган. 200гә якын фәнни һәм методик хезмәтләр авторы; шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслегә, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр бар.

АЛСУ АБРИК кызы ХӘМИДУЛЛИНА – Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының су белән тәмин итү һәм тотылган суларны агызу кафедрасында өлкән укытучы булып эшли. 20 фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

Камалов А.З., Хамидуллина А.А. Расчет цилиндрических перекрытий с подкрепляющими арками.

В работе исследуется напряженно-деформированное состояние арочного сооружения с незамкнутым цилиндрическим покрытием и равномерно распределенными подкрепляющими арками, находящегося под действием собственного веса, снеговой и ветровой нагрузки. Дано аналитическое решение задачи, получены формулы для исследования напряженно-деформированного состояния арочного сооружения с подкрепляющими круговыми арками.

Ныгыткыч аркалардан торган йомык булмаган цилиндрик кабырчыклар түшәмә элементлары рәвешендә төзелештә шактый уңышлы кулланыла. Цилиндрик панельләрнең аркылы кисеме эйләнә формасында булырга яки булмаса, ә кәкресызыклы стөнасының калыңлыгы үзгәрешле булырга мөмкин. Цилиндрик түшәмә һәм ныгыткыч аркалар да төрлечә тоташа ала. Шул исәптән, алар тоташу өслекләре буенча бер-берсенә карата ирекле рәвештә шуарга, нык итеп беркетелергә, кайбер өлкәләрдә япсарның ныгыткыч арка өслегеннән аерылу очраklары булырга да мөмкин.

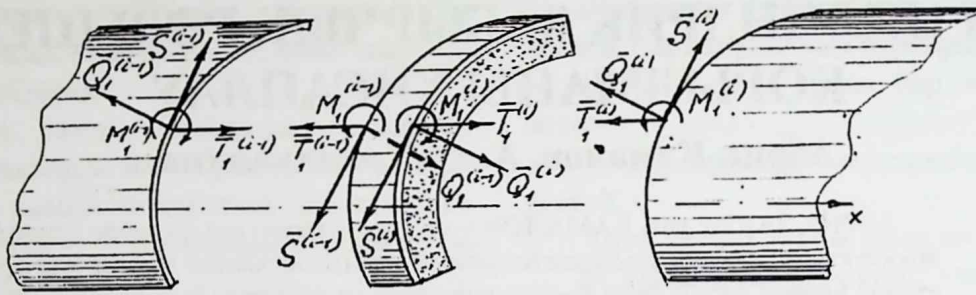
[1,2] хезмәтләреннән аермалы буларак, бу мәсьәләне чишкәндә без япсар һәм ныгыткыч аркалар бер-берсенә ныклап беркетелгән очракны карарбыз. Шушы фаразлар нигезендә узавырлыгы белән жил һәм кар басымы тәэсирендәге бер-берсеннән l ераклыгында урнашкан N түгәрәк арка белән ныгытылган R радиуслы, $L = (N - 1) \cdot l$ озынлыгындагы, h калыңлыгындагы цилиндрик кабырчык рәвешендәге түшәмәдән торган аркалы корылманың көчәнеш-

деформация халәтен тикшерик.

Ныгыткыч арканың калыңлыгы h_r кинчеге b_r , радиусы R_r , аның аркылы кисеме $b_i \cdot h_i$ булсын. Ныгыткыч аркаларның кәкрелек радиустары белән цилиндрик түшәмәнен кәкрелек радиустары аермасы зур түгел, ягъни $R_i = R - h_i / 2 - h / 2 \approx R$. Мәсьәләне чишүнең биредә тәкъдим ителгән ысулы тикшерелә торган аркалы корылманы $N - l$ цилиндрик кабырчыкларга һәм икекатлы аркалы N элементка бүлгәләүгә нигезләнган. Бу очракта, түшәмә һәм ныгыткыч аркалар ябышкан өслекләрдәге шартлар (катламнардагы күчешләрнең һәм көчәнешләрнең бер-берсенә тигезлегә) үзеннән-үзе үтәләчәк. Барлык аркылы аркаларның геометрик һәм физик характеристикалары бер үк дип фаразлыйк, ягъни $R_i = R_2$, $h_i = h_2$, $E_i = E_2$, $\nu_i = \nu_2$, $b_i = b_2$. ($i = 1, N$). Бу фаразлар нигезендә куелган йөкләмнәр тәэсирендәге аркалы корылманың бөгелү мәсьәләсе, икекатлы ныгыткыч N арка белән $N - l$ цилиндрик панельләрнең үзара тәэсирләшү мәсьәләсен тикшерүгә китерелә.

Әүвәл i -нче икекатлы ныгыткыч арка һәм $i-1$ белән i -нче цилиндрик түшәмәләрне аерым

рәвештә карыйк һәм аларның үзара тәэсирләшү көчләрен күрсәтик (1 рәс.).

1 рәс. Аркалы корылманы хисаплау схемасы

Әйтик, корылманың $x = (i-1)l - b_i/2$ аркылы кисемдә $\bar{Q}_1^{(i-1)}$ аркылы, $\bar{S}^{(i-1)}$ күчегү һәм $\bar{T}_1^{(i-1)}$ сузу көчләре һәм $M_1^{(i-1)}$ бөгүче моменты тәэсир итсен. Нәкъ шундый ук эчке көчләр $x = (i-1)l + b_i/2$ кисемдә дә барлыкка киләләр. Бу очракта ике катламлы i -нче ныгыткыч аркага тәэсир итүче йөкләмнәрнең интенсивлыктары

$q_\tau^{(i)} = q_\tau - 2S^{(i)}/b_i$, $q_n^{(i)} = q_n - 2Q_1^{(i)}/b_i$ формулалары ярдәмендә ачыклана. Биредә $S^{(i-1)} = S^{(i)}$ һәм $Q_1^{(i-1)} = Q_1^{(i)}$ (чөнки $l \gg b_i$); q_τ , q_n — корылманың үзавырлыгы белән аңа тәэсир итүче жил һәм кар басымының орынма һәм нормаль юнәлешләрендәге интенсивлыктары.

Ике катламлы ныгыткыч i -нче арканың тигезләнеш тигезләмәләре түбәндәгечә языла [3]:

$$\begin{aligned} \frac{dQ_2^{(i)}}{d\theta} - T_2^{(i)} + q_n^{(i)}R_2 &= 0, \\ \frac{dT_2^{(i)}}{d\theta} + Q_2^{(i)} + q_\tau^{(i)}R_2 &= 0, \\ \frac{dM_2^{(i)}}{d\theta} - Q_2^{(i)}R_2 &= 0. \end{aligned} \quad (2)$$

Бу тигезләмәләрдә $T_2^{(i)}$ һәм $Q_2^{(i)}$ көчләреннән котылып, $M_2^{(i)}$ бөгүче моменты белән йөкләмнәр интенсивлыгы арасындагы бәйләлекне ачыклайбыз:

$$\frac{d^3M_2^{(i)}}{d\theta^3} + \frac{dM_2^{(i)}}{d\theta} = -(q_\tau^{(i)} + \frac{dq_n^{(i)}}{d\theta})R_2^2, \quad (i = \overline{1, N}). \quad (3)$$

Икенче яктан, $M_2^{(i)}$ белән арканың $\chi_2^{(i)}$ кәкрелеге үзгәреше арасында

$$M_2^{(i)} = D_{22}^{(i)}\chi_2^{(i)} = -\frac{D_{22}^{(i)}}{R_2^2} \left(\frac{dw^{(i)}}{d\theta} - v^{(i)} \right)$$

бәйләнеше бар.

Арканың сузылмаучанлыгын исәпкә алсак ($\epsilon_2 = 0$), аның $w^{(i)}$ радиаль күчешен $v^{(i)}$ орынма күчешә аша табарга була:

$$M_2^{(i)} = \frac{D_{22}^{(i)}}{R_2^2} \frac{d}{d\theta} \left(\frac{d^2v^{(i)}}{d\theta^2} + v^{(i)} \right). \quad (4)$$

Биредә

$$\begin{aligned} D_{22}^{(i)} &= b_i \left[D_1 + D_2 \left(4 + 6 \frac{h_1}{h_2} + 3 \frac{h_1^2}{h_2^2} \right) \right], \\ D_j &= \frac{E_j h_j^3}{12}, \quad (i = \overline{1, 2}). \end{aligned}$$

(4)не (3)нче тигезләмәгә куеп, ике катламлы i -нче арканың бөгелеш тигезләмәсен $v^{(i)}$ күчешенә карата билгелибез:

$$\begin{aligned} \frac{d^2}{d\theta^2} \left(1 + \frac{d^2}{d\theta^2} \right)^2 v^{(i)} &= \\ &= -(q_\tau^{(i)} + \frac{dq_n^{(i)}}{d\theta}) \frac{R_2^4}{D_{22}^{(i)}}. \end{aligned} \quad (5)$$

Бу дифференциаль тигезләмәнең $\theta = \theta_1$, $\theta = \theta_2$ кырыйларында $w^{(i)} = 0$ һәм $\frac{d^2w^{(i)}}{d\theta^2} = 0$ шартларын канәгатьләндерүче чишелешен

$$\begin{aligned} v^{(i)} &= \sum_{m=1}^{\infty} v_m^{(i)} \sin m \cdot \theta_*, \\ w^{(i)} &= \sum_{m=1}^{\infty} w_m^{(i)} \sin m \cdot \theta_*, \quad (i = \overline{1, N}) \end{aligned} \quad (6)$$

формасында язык. Биредә $m_* = \frac{\pi m}{\theta_2 - \theta_1}$, $\theta_* = (\theta - \theta_1)$, $\theta_2 - \theta_1$ — цилиндрик панель сыман түшәмәнең һәм аркаларның үзәк почмактары.

Цилиндрик панель рәвешендәге түшәмә барлык кырый контурларда ирекле таянган дип фараз итик. Бу очракта түбәндәге кырый шартлар үтәлергә тиеш:

$$\begin{aligned} u = w = T_1 = M_1 &= 0, \quad (x = 0, L), \\ v = w = T_2 = M_2 &= 0, \quad (\theta = \theta_1, \theta = \theta_2). \end{aligned} \quad (7)$$

Шуңа күрә цилиндрик түшәмә һәм ныгыткыч ике катламлы арка йөкләмнәренен, күчешләренен һәм эчке көчләренен функцияләрен

$$X_k = \sum_{m=0}^{\infty} X_{km} \cos m\theta, \\ Y_k = \sum_{m=1}^{\infty} Y_{km} \sin m\theta. \quad (8)$$

рәвешендә алыык.

(6) һәм (8) рәтләрен арканың бөгелеш тигезләмәсе (5)кә куйсак, арканың тангенциаль һәм нормаль күчешләрен билгеләүче рәтләренен буыннары табыла.

Инде цилиндрик панель рәвешендәге түшәмәләренә хисаплау мәсьәләсенә тукталыйк. Цилиндрик түшәмәнен u , v , w күчешләренә карата язылган дифференциаль тигезләмәләр системасына (4) һәм (8)не куеп, рәтләренен m -нчы буынына карата даими коэффициентлы гади дифференциаль тигезләмәләр системасына киләбез:

$$L\bar{U}_m = q_m. \quad (9)$$

Биредә L – дифференциаль оператор.

Бу системаның гомуми чишелеше бериш тигезләмәләренен гомуми чишелеше һәм бериш булмаган тигезләмәләр системасының аерым чишелешләре суммасына тигез.

Гомуми чишелешне дифференциаль тигезләмәләр системасына куеп, сыйфатлаучы күрсәткеч λ -га карата алгебраик тигезләмәгә киләбез:

$$\lambda^8 - 4m_*^2 \lambda^6 + \left[6m_*^4 - (8 - 2v_1^2)m_*^2 \frac{1-v_1^2}{c^2} \right] \lambda^4 - m_*^2(m_*^2 - 1)(4\lambda^2 + m_*^2) = 0 \quad (10)$$

Әлбәттә, бу 8нче дәрәжәдәге тигезләмәнен тамырларын аналитик ысул белән хисаплау мөмкин түгел. Шунның өчен, канәгатьләндерерлек төгәллек белән, бу тигезләмәнен якинча тамырларын ачыклауга һәм аларны анализлауга тукталыйк.

Әйткә, $m_* = 0$ һәм $m_* = 1$ булсын. Бу очракта тигезләмәнен соңгы буыны нульгә әйләнә. Шунлыктан, бу тигезләмәнен дүрт тамыры нульгә тигез була. $m_* = 0$ булганда бу тамырлар цилиндрик панельнен бөтерелүенә, яисә аның симметрия күчәренә карата борылуына туры килә. Шунның белән бергә, сыйфатлаучы тигезләмәнен нульгә тигез булмаган тамырлары күчәрчә симметрияле кырый эффекты күренешен сурәтлиләр.

$m_* > 1$ һәм $m_* < 1/c^2$ булганда, тигезләмәнен тамырлары ике төркемгә бүленә – зур тамырларга һәм кечкенә тамырларга. Зур тамырлар күчәрчә симметрияле кырый эффектына туры килә. Ә инде кечкенә тамырлар ярыммоментсыз теориядәге сыйфатлаучы тигезләмәнен тамырлары белән тәңгәл килә.

Әгәр m_*^2 һәм $(1-v_1^2)/c^2$ зурлыклары бер үк тәртиптә яки $m_*^2 > (1-v_1^2)/c^2$ булса, тигезләмәнен тамырлары зур һәм кечкенә тамырларга бүленми. Бу очракта ($m_* \gg 1$), тамырларны якинча исәпләү максатыннан, тигезләмәне

$$(\lambda^2 - m_*^2)^4 + \frac{1-v_1^2}{c^2} \lambda^4 = 0 \quad (11)$$

рәвешенә китерик. Бу тигезләмәнен сигез тамыры бар:

$$\lambda_{nj} = (-1)^j \beta_{mn} + (-1)^j \gamma_{mn}, \quad n, j = 1, 2. \quad (12)$$

Алар i -нче цилиндрик түшәмәнен бөгелешен рәткә таркатып табылалар. Бу тамырларны сөзәк кабырчыклар теориясеннән дә чыгарырга була.

Шулай итеп, юка цилиндрик кабырчыклар теориясе нигезендә чыгарылган (10)нчы сыйфатлаучы тигезләмәне анализлау төрле якинча хисаплау ысулларын куллану турында кайбер нәтижәләр ясарга мөмкинлек бирә.

Күргәнебезчә, теге яки бу якинча хисаплау ысулларын куллану мөмкинлегә, иң беренче чиратта, корылманың көчәнеш-деформация халәте аркылы юнәлештә үзгәрүчәнлегенә яки дулкыннар саны m_* -га бәйле.

Ике ныгыткыч арка арасындагы k -нчы цилиндрик кабырчык элементындагы урта өслек нокталарының u_k – буй, v_k – әйләнә һәм w_k – нормаль күчешләре, шулай ук ике катламлы арканың китерү өслеге нокталарының v_i – әйләнә һәм w_i – нормаль күчешләре

$$u_k = -\frac{1}{E_1 h_1} \sum_{m=1}^{\infty} \int \left[m_*^2 \psi_{mk} - v_1 \psi_{mk}'' R_1^2 \right] dx \sin m\theta; \\ v_k = \sum_{m=0}^{\infty} (-W_{mk} / m_* + V_{mk}^{(0)}) \cos m\theta; \quad (13) \\ w_k = \sum_{m=1}^{\infty} (W_{mk} + W_{mk}^{(0)}) \sin m\theta; \\ v_i = \sum_{m=0}^{\infty} V_{mi} \cos m\theta; \\ w_i = \sum_{m=1}^{\infty} V_{mi} m_* \sin m\theta.$$

формулалары аша табыла.

Аларга кәргән интеграллау даимиләре $x=0$, L һәм $\theta = \theta_1$, $\theta = \theta_2$ кырый һәм цилиндрик түшәмә элементларын ныгыткыч аркалар белән эластик тоташтыру шартларыннан табыла.

Әлеге интеграллау даимиләрәнен саны $8(N-1)$ була. Мәсьәләне гадиләштерү максатыннан, беренче һәм $N-1$ нче түшәмә элементларыннан башкалары ($k=2, \dots, N-2$) бердәй деформацияләнәләр дип фаразлыйк. Бу мөмкин, чөнки түшәмәнең барлык цилиндрик панель рәвешендәге элементлары бертигез йөкләмнәр тәэсирендә тора. Ике катламлы ныгыткыч арка-

лар да бердәй, чөнки аларның физик һәм геометрик сыйфатламалары бер үк һәм алар бер үк шартларда эшлиләр.

Түшәмә өчен бер үк $x=0$ һәм $x=L$ кырый шартлары куелганлыктан, корылма өчен билгесез интеграллау даимиләрәнен саны уникаль кала. Алар түшәмәнең беренче цилиндрик элементы белән ике катламлы арканың эластик бәйләнеше шартыннан табыла. Шулай итеп, түшәмә һәм ныгыткыч аркалардан торган цилиндрик кабырчык рәвешендәге корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен тикшерү өчен кирәкле барлык мәгълүматлар да ачыклана.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Камалов А.З. Ныгыткыч аркаларның реакцияләрен хисапләү// Фән һәм тел, 2005, №1(24). – 55-58 б.
2. Камалов А.З. К расчету элементов арочных конструкций// Математические методы и модели в прикладных задачах науки и техники. Тр. междунар. конф. «Континуальные алгебраические логики, исчисления и нейроинформатика в науке, технике, экономике», т.5. – Ульяновск, 2003. – С. 54-56.
3. Амбарцумян С.А. Теория анизотропных оболочек. – М., 1961. – 384 с.
4. Бидерман В.Л. Механика тонкостенных конструкций. Статика. – М.: Машиностроение, 1977. – 488 с.

© Гыйрфанов И.С., Юманов В.А., 2009

ЙӨКЛӘМ ТӘЭСИРЕ ФУНКЦИЯЛӘРЕ ҺӘМ АЛАРНЫ КУЛЛАНУ

Ирек Гыйрфанов, Виктор Юманов

ИРЕК СӘГҮЙТ улы ГЫЙРФАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының металл конструкцияләр һәм корылмаларны сынау кафедрасы профессоры. Ике монография, металл конструкцияләр буенча татарча уку кулланмасы, 70гән артык фәнни мәкаләләр авторы. Фәнни хезмәтләре оптималь корылмаларны проекткага багышланган.

ВИКТОР АЛЕКСАНДРОВИЧ ЮМАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының металл конструкцияләр һәм корылмаларны сынау кафедрасы доценты. 37 фәнни мәкалә һәм методик кулланма авторы.

Гирфанов И.С., Юманов В.А. Функции влияния нагрузок и их применение.

Рассматривается методика учета влияния нагрузки при определении усилий и деформаций сооружения.

Корылманың элементларында хасил булган эчке көчләр һәм деформацияләр корылманың геометрик схемасына һәм аңа тәэсир итүче тышкы йөкләм төренә бәйле була.

Төрле йөкләмнәрнең хисаплана торган зурлыкларга йогынтысын аерым функцияләр аша

билгеләгәндә, кирәкле формулаларны чыгару ансатлаша.

Йөкләм тәэсире функцияләрен керттеп, аларның үзара бәйлеләген карыйк һәм конкрет инженер мәсьәләләрен чишүдә кулланык. Нәтижеләр чыгарганда элегрәк тә кулланылган

аут-функциялар теориясенә [1, 4] таянырбыз.

Без [3])не кулланып исбатлаганча, $f_i(x)\Phi(a_i)$ һәм $f_i(x)[\Phi(a_i) - \Phi(a_{i+1})]$ кебек функциялардан чыгарылма алганда аларның өзекле берәмлек кертгән өлешләрән функциялар дип карап була (биредә $\Phi(a_i)$ – өзекле берәмлек формалары, $f_i(x)$ – гадәти статик функциялар). Димәк, чыгарылма тапканда да аларны гадәти тапкырчыгыш дип карарга мөмкин. Мәсәлән,

$$[\Phi(a_i)f_j(x)]'_x = \Phi(a_i)'_x f_j(x) + \Phi(a_i)f_j(x)'_x. \quad (1)$$

Биредә $\Phi(a_i)'_x = \delta(x - a_i)$, δ – Диракның дельта-функциясе [3] булса,

$$\delta(x - a_i)f_j(x) = \delta(x - a_i)f_j(a_i). \quad (2)$$

Димәк,

$$[\Phi(a_i)f_j(x)]'_x = \delta(x - a_i)f_j(a_i) + \Phi(a_i)f_j(x)'_x, \quad (3)$$

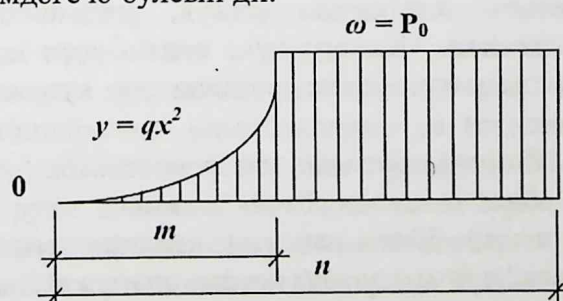
$$[\Phi(a_i)f_j(x)]''_{xx} = \delta(x - a_i)_{xx}f_j(a_i) + \delta(x - a_i)f_j(a_i)'_x + \Phi(a_i)'_x f_j(x)'_x + \Phi(a_i)f_j(x)''_{xx}. \quad (4)$$

Константаның чыгарылмасы булганга $f_j(a_i)'_x = 0$ икәннән исәпкә алсак,

$$[\Phi(a_i)f_j(x)]''_{xx} = \delta(x - a_i)'_x f_j(a_i) + \delta(x - a_i)f_j(x)'_x + \Phi(a_i)f_j(x)''_{xx}. \quad (5)$$

Монда чыгарылган (1-5) формулалары югарыда куелган мәсьәләне чишәргә мөмкинлек бирәләр.

Мисал өчен, бөгүче момент эпюры 1 рәсемдәгечә булсын ди.

1 рәс.

[1]дә чыгарылган формула нигезендә әлеге эпюрны түбәндәге формула белән билгеләп була:

$$M(x) = qx^2 [\Phi(0) - \Phi(m)] + P_0 [\Phi(m) - \Phi(n)]. \quad (6)$$

Борысның гади бөгелеше теориясендә мәгълүм булганча, аңа тәэсир иткән йөкләм зурлыгы моментның координат буенча икенче чыгарылмасына тигез була. Шуны һәм (3-5) формулаларын исәпкә алып, моменттан икенче чыгарылма табабыз:

$$\begin{aligned} \frac{d^2 M(x)}{dx^2} &= (qx^2 [\Phi(0) - \Phi(m)] + \\ &+ P_0 [\Phi(m) - \Phi(n)])''_{xx} = \dots \\ &= 2q [\Phi(0) - \Phi(m)] + \\ &+ \delta(x - m)'_x [P_0 - qm^2] - \\ &- \delta(x - n)'_x P_0 - \delta(x - m)2qm. \end{aligned} \quad (7)$$

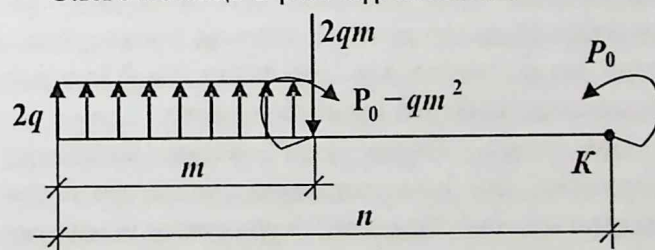
Жаваптан күренгәнчә, момент эпюры 1 рәс. белән бирелгән тышкы йөкләмнән түбәндәге үзенчәлекләре ачыклана. Ул мондый йөкләмнәрдән тора:

– 0-дән m -га кадәр интервалда тәэсир итүче, кыйммәте $2q$ булган тигез таралган йөкләмнән;

– $x=m$ һәм $x=n$ координатларында куелган, кыйммәтләре $P_0 - qm^2$ һәм $-P_0$ булган тупланган моментлардан;

– $x=m$ координатында тәэсир итүче $-2qm$ тупланган көчтән.

Әлеге нәтижә 2 рәс. күрсәтелгән.

2 рәс.

Аның дөреслеген тикшерү өчен системаның тигезләнеше тикшерик. Мәсәлән, K ноктасына карата моментны тапсак, анда $\sum mom_K = P_0$ шарты үтәлергә тиеш. Чынлап та,

$$\sum mom_K = 2qm \left(\frac{m}{2} + n - m \right) +$$

$$+ P_0 - qm^2 - 2qm(n - m) = P_0.$$

Шулай итеп, тигезләнеш шарты үтәлә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гирфанов И.С. Аут-функции в статике и динамике оптимальных строительных конструкций. – Казань, 1975.
2. Гыйрфанов И., Юманов В. Әвернәле системаларны күчмә йөкләмгә аналитик хисаплау ысулы //Фән һәм тел, 2008, №3, 64-66 б.
3. Дирак П.А. Основы квантовой механики. – М.: АНТИ, 1937.
4. Юманов В.А., Гирфанов И.С. К вопросу обеспечения минимума массы статически неопределимых ферм с использованием аут-функций //Исследование, расчет и испытание металлических конструкций. Вып. 3. – Казань, 1979.

ӘДӘБИ КАЛЕЙДОСКОП*

Тәлгат Галиуллин

Галиуллин Т.Н. Литературный калейдоскоп.

ТӘЛГАТ НӘБИУЛЛА улы ГАЛИУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасы мөдире. ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, атказанган фән эшлеклесе. XX йөз татар поэзиясе тарихына багышланган фәнни хезмәтләр, истәлекләр, хикәяләр, романнар авторы.

В этой серии публикуются рецензии Т.Н. Галиуллина на подготовленные к печати сборники произведений.

РИФКАТЪ ЗАКИРОВНЫҢ “ЙӨРӘК УТЫ” ИСЕМЛЕ КУЛЬЯЗМАСЫНА ЭЧКЕ БӘЯЛӘМӘ

Р.Закиров исеме матбугатта 70нче елларда күренә башлады. Газета-журналларда басылган шигырьләре, беренче җыентыклары укучының игътибарын җәлеп итте, тәнкыйтьнең миһербанлы хисләрен уятты. Аның шигырьләре турында уңай фикерләр дә әйтелде. Р.Закиров ижатында татар поэзиясенең Х.Туфаннар башлап җибәргән Урал ягы, эшчеләр тормышы белән бәйлә традицияләре уянып, яңарып китте. Икенче яктан, яшь авторның шигырьләре басылып чыккан елларда эшче темасы белән уйнау, шаяру мода да иде әле. Бу яктан да Р.Закиров шигырьләре табынга кулай булдылар.

Һәм менә “Йөрәк уты” исеме белән ул нәшриятка яңа һәм, минемчә, әлегә иң тулы җыентыгын тәкъдим итә. Кульязманың игътибарга лаеклы ягы нәрсәдә соң? Шагыйрь башкаларны кабатламаска тырыша, үз индивидуальлеген эзли. Күңелдә уй-кичерешләр уята алырдай шигырьләр байтак: “Чиягә барсам”, “Чия тавына”, “Сине күреп”, “Күршедәге ятим малай”, “Эмигрант монологы”, “Үги анага”, “Кадерен арта бара”, “Ялгыз йорт” шигырьләре реалистик рухлары, ачык эчтәлекләре, ритмик үзенчәлекләре белән хәтердә калалар. Авыр язмышлы кешеләр тормышын үзәккә алган шигырьләре уңышлы, миһербанлы, заманча. Табигать турындагы парчаларының бер төркеме яңача яңгырый: “Әллә уйнап”, “Көзгә яңгыр”, “Табигать йөзәндә”, “Кышкы иртә”, “Кышкы юл”, “Жәйгә төн”, “Ага чишмә”. Мәхәббәт темасына багышланган шигырьләре арасында да

олы хисне үзенчә, башкаларны кабатламыйча иҗат ителгәннәре аз түгел.

Шул ук вакытта, кульязманың дәрәжәсе тигез түгел. Әйбәт, сәнгатьчә камил әсәрләр янәшәсәндә үк шактый төссез шигырьләр урын ала, стиль, иҗек чатаклыklары да байтак (соңгысына бигрәк тә игътибар итәргә кирәк, прозаизм, иҗек төгәлсезлегә Туфанга гына килешә иде). Бигрәк тә башлангыч өлештәге, гомумирәк характердагы шигырьләр ризасызлык хисе уята. Әйттик, “Янадан туу” безнең көннәр өчен артык ясалма пафослы, “Чыныгу”ның оптимистик бетемән кабул итүе кыен. “Ветераннарға җавап” – искечә фикерләү үрнәге. “Күңел күзе”нең соңгы өлеше уйланылмаган.

“Улыма хат”та да вәгазь, үгет-нәсихәт өстенлек итә. “Кичәге күк, нәкъ бүген дә...” шигыренең күтәренке рухына да кушылуы кыен.

Башта – Хезмәт, аннан инде

Бәхетем ишек какты минем, –

кебек юллар 30нчы елларда язылган диярсен, “Киләчәк” шигыре дә шул чордан шытып чыккан.

“Язарбыз яңа дастан”, “Безнекеләр” шигырьләре шулай ук элеккечә язу үрнәге. Заманы өчен яраган “Шахтер идем”, “Без – шахтерлар” әсәрләре дә хәзер яңалык буларак кабул ителми. Шахтер халкы соңгы елларда алдынгы көч булып, үзен яклап чыга алган хәрәкәт булып калыкты. Шул рух шигырьләрдә сизелми. Бу яктан гомумән “Урал, Урал” циклын янәдән бер карап чыгасы бардыр. Күләме буенча поэмага якын “Нәфрәт җыры”н да мин кабул итә алма-

* Дәвам. Башы 2008 елның 3-4 саннарында.

дым. Бер мескен адәм озак еллар буена өй почмагында сугыштан качып ята, янәсе дезертир була. Ул болай да бәхетсез. Ә инде Сталинның үлем машинасының бер нәрсә белән дә санашмыйча, мотивларны ачыкламыйча миллионнарны кырганын хәзер беләбез. Бу әсәр сталинизмны аклау түгелме? Нәфрәт жырын башка көчләргә юнәлтү вакыты житмәдеме?

Шактый уңышлы, кыска күләмле табигать, мәхәббәт шигырьләре турында әйткән идек. Әмма биредә дә сыйфат дәрәжәсе бер үк түгел, шактый төссез яисә гомуми хисләр, балавыз сы-

гуга, шәхси тойгыңны күтәрүгә корылганнары шактый. Берничәсен атап үтәм: “Озата барсаң”, “Мәхәббәт жыры”, “Сагынуларың әгәр чиктән ашса...”, “Яңгыр явып торган перроннарда...”, “Лирик хат”, “Аңлашу”, “Мәңгә бакый”, “Син – кояшым минем”, “Кит, – дисең син”, “Мин юкта”, “Сагышларым минем төпсездер...”. Башка теләкләр кулъязмада, шигырьләр янында күрсәтелә барды.

Әлбәттә, кулъязма матбугатка тәкъдим ителергә лаеклы. Әмма сыйфатны күтәрү өстендә ныклап эшлисе бар әле.

Февраль, 1990 ел.

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВНЕҢ “СУ БУЕННАН ӘНКӘЙ КАЙТЫП КИЛӘ” ИСЕМЛЕ КУЛЪЯЗМАСЫ ТУРЫНДА

М.Галиев яңа шигырьләр китабын туплаганда шактый “мәкерле” юлга баскан. Сүз әле кулъязманың эчтәлегә, композициясе турында бармый (алары хакында алдарак). Шагыйрь буларак жыентыгының исеме итеп хәзер тыңлаучы арасында гаять популяр, халыклашып киткән жырын алган: “Су буеннан әнкәй кайтып килә”. Безнең миһербансыз, шәфкатсез манкортлар заманында анага игътибар, ихласлы, самими интонация М.Галиевне шагыйрь дип атарга мөмкинлек бирә.

Аерым мәкаләләр язмасам да, заманында М.Галиев шигырьләре турында фикерләр әйткәләгән идем. Шуннан соң ул прозага, публицистикага күчте, поэзиядән читләште. Шуңа күрә соңгы елларда ижәт ителгән тезмә әсәрләре тупланган (дөрес, элегрәк дөнья күргәннәренә уңышлыларын да тәкъдим итә автор) жыентыкны бик теләп укыдым. Шактый бай рухи дөньялы, чынбарлыкның төрлө-төрлө чагылышларына, сыннарына игътибарлы кулъязма. Хәзер конкрет уй-фикерләр. Кулъязманың тематикасы гаять киң, төрлө. Биредә үткән сугышны яңача бәяләү (“Жир астыннан моңлы аһәң килә... Сабый йөгәрә автоматка каршы, көлә-көлә үләр” – “Пискарев каберлегендә”). Тарихи үткән турында уйлану (“Чәй кайнаган ара”, “Оренбург даласында”), табигать матурлыгы белән хозурлану (“Тополь”, “Юл. Кыр. Тургай”, “Офык читендә сулкылдый”), дөнья һәм тормыш хикмәтләре турында фәлсәфи-әхлакый уйлану (“Төнге урман...”, “Яшьлек”, “Кичке сурәт”,

“Төн исе”, “Беренче кар”, “Кичә генә әле” – “хыянәтсез хәтер өшөп бара кышкы киёмнән”), мәхәббәт шигырьләре (“Мин синеке”, “Алма сузган чакта хатын-кызлар”, “Соңгы теләк”). “Кара күләгә” шикелле сталинизм шәкертләрен фаш итүгә, табигатьне яклауга багышланган отышлы шигырьләр байтак кулъязмада.

Кулъязманы камилләштерү юнәлешендә кайбер фикерләрне әйтеп үтәсе килә. Жыентыкны ачып жибергән “Сүзләр” шигыренә мәгънәсе ачылып житми, беренче куплеты ук сыек, ясалма, тупас. “Малеевка таңы” татар поэзиясенә яңалык өстәми, тук яшәү, дан өчен милләтеннән йөз чөөргән шагыйрьне күтәрү заманча түгел (торгынлык чире), “Блокада” темага яңалык өстәми.

Жыентыкның икенче бүлегенә, сиземләвемчә, автор иң житди өметләр баглый. Чөнки туган авылы, яшьлегә, беренче мәхәббәте турында уйлануларын нәкъ шуңа кертә. Язылмаган законнар йоласы буенча, иң әүвәл күңелдә шиксез уңай тәэсир калдырган шигырьләрен атап үтик: “Күрше кызы”, “Шул ук күрше кызы, еллар узган...”, “Көтмәгәндә” – мәхәббәт лирикасының уңышлы үрнәкләре дәрәжәсендә эшләнгәннәр. “Кичке шәфәк” исемле шигырьдә этисе образы аша гомумән тормышчан кешеләр турында уйлануларга чыга. “Утыргычта ялгыз карт” кыска, мәгънәле динамик шигырь үрнәге. “Табигать тә уйлана”га тыгызлык, мәгънәлелек хас. Шулар янына “Йолдыз нурлары калтырый...”, “Чатыр тау”, “Бу – әбиләр чуагы бу!” шигырьләрен дә

өстисе килә.

Әмма бүлек ишеген ачып жибәргән беренче шигырьләр ризасызлык хисе уяталар. “Без идек без”нең кылану, мактану рухын йотып жибәрдек, ди. Автор шул “претензиясен” үзе дә яшерми.

“Жәүле вакыт” – бик гадәти табигать шигыре (исеме образлы булса да), “Күреп кал”га экспрессия, тыгызлык житешми (шәхсэн, “Ак төш күргән тәрәзгә эни көн дә карыйдыр” юллары тәэсирле), “Туган якның карашы” безнең гасыр өчен артык идиллик, “Мин көтүче булам, дигән идем” хәтсез тасвирий, прозаизмлы. “Төне бие Нур Гайсин”ны укыган малай турындагы “Минем балачак иле”н балаларга тәкъдим итү хәерлерәк булып.

Тарихи шигырьләренәң уңышлылары хакында әйтелгән иде. Әмма “Дон-Кихот оныгы”, “Азиз Несин”, “Назим Хикмәт урамы”, “Исәнме дип карыйм илләрне” кебек шигырьләренә яңачалык рухы житенкерәп бетми, шагыйрь үзе уйлаган хисләрен, күңелендә йөрткән хыялларын ачып бетермәгән дигән тойгы кала. Азиз Несин бары тик “ачы телле” буларак кына, берьяклы күрсәтелсә, “Исәнме дип карыйм илләрне” шигырендә артык гомуми интонация өстенлек итә, әсәр күңелдән бик тиз “төшөп кала”. “Соңгы аккорд” шигыренә Салих Сәйдәшевның фажиғале олылыгын күзаллау житешми.

“Цензурага мәдхия”, “Өмет тора” шигырьләрен берләштерәсе бар кебек. “Карап була”, “Тымызык көн” әсәрләре тәмамланмый калган,

дигән тәэсирдән арынуы кыен. Проза белән аралашып барган “Яшел соната”да тыйнак реализмны артык күперенке рух кысыпмы кыса. “Чәчәк күреп...”нең язылу мәгънәсе ачылмаган. “Күңелемдә адашырга яратам мин”дә кылану, позерлык өстенлек алса, “Синен белән синсез генә...” гадәти альбом истәлегә булып калган. “Көз һәм без”, “Мәхәббәт” – урта кул шигырьләр, “Су буеннан әнкәй кайтып килә”нең авторына абруй өсти алмыйлар.

М.Галиев кулъязмага “Жавап көтә жирем” исемле поэмасын да терки. Әсәр балалар язучысы, соңгы ике олы сугышларда катнашкан Госман Бакировка багышланган булуы белән игътибарга лаеклы. Поэмада урынлы, нечкә күзәтүләр, хәтердә калырдай чишмә образы булса да, кызганычка каршы, әсәргә укучыны “кулда тотарлык” сюжет сызыгы да, хисси киренкелек тә житешми. Артык озын башламнан соң, Сафуан картның беренче һәм икенче дөнья сугышларында катнашуы хакында информация бирелә. Әмма мөхтәрәм абзый жанлы, канлы образ булып күз алдына басмый. Проза әсәрләренә хас сюжет төзү маһирлыгы да әлләни ярдәм итмәгән авторга. Кыска лирик шигырьләренә хас сурәтле тыгызлык хас.

Жыеп әйткәндә, “Су буеннан әнкәй кайтып килә” – дөнья күреп, укучы кулына төшәргә лаеклы кулъязма. Яңадан эшләп, төзәтеп, карап чыгу жәһәттендә автор югарыда әйтелгән теләкләрне искә алып, дип ышанасы килә.

Июнь, 1990 ел.

ДИНИС БҮЛӘКОВНЫҢ “ШӘФӘКЪ МИЗГЕЛЕНДӘ” ИСЕМЛЕ КУЛЬЯЗМАСЫНА БӘЯЛӘМӘ

Борын-борыннан рухи байлыклары уртак булып, бер үк әлифба, бер үк язма тел нигезендә үсә килгән татар һәм башкорт дип аталган тугандаш халыклар арасында соңгы елларда мөнәсәбәтләр салкынаебрак китте. Бу нәрсә вакытлы матбугатта аралашу, бер-береңнең казанышларын бастырып чыгару шөгыләнә дә карый. Бер-беребезне ифрат оялып, “бик яшерен” генә пропагандалый башладык. Шуңа күрә Динис Бүләковның бер повестытан (“Шәфәкъ мизгеле”) һәм романнан (“Килмешәк”) торган кулъязмасын бик теләп укып чыктым. Нигез фикерем шул: башкорт прозасы бер урында тормый, алга үсеш бар, эзләнү рухы яши.

Беренче әсәрдә республиканың данлыклы,

мәһабәт, һәркайда игътибар, хөрмәт үзәгендә торган атаклы рәссамы Сынбулат Карагуров турында сүз бара. Әйтергә кирәк, автор ижат процессына, художникның теге яки бу рәсем, портрет, күренеш өстендә эшләү чорындагы уйлану-эзләнүләренә шактый тирән үтеп керә. Карагуров образы үзенә сугыш турындагы истәлекләре, үлгән дустаны табынуы, көтмәгәндә генә өйләнеп, яратмаган хатыны Разия белән гомерен сарыф итүе, инде яшәвенә соңына килеп житеп, инфаркт кичергәннән соң, яшь хатын Йәмлегөлгә гашыйк булуы һәм аның чая улы Азатны ошатуы икенче сюжет линиясе буларак (беренчесе ижат лабораториясе) укырлык дәрәжәдә, эзлекле үстерелә. Мөхтәрәм кеше яшь,

чибәр ханым белән азмы-күпме рәхәт күрер, яңа ижади казанышларга ирешер дип көтәсең! Юк шул, каһәр суккан тормышның үз низагылары, үз бусагалары, үз тәртибе бар. Аталарын югалтудан курыккан кызы белән кияве Йәмлегөлне төрлө эшкә алымнар белән читкә кагалар, Сынбулат агай мондый мәкерне күтәрә алмый һәм яраткан кешесенен квартирасына барып, иң яхшы картинасын аңа бүләр итеп (“Шәфәк мизгелендә” дип атала, китапка да исем шуннан иңгән), фани дөнъяны ташлап китә. Бетемдә, бәлки, шартлылык та көчлеләр, 60 яшьлек кеше үзен тыйнаграк, дөресрәгә, саклабрак тотарга тиеш кебек иде. Эмма безнең каршыда гадәти шәхес түгел, талант иясе, ижад кешесе, яисә без гадәтләнгән стереотиплардан башкараак ясалыкта яшәүче һәм эш итүче шәхес.

Хәзерге татар прозасында бу типтагы әсәрне хәтерләмим. Шуңа күрә повестьны бастырып чыгару бик тә мәгъкуль эш дип саныйм. Эмма аны, минемчә, яңадан бер үткен каләм аша үткәргә кирәк дип уйлыйм. Повестьта романтик агым бик көчле, ул дөнъяны сурәтле күзаллауның бер чарасы. Башкорт әдәбияты өчен хас бу юнәлешкә һич тә каршы килмәстән, бу очракта аның сыйфат дәрәжәсе, яисә заман рухына туры килү-килмәве турында сүз алып барырга кирәктер. Теләкләр шуннан гыйбарәт.

1. Сугыш эпизодларын, шунда үлп калган дустан Иван Прокофьевны бик еш, кирәксә-кирәкмәсә дә искә алу, бушаган саен аның портретына карап, илһамланып яту ялагайлык кебегрәк кабул ителә. Рус прозасында үзен үлемнән коткарган татарга яисә башкортка болай мөкибән киткән әсәрне дә, геройны да белмим. Чама хисе кирәк безнең заманда.

2. Шактый дөнъя күргән, яшисен яшәгән художник кешене артык беркатлы, үзе гомерен уздырган чынбарлык, аның гадәте, эхлагы белән алыш-биреше булмаган кеше итеп күрсәтергә тырышу беркатлы яңгырый һәм ышандырмый. Юк, мин аның балаларын яратуын, алар белән бик жәһәт урта тел таба белүен шик астына алмыйм. Булачак рәссамчы үсмерләрнең бер-берсенен картинасын урлашып йөрүләренә кысылып, дөреслекне урнаштыруын да “йотып” жибәрдек ди (чынбарлыкта алар башкараак кешеләр шул, кызганычка каршы). Менә ул Йәмлегөл белән очраша башлады. “Тиздән алтмышы тулырга тиешле кешенең күкрәген эллә һинди билгесез ашкыну чорнады. Бу хис белән дә таныш түгел иде

ул”. Әлбәттә, мондый әкияткә бакча балаларына ышандырып була. Ул бит ижад кешесе, эчын сәнгать иясе бу теманы читләтеп үтә алмый һәм хис иясе буларак ул әлегә тойгылар белән туктаусыз очрашып тора. Алтмышына житеп бер мәртәбә дә гашыйк була алмаган художниктан һинди ижади кыюлык, ачыш көтәсең. Аны күтәребрәк куярга, эхлакый сафлык олимпына утыртырга омтылу ышандырмый, сөйкемле, олылыклы художникка дан өстәми.

3. Урыны белән повесть барысы ал да гөл, матур, ямьле, идилик Индия фильмнарын хәтерләтә. Жыр-биюлар генә азрак. Бигрәк тә Азатны, кызының кызын сурәтләгәндә автор бакча балаларын чын философлар, олылардан зирәк, акыллы затлар итеп тасвирлый. Өфедә яшәүче балаларның телләре бай, сурәтле, ачык, аһәңле тел, Динис Бүләковның үзеннән дә уздырып жибәрәләр сынландыруларда. Без хыялны чынбарлык итеп күрсәтеп үзәбезне күпме алдап килдек. Татлы алдану!

4. Повестьны озын диалоглардан, вакыйга агышына, төп герой характерын ачуга эллә һиндирмәгән хикәяләрләрдән арындырасы бар.

Иманым камил: шул теләкләрне исәпкә алса, повесть бик күп ясалма, әдәби штамплардан арыныр, рәссам образы яңа кыйблалары белән ялтырап ачылыр иде.

“Килмешәк” — роман жанрының катлаулы таләпләренә жавап бирерлек әсәр. Автор еш кына үткәнгә, сугыш елларына да әйләнеп кайтып, хәзерге яшәштән берничә сюжет сызыгын яңаша алып бара. Берсе колхоз рәисе Нуриханов һәм аның эше, тормышы белән бәйләнешле хәлләр. Икенчесе Мәүсилә, Таштимер, Зөфәрләр арасында үскән мәхәббәт зилзиләсе. Әйтергә кирәк, авторның тормышны белүе дә, кеше холкына, психологиясенә үтәп керү сәләте дә әлегә юнәлештә иркенрәк ачыла. Әйitik, Байгилде белән Бибинур очрашуы, беренчесенен көтелмәгән мажаралары — үзе бер мөстәкыйль новелла. Өченчесе романга исем биргән, Өфедән Таулыкай районы Йөзчишмә авылына килеп төшкән фәннәр кандидаты, “килмешәк” Яубасаров исеме һәм эшчәнлегә белән бәйле. Арытабан вакыйгалар куера, геройлар үзара аралашып, “чәбәләнеп” бетәләр. Килмешәк Яубасаров та эллә каян, күктән төшкән адәми зат булмыйча, шул ук Нурихановның югалган туганы — энесе булып чыга. Антик әсәрләрдәгә шикелле тану һәм бәхетле бетем. (Happy end).

Катлаулы, мавыктыргыч сюжет кора белү – милли әдәбиятлар өчен зур казаныш һәм бу яктан Д.Бүләков замана дәрәжәсендә эшләүче прозаик.

Кыскасы, романда гыйбрәтле образлар, хәтердә калырдай эпизодлар, уңышлы гыйбарәләр, сынландырулар күп.

Ләкин Динис дус гафу итсен, романны мин торгынлык чоры заманы эсәре буларак кабул итем. Унбиш-егерме еллар элек мин аның матбугатта урын алырга хакы бар дияр идем. Роман С.Рафиков, А.Расих, Р.Төхфәтуллин, Э.Касыймовларның шул чорда язылган әсәрләреннән һич тә кайтыш түгел. Кызганычка каршы, колхоз тормышын мактап, бизәп, шуннан башка тормыш юк та, була да алмый, кирәк тә түгел дип раслаган әлегә татар авторларының әсәрләре дә хәзер яңгырамый, анахронизм булып кабул ителә.

Д.Бүләков романының язылу елы 1984-87 еллар дип куелса да, колхозларны идеаллаштыру, орденнар алу, шул хакта зурдан кубып сүз куерту, һәйкәл салдыру артыннан йөрү, яман аты чыккан РАПО турында сүз куертулар, бөтен эмернең райкомнан, аппараттан килүе, хужалыкта шуннан звонок көтеп дер калтырап утырулар, яманаты чыккан Шакировка охшашрак каты куллы секретарьның күренеп алуы, колхоз парткомының

ролен күтәрү турында озын-озын сафсаталар сату романның идеологик нигезе үткәннән шытып чыккан, без хәзер дәррәү тәнкыйть итеп яшәгән, шул чор идиллиясен күтәрәбрәк куйган әсәр булуына дәлилләр. Заманыбызга хас тәнкыйди пафос, бүгенге яңарыш бөтенләй юк диярлек романда. Аннан соң Нуриханов кебек һәрнәрсәне булдыра (колхозны да үстерә, секретарьшасының күңелен күрергә дә онытмый) торган көчле шәхес тә яңа образ түгел, ләбаса. Аңа охшаган образлар (күләгәләр) галереясе бик бай совет әдәбиятында. Геройлар килә-китә торды, тик аннан икмәк тә, бәхет тә артмады.

Романга берничә сюжет линиясен алып кертү, сурәтне вакыты белән җанландырып жибәрсә дә, игътибарны тарката, төп геройларның халәтен, холкын, характерын ачуга ярдәм итми. Озын-озын диалоглар, коры хикәяләүгә корылган тасвирлар шуннан килә дип уйлыйм. Киеренкелек, пружинаның кысылганлыгы, тыгызлыгы житми романга. Шуңар да аны бу хәлендә татар укучысына тәкъдим итү уңышлы ук булмас, дип саныйм.

Тулаем алганда, мин үзем тугандаш халыкның үзенчәлекле, дөньяны үзенчә күрә һәм сурәтле белүче бер прозаигын ачтым.

Июль, 1990 ел.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Абзалова-Сәлманова Р.Т. Иманлы төбәк жәүһәрләре. – Казан: Сүз, 2008. – 272 б. + вкл. 80 б.

Данлыклы Әлмәт-Лениногорск төбәгендә туып үскән һәм бүгенге көндә дә шунда яшәп ижат итүче авторның әлегә китабында Чәшеле (Түбән Чыршылы) авылы тарихы, андагы атаклы мәдрәсәнең эшчәнлегенә киң яктыртыла, Ризәтдин Фәхретдин һәм Бикчүра хан нәселеннән килгән күренекле шәхесләр, аларның шәжәрәләре турында тәфсилләп сөйләнә.

Китап сирәк очрый торган фоторәсемнәргә һәм кызыклы документларга да бик бай.

Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында

2008 елның 11нче декабрендә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Фәннәр академиясе, Язучылар

берлеге белән берлектә татар әдәбияты классигы, танылган сәясәтче һәм жәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакыйның тууына 130 ел тулуга багышланган “Гаяз Исхакый ижаты: хәзерге караш” дигән халыкара фәнни-гамәли конференция үткәрде. Аның эшендә Төркия, Татарстан, Башкортстан, Удмуртия республикаларыннан галимнәр, мәркәзбездән югары уку йортлары һәм мәктәпләре укытучылары, жәмәгәтчелек вәкилләре катнашты.

Конференцияне Институт директоры Ким Миңнуллин ачты. Тәбрикләү сүзе белән Татарстан Республикасы Мәдәният министры Зилә Вәлиева, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе президенты киңәшчесе Миркасыйм Госманов, Язучылар берлеге идарәсе рәисе Илфак Ибраһимов чыктылар һәм конференция эшендә уңышлар теләделәр.

Пленар утырышта чыгыш ясаучылардан Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты профессоры Фоат Галимуллин XX йөз башында милли мәгарифнең торышы һәм аны тәрәккый итү юнәлешендә Гаяз Исхакыйның эшчәнлеге турында сөйләде. Казан дәүләт университе-

ты профессоры Резеда Ганиева әдип ижатында халыкчылык идеяләре чагылышын әтрафлы яктыртты. Профессорлар Азат Әхмәдуллин, Тәлгат Галиуллин язучының татар драматургиясе үсешендәге роле, хәзерге татар шигъриятендә Исхакый образы мәсьәләләрен күтәрделәр. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлгегә мөдире Зөфәр Рәмиевнең доклады Гаяз Исхакый ижат мирасының күптомлыгын басмага әзерләү һәм әлеге юнәлештә алып барылган эшнең кайбер проблемаларына багышланды. Истанбулдан килгән Түләй ханым Дуран үзе житәкчелек иткән “Аяз Таһир (Төркестан – Идел-Урал)” фондының эшчәнлегенә белән таныштырды.

Конференциянең эше алга таба секцияләрдә давам иттерелде. Аларда укылган докладлар Гаяз Исхакыйның тормыш юлы, аның сәяси һәм ижтимагый эшчәнлегенә, ижатының төрле аспектыларын киң планда ачыклауга багышланды.

Шунысы игътибарга лаеклы, әлеге гыйльми чарада Төркиядә яшәүче якташларыбыз Ч.Ә.Зарипова-Четин һәм И.Р.Рәмиева да катнашып, кызыклы докладлар укыдылар.

Конференциянең материаллары, ягъни докладлар аерым жыентык итеп әзерләнеп һәм Гаяз Исхакыйга багышланган буклет форум башланганчы ук бастырылып чыгарылдылар.

Бу фәнни чарадан соң Муса Жәлил исемендәге Татар дәүләт опера һәм балет театрында булган тантаналы кичәдә Түләй Дуран әдипнең үзләренә фондунда саклана торган документларыннан байтак күчәрмәләрен безнең Институтка бүләк итте һәм әлеге юнәлештә эш киләчәктә дә бәрәкәтле давам иттереләчегенә ышандырды.

Рамил Исламов.

Бөтендөнья татар конгрессында

2008 елның 12нче декаберендә Бөтендөнья татар конгрессы Башкармакомитетының киңәйтелгән утырышы үткәрелде. Башта БТК БК даими комиссияләренен

утырышлары турында мәгълүмат бирелде. Аннан соң «Татар ижтимагый оешмаларының 2008 ел нәтижеләре һәм 2009 елга эш планын тикшерү» дип аталган доклад белән БТК БК рәисе Ринат Закиров чыкты. Докладта үткәрелгән чараларга бая бирелде, илдәге вазгыятьтән чыгып алда торган бурычлар билгеләнде:

«...Бөтендөнья татар конгрессының IV съездыннан соң бер ел вакыт узып та китте. Олы жыеннан соңгы вазгыятьне күздән кичереп, шуны әйтергә кирәк: халкыбыз тарихына IV корылтай эшлекле конкрет мәсьәләләрне күтәрүе, аларның чишелеш юлларын күрсәтүе белән кереп калды. Жирле оешмаларда жанлану, күтәрәнке рух, яңа дәрт белән эшләү чалымнары ачык күренә. ...Шул ук вакытта илдәге вазгыятьнең милли тормышка нык тәэсир итүен дә билгеләп үтмичә булмый. Әлеге дә баягы, вертикальне ныгыту шартларында федераль үзәктән милли сәясәткә кагылган хәвефле карарлар килеп тора. Без әле милли мәгарифнең хәле уңаеннан тәфсилләп әйтербез – монысы бер яңагыбызга сугу булса, әле генә Дәүләт Думасы тарафыннан Федераль автономияләр турындагы канунга керткән үзгәрешләр проекты икенче яңагыбызга тондыру булды. Бүген бу кануннан 19нчы матдәне, ягъни милли мохтариятләрне болай да ярым-йорты финанслау турындагы статьяны алып ташларга тәкъдим иткән проект инде жирле парламентлар карамагына төшерелде. Монда сүз, мәсәлән, сабантуйларны һәм башка зур милли-мәдәни чараларны максатчан финанслауны федераль һәм региональ бюджеттан жирле бюджетларга күчерү турында бара. Ә жирле бюджетларның мөмкинлеген сез үзегез яхшы чамалыйсыз. Турысын әйткәндә, Федераль үзәк милләтләр мәнфәгатьләре турында соңгы вакытта хәтта декларатив рәвештә дә сүз алып барудан туктады. Әйтерсең лә, бу проблема илдә бөтенләй юк.

Акылга сыймый, әле күптән түгел генә Казан-

да узган мәгариф мәсьәләләренә багышланган го-мумрусия киңәшмәсендә федераль министрлык вәкилләре гасырлар буге яшәгән милли мәктәпне “этномобилизация институты” дип гаепләделәр. Соң, халыкларның дөньяда яшәргә хокукын таныйсың икән, аның бөтен яшәеше, буыннан буынга дәвам итүе шул “этномобилизация” бит инде ул! Аның мәгарифе генә түгел, бөтен әдәбияты да, мәдәнияте дә, дини дә, горейф гадәтләре дә, гаилә системасы да милләтне саклауга, яшәтүгә юнәлтелгән. Димәк, болары да шул ук этномобилизация чаралары.

...Без юкка гына мәгариф мәсьәләсенә шул хәтле игътибар бирмибез, чөнки бу халкыбызның киләчәге турында кайгырту дигән сүз. Ә милли жәмәгәтчелекнең төп максаты – белемле, иманлы яшә буын тәрбияләү. Моңы истә тотып, Бөтендөнья татар конгрессы яшьләр белән максатчан, эзлекле эш алып бара башлады. Соңгы дүрт елда без яшьләрнең өч форумын уздырдык. Шунысы куанычлы, форумнан форумга яшьләрнең үзәң, фикерләү дәрәжәсе, милли рухы артканнан арта бара.

...Тагын бер фикерне ассызыклап үтәсем килә. Без бик зур тырышлыктар күрсәтеп, Галимнәр форумын, Авыллар ассоциациясен, Гаилә фондын һәм башка структуралар оештырдык. Ләкин әллә игътибар житмәгәнә, әллә көндәлек эшләр белән мавыгып кул тимәгәнә, без әле бу оешмаларыбызның нәтижелә, дәвамлы эшләп китүләренә ирешә алмадык. Әлбәттә, болар бер көнлек кенә кампания түгел һәм монда һәрберебезгә жигеләп эшләргә кирәк.

...Чыгышымның ахырында игътибарыгызны тагын бер мөһим мәсьәләгә юнәлтергә теләм. Бүгенге Рәсәйдә төп проблемаларның берсе – ул жир һәм милек мәсьәләсе. Бүген жир үзе – милек. Безгә әле моңы аңлау житми. Ә бит жирсез халык – бәхетсез халык. Урысча әйтсәк, ул население. Жирдә төзелгән бина – күчемсез милек. Жиргә, милеккә ия булган милләт беркайчан да юкка чыкмас. Илдә барган кырыс шартларда бу хакта житди уйланып, реаль гамәлләр башкарырга кирәк. Бу бүген безнең стратегик мәсьәләләребезнең берсе булырга тиеш. Һәм ошбу юнәлештә һәр татар, кайда яшәвенә карамастан, тырышып, жиде кат тир салып эшләргә тиеш. Тырышкан – ташка ка-дак каккан, ди халкыбыз. Иманым камил, милек хужалары берләшеп, үзләре өчен дә, милләт өчен дә бик күп файдалы эшләр башкара ала».

Доклад буенча фикер алышканнан соң тиешле карар кабул ителде.

Бөтендөнья татар конгрессында

«Аурупаи Руси» картасы

Танылган татар каллиграфы һәм картографы Мөхәммәд Идрисиниң тагын бер хезмәте табылды. Бу хезмәт Русиянең Көнчыгыш Европа өлешендәге биләмәләрен күрсәткән, Ибраһим Идриси һәм аның ширкәте тарафыннан Казанда бастырып чыгарылган төсле картадан гыйбарәт. Картаның текстын өйрәнү аның 1910 елларда басылып таратылуын билгеләргә мөмкинлек бирә. Картаның форматы 30,5x38,5 см, басылган кәгазь форматы 33,6x43,2 см.

Атамалар картада күбрәк русча нормалар белән язылган. Картада йөзләгән географик нокталар күрсәтелгән. Шуларның кайберләре: Азуф диңгезе, Ак (Агыйдел), Ак диңгез, Астр-хан, Аурупа-и Госмани, Ахтүбә, Бәхре Мохит мөнжәмид шимали (Төньяк Боз диңгезе), Бәхре Сияһ (Кара диңгез), Бәхре Хәзәр (Каспий диңгезе), Волга, Казан, Казанка, Кырыйм, Мамадыйш (Мамадыш), Минзилинс (Минзәлә), Мусква (Мәскәү), Ново-Узинск, Сариф, Симбирск (Сембер), Сыйзран, Урал областы, Уфа һ.б.

Марсель Әхмәтҗанов,
филология фәннәре докторы